1914 рік, книга перша.

УКРАЇНА

науковий трьохмісячник українознавства

ВИДАЄ

УКРАЇНСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО В КИЇВІ

ПІД ЗАГАЛЬНИМ ПРОВОДОМ ГОЛОВИ ТОВАРИСТВА

Михайла Грушевського,

ПРИ БЛИЗШІЙ УЧАСТИ

Федора Корша, Ореста Левицького і Олексія Шахматова.

Одвічальний редактор **Кост. Михальчук.**

Закінчено книгу 10 лютого (февраля).

Київ, 1914.

Друкарня Другої Спілки Друкарів..
Володимирська ул. № 43.

ЗМІСТ.

Стор.

Від Редакції . . . . . 5— 6

Олексій Шахматов: До питання про початок української мови . . . . . 7— 19

Михайло Грушевський: Український рух на схід — Розселеннє за московською границею до 1648 р. . . . . 20— 53

Михайло Возняк: Початки української комедії (докінченнє буде) . . . . . 54— 70

Олександр Грушевський: З пастроїв і думок Кирило-Мефодіївців . . . . . 71— 76

З ідеольоґії Кирило-Мефодіївців — записка Василя Білозерського . . . . . 77— 83

Замітки і матеріали, з етнольоґії і фольклюра:

Ор. Левицький: Великодні „кукли“ . . . . . 84— 86

Вол. Перетц: Де-кілька етноґрафічних даних з старих рукописів . . . . . 86— 91

Ів. Франко: До історії коломийкового розміру . . . 91— 98

Володимир Дорошенко: Український науковий рух в 1913 р. (докінченнє буде) . . . . . 99—111

Критика, рецензії й обговоренія . . . . . 112—147

Владимиръ Пархоменко—Начало христіанства Руси. Очеркъ изъ исторіи Руси IX—X вв.

М. Д. Приселковъ—Очерки по церковно-политической исторіи Кіевской Руси X—XII вв. *М. Ґрушевського.*

С. Бугославскій—Поученіе еп. Луки Жидяты. *В. Перетца.*

Василь Пачовський—Нарис історії мінїятури по рукописям. *Д. Антоновича.*

Д. Абрамовичъ—Къ литературной дѣятельности инока Камянчанина Исаіи. *І. О.*

Henryk Merczyng—Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych.

Józef Tretiak—Piotr Skarga w dziejach i literaturze unii brzeskiej. *М. Возняка.*

С. А. Щеглова—Вирши праздничные и обличительные на аріанъ конца XVI начала XVII в. *Т. С.*

Н. К. Гудзій—Къ вопросу о переводахъ изъ „Великаго Зерцала“ въ Юго-Западной Руси. *В. Перетца.*

Марія Слабченко—Матеріалы по русской сфрагистикѣ. *В. І.*

М. Е. Слабченко—Протоколъ отпускныхъ писемъ за гетмана Апостола 1728 года. *Мик. Василенка.*

Іван Джиджора—Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 рр. *Мик. Василенка.*

Жерела до історії України-Руси, том XXII. Дневникъ Якова Марковича, том IV. *М. К.*

П. Струве—Крѣпостное хозяйство. Изслѣдованія по экономической исторіи Россія въ XVIII и XIX в. *О. Грушевського.*

Культурныя сокровища Россіи. Вып. II. З. Шамурина. Кіевъ, М. 1912. Вып. VIII. Ѳ. Ѳ. Горностаевъ. Дворцы и церкви Юга. *Т.*

Живојин Перич—Задружно право по грађанском законику краљевина Србије. *Dr. Karel Kadlec.*

August von Löwis of Menar — Russisches Volksmärchen. *М. Евшана.*
Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache von Stephan von Smal-Stockyj und Theodor Gartner.
Ruthenische Grammatik von Dr. Stephan von Smal-Stockyj. *Е. Тимченка.*
Русскій Филологическій Вѣстникъ. Указатель 1879—1913. *В. Перетца.*
Наукова хроніка (нові публїкації і видавничі пляни, музеї, колекції), *Б. Барвінського, М. Грушевського, Д. Дорошенка, З. Кузелї* й ин. . . . . 147—156
Оголошення . . . . . 157—160

Inhalt des Bandes.

Von der Redaktion . . . . . S. 5— 6
Alexius Šachmatov, Zur Frage uber den Ursprung der ukrainischen Sprache . . . . . 7— 19
Michael Hruševśkyj: Der ukrainische „Drang nach Osten" Die ukrainischen Siedlungen jenseits der Moskauer Reischgrenze bis zum J. 1648 . . . . . 20— 53
Michael Woznjak: Anfänge der ukrainischen Komödie . 54— 70
Alexander Hruševśkyj: Gedanken und Stimmungen der Mitglieder des Cyrill und Methodius-Bruderschaft , . . . 71— 76
Zur Ideologie der Mitglieder des Cyrill und Methodius-Bruderschaft (Notizen des Basilius Bilozerśkyj) . . . . . 77 — 83
Notizen und Materialien aus Ethnologie und Folklore, von *Or. Levyćkyj, V. Peretz, I. Franko* . . . . . 84— 98
Vladimir Dorošenko: Ukrainische wissenschaftliche Bewegung im J. 1913, ... 99—111
Wissenschaftliche Kritik . . . . . 112—147
Wissenschaftliche Chronik: Neuerschienene und in Plan stehende Publikationen; Museen, Kollektionen, Bibliotheken 147—156

Від редакції.

Потреба наукового журнала, присвяченого українознавству, який би вводив читача в сучасний стан українських студій і держав би його в курсі їх поступів і успіхів, відчувала ся здавна. Перші проєкти його в Київі звісні ще з 1830 і 1840-х рр.; не здійснивши ся тоді, вони заступали ся до певної міри такими виданнями як „Кіевлянинъ“ і „Украинецъ“ Максимовича, Молодик" Бецкого, пізнїйша „Основа“ або „Записки Юго-Зап. отдѣла Географическаго общества“, „Чтенія историч. общества Нестора“ і т. и. З 1882 р. старі пляни нарешті знайшли своє здійсненнє в місячнику „Кіевская Старина“, що займаючи ся головно місцевою історією, давав заразом досить місця й иньшим українським дісціплїнам і за своє довге істнованнє внїс стільки, як нї одно виданнє доти, в скарбницю українознавства. Він видавав ся повних 25 лїт—до хвилї коли зявила ся можливість українських наукових видань. „Кіев. Старина“ перетворила ся тоді в мішаний українсько-російський місячник „Україна“, що істнував тільки рік, уступивши місце українським журналам. Серед них, від року 1908 стали виходити „Записки“ Українського Наукового Товариства, як не-періодичне наукове видавництво, присвячене українознавству.

Ще раннїйше, з 1892 р., заходами київських же учених і громадян стали виходити „Записки“ Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, 1895 р. перетворені в періодичне видавництво —зпочатку трохмісячник, з 1896 р. двохмісячник—науковий український журнал з критичною бібліоґрафією і оглядами наукової лїтератури. Одначе, невважаючи на те, що журнал сей за весь час вів ся при значній участи з України російської і мав визначний інтерес для всякого, хто займав ся або інтересувався історією, фільольоґією чи етноґрафією України,—через усякі „незалежні“ обставини він не міг досягти ширшого росповсюження на російській Україні навіть серед спеціалистів, а не те щоб стати підручною книгою всякого, хто інтересуєть ся близше якоюсь галузею українознавства—учителя середньої школи, студента-історика чи фільольоґа, і просто інтелїґента, не чужого науковим інтересам.

Відчуваючи потребу такого наукового журнала, присвяченого українознавству, який би при всій науковости мав би можливо ширший характер і держав би свого читача в курсі поступів українознавства, його актуальних питань і завдань, Українське Наукове Товариство задумало зазначити нинїшній ювилейний рік українського культурного життя спробою такого видання, в формі наукового трьохмісячника. В нїм поруч наукових розвідок, можливо загального змісту, або тимчасових звідомлень про результати наукових студій і праць, призначає воно визначне місце оглядам поступу наукових студій в поодиноких галузях українознавства—преісторії, археольоґії, історії суспільній і культурній, письменстві, праві, мові, етноґрафії, дослїдах економіки і соціального побуту, критичному розборови наукової лїтератури і бібліоґрафічним показчикам—української лїтератури і Ukraïniса на иньших мовах. Свого рода вступом до сих віддїлів служить огляд українського наукового руху за минулий рік, поданий в сїй книжці. За ними підуть огляди спеціальні—лїтератури останніх років з поодиноких дісціплїн, і бібліоґрафічні покажчики. Разом з тим визначне місце даєть ся також науковій хроніці, де бажано було б зібрати можливо повно звістки про науковий рух на полї українознавства: орґанїзацію наукових робіт, пляни видань, знахідки і відкриття, визначнїйші набутки музеїв і бібліотек, і т. и.

Видима річ, що здїйснити се завданнє редакція може тільки при живій і дїяльній участи можливо широкого кругу співробітників—представників українознавства. Заручивши ся обіцянкою богатьох з них, з ріжних наукових центрів, Редакція звертаєть ся ще і отсею дорогою до всїх, кому дорогі інтереси українознавства, до всїх, хто спочуває ідеї такого орґана його, з горячим проханнєм —своєю участю підтримати і зробити сей журнал справжнїм орґаном українських студій—підручною книгою всїх, хто студіює або просто цїкавить ся певними питаннями з українських студій.

В Київі, в сїчні 1914.

ОЛЕКСІЙ ШАХМАТОВ.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.

Кілька слів на нову працю з граматики українського язика:

Grammatik der ruthenischen (ukrainiscen) Sprache von Stephan von Smal-Stockyj und Theodor Gartner. Wien. 1913.

„Український язик навіть славістам дуже мало відомий. Посібників до його вивчення і наукового дослідження надто мало, та й ті недостатні. А з иншого боку, се мова другого по великости словянського народу, уживана майже в осередку словянського язикового обширу і на гаданому родовищі словян; тим вона зосібна важна для історичного й порівнавчого дослідження словянських язиків. То ж то ми й гадаємо, що не у малій послузі стаємо славістиці, подаючи вперше в сій книзі більшому кругови дослідників і студентів спеціальний та докладний образ сього язика".

Все се, написане в авторській передмові, зовсім правда, так само правда й те, що ся праця ціннe надбанне для словянознавства. Український язик в сучасному його стані докладно описали автори; вони звернули бачність і на діалектичні зявища, висвітливши багато дечого також історично в области фонетики, а почасти й в інших розділах граматики. Дуже поважна праця С. Смаль-Стоцького і Т. Ґартнера „Руска граматика", котрої друге виданнe вийшло року 1907, полекшила авторам їх важке завданнe. Критика відзначить, звичайно, низку недоймиток в описах і виясненні авторів, але навряд чи ущербить ту ціну, що самі автори склали своїй праці.

Згоджуючи ся з авторами на тому, що вони своїм докладним описом українського язика явили значну прислугу славістам, я про те не бачу, щоб їх праця вложила щось додатне в історичне й порівняне вивченнe словянських язиків—і се мимо того, що автори мали таку мету перед собою. Гадаю навпаки, що той розділ їх книги, де вони переглядають питання про становище українського язика серед словянських язиків (стор. 455 і далї: Die Stellung des Ruthenischen innerhalb der slawischen Sprachen) з погляду сучасної історичної науки не витримує критики.

Розумію, що слова мої мають у собі важке для авторів обви-

нуваченнє. А вже ж не важусь подати його голослів; менї доведеть ся угрунтувати його.

Ми різнимо ся з авторами не в осібностях, не в поясненнї тих або инших зявищ, а в засаднйчому поглядї на історичну минулість українського язика, на його походженнє і відносини до инших словянських язиків. Але я певен, що різнимо ся ми з ними тільки на науковому грунтї. З своих наукових поглядів на історію українського язика я не дозволяю собі нїчого висновувати що до сучасного його становища. Вірю, що і автори розгляданої працї уложили її не на полїтичні цїли і що воні не зважуть ся зробити полїтичних висновків з тих наукових тверджень, що виставили. Тільки ся віра дає менї звагу піднести проти них закиди. Бо підносити наукові закиди проти полїтичного памфлету була б даремна річ.

Засадниче твердженнє, з якого виходять автори, але яке вони доводять і індуктивно, се запереченнє істнування праруського язика, себ-то такого язика, що з його пішли всї сучасні язики, а власне велико-руський, біло-руський і мало-руський (останнїй в його лїтературнім ужитку звуть і українським). В § 283 читаємо таке твердженнє авторів: „Гадаємо, досить докладно ми довели, що «праруського язика» не було“. Се твердженнє потрібувало б пояснення: навряд чи можуть автори сумнївати ся що до справжнього істнування „праруського“ язика; обидва великоруські язики—північно-великоруський і полудневo-великоруський—що, як знати, дуже відійшли від себе, звичайно з гори вказують на істнуванне загально-руського празика, чи то праруського язика, їх спільного правітця. Означити сей празик як правеликоруський, ми не можемо з двох міркувань. Одно те, що рїжниця між обома великоруськими язиками дуже велика що до старших зявищ при близькости їх що до зявищ пізнїших: се показує на пізнїше сполученнє в одну язикову цїлість двох діалектів вже дуже від себе відмінних; а друге те, що полудневo-великоруський діалект перед своїм сполученнєм з північно-великоруським становив одну цїлість з біло-руським (стисліше кажучи з одним з елєментів, що увійшли в склад білоруського язика). Значить понятте „великоруський язик“ означає зявище пізнїшого походження; перед настаннєм сього язика точилось відрубне житте північно-русів і середне-русів; говорити про язик правеликоруський ми не можемо.

І так північно-руський і середне-руський діалекти пішли з язика праруського. Сього не будуть заперечувати автори „Граматики“; вони не можуть тільки признати, щоб з сього праруського язика пішов і язик український; як здаєть ся, вони не зважуть ся вивести з нього і білоруський язик. Обидва язики вони виводять безпосередно з загально-словянського, з язика прасловянського. Обминїм поки що доводи

авторів і відповімо на питанне: чим саме, якими власне зявищами в области фонетики відзначав ся праруський язик (себ-то предок обох великоруських діалектів) від язика прасловянського?

Але спочатку методольоґічна увага: відбудовуючи той чи инший праязик, досліґник повинен брати на увагу історію язика. З того, що в північно-великоруськім і в полуднево-великоруськім язиці загальнословянському рǫка (ǫ значить носове о) відповідає *рука*, ми маємо право вивести що зміна *ǫ* в *у* відбула ся въ праруськім язиці (а не в одрубному житті кожного з обох названих великоруських язиків)—маємо право тілько тим, що вже в давніших руських памятках (XI віку) можна постерегти відсутність носового *о* і заміну його через *у*. Але, наприклад, з того, що в північно-великоруському і полуднево-великоруському загально-словянське садъ бринить *сат*, зовсїм не виходить, що вже в праруському язиці відпав кінцевий *ъ*, а дзвінка шелестівка, що опинила ся тодї на кінцї, втратила свою дзвінкість. І справдї: одно те, що виученне старо-руських памяток показує, що поперед XII віку, середини сього віку, не можна казати про упад глухих, а друге те що й досї ще деякі північно-руські говірки заховали дзвінкі шелестівки в визвуку [1]). Так само з того, що в північно-великоруському і полуднево-великоруському загально-славянському рǫцѣ відповідає *рукъ*, *руке*, ще не виходить, що така вимова була властивою праруському язикови, бо північно-руські памятки XII—XIV в. свідчать, що форми такі як руцѣ, вълци, пълци, 2 ос. вол. сѣци і т. под. були звичайними в руськім язиці в історичні часи.

Перепрошую читача за сї елементарні вказівки; але менї довело ся їх зробити власне через те, що автори розгляданої граматики, як менї здаєть ся, зовсїм знехтували історію язика, переглядаючи знаменні прикмети, що відрізняють сучасні словянські язики від язика прасловянського. Так в § 262 до лїчби відмін українського язика від прасловянського відносить ся не одно повнозвучність (п. 7) і не одно перехід *е* в *о*, *ь* в *ъ* перед *л* (п. 28) [2]), а й зникненне *ъ* і *ь* та заміна їх на *о* і *е* (п. 2)—а проте навряд чи автори згодять ся припустити, щоб усї сї явища повстали на українськім ґрунтї перед XII віком; або ще теж збіг загальнословянських *ы* і *и* в одному звукови (п. 5)—а про те трудно, щоб хто зважив ся припустити, що сей збіг став ся вже в XI або XII віцї; допустивши се, доведе ся присвідчити, що збірник 1073 р., збірник 1076 р., Ґалицьке евангеліє 1144 року писали

[1]) Такі говірки занотовані в Яренському повітї Волог. губ., Покровському і Муромському пп. Владим. губ., Углицькому п. Яросл. губ. і Костромському п. Костр. губ.

[2]) Укр. молоко з*молко, а це з*мелко, пор. давнеболг. млѣко; вовк з*вълкъ а це з*вьлкъ, пор. польське wilk.

не українці; до того ж збіг *ы* і *и* в одному звуці не може назватись загально-малоруським зявищем, бо рефлекси обох звуків і досі можна відріжнити в деяких угроруських і північно-малоруських говірках. Історія язика застає український язик не тільки в тій стадії, що відбиваєть ся в сучасній живій мові, але теж і в давнїшій стадії, коли глухі *ъ* і *ь* ще істнували, *ы* і *и* не змішувались, *е* „в замкнених складах“ (п. 12) ще не перейшло в *ї*, *ѣ* ще не змінилось на *і* (п. 10), сичачі *ш жс ч дзс* і *р'* ще не ствердли (п. 36). Але історія не знає українського язика з носовими, без повнозвучности, з сполученнями tj і dj, з сполученнями *ор*, *ол* в назвуку, з вимовою * мелко, замість молоко, або * вьлкъ замість вълкъ. Значить автори „Граматики“ в § 262 змішали українські зявища двох рядів: перший ряд—се той, що відрізняє український язик від загально-словянського, і другий—це той, що відрізняє пізнїші стадії українського язика від давніших стадій того ж язика [1]). Перелїчім за авторами ті зявища, що повинні рахувати ся до першого ряду:

1. *ę* (е носове) і *ǫ* (о носове) перейшли в *а* і *у*; в певних випадках *ę* (означаю се *ę* як *ѣ* носове) перейшло в *ѣ* (п. 1).—2. Повнозвучність (п. 7).—3. Сполучення tj і dj перейшли в *ч* і *дзс* (ж) (ц. 13).—4. Сполучення p, b, v, m+j, перейшли в *пл'*, *бл'*, *вл'*, *мл'* (п. 14).—5. Сполучення kt, gt перед *і* і *ь* (взагалї перед голосовими переднього ряду) перейшли в *ч* (п. 15).—6. Сполучення kv, gv (chv) перейшли перед новими голосовими переднього ряду в *ц'в*, *з'в* (*с'в*) (п. 19).—7. Звук *ь* перейшов у *ъ* (о) і *е* в *о* перед л (п. 28).—8. Назвукове *е* перейшло в *о* (п. 29).—9. Звуки *а* з *ę* і *ї* з *е* в замкненому складї, так само як і *ь*, що зник, помякшили попередні суголоси (пп. 16 і 17).—10. Звук *е* переходить в *о* по *ш жс ч*.

Цїла решта зявищ, перелїчених в § 262, належить до пізнїшого життя українського язика. З сим автори розгляданої працї напевно згодять ся. Зіставленнє напр. зявищ, показаних в п. 13 (tj, dj переходять в *ч*, *дзс* і *жс*), із зявищами, показаними в п. 36 (ствердненнє *ш*, *жс*, *дзс* і *р'*), доводить, що сї зявища належать до різних діб, бо tj, dj перейшли безпосередно у мякі *ч*, *дзс* і *жс*.

Одначе мої методольоґічні вказівки відтягли мене від того завдання, що я собі вище поставив: я хочу вказати на звукові зявища,

[1]) З рештою в § 262 подано й такі зявища, що їх треба звести на загально-словянський період: сполучення stj, zdj перейшли ще в загально-словянському празициї в *щ*, *жздзс* (п. 13). Наведене в п. 18 зявище, що кінцеві суголоси мякшать ся в українському (in den Auslaut rückende Konsonanten erweichen sich, wenn auch der abfallende Vokal nicht palatal war), полягає на непорозумінні.

що відрізняли праруський язик (предка обох великоруських язиків) від загально-словянського праязика. Перелїчу зявища, найяскравіще виражені:

1. Сполучення dl, tl перейшли в l (випадки як мыло, вела, мели).. —2. Сполучення kv і gv перед ѣ (и) з дифтонґу *oi* перейшли в ц'в, з'в (цвѣтъ, звѣзда).—3, Сполучення p, b, v, m+j перейшли в пл', бл', вл', мл' (гублю, земля).—4. Носове *е* перейшло в *а* (с'аду), носове *о* в *у* (рука).—5. Сполученнн tj, dj перейшли в *ч*, *ж* (свѣча, межа).—6. На місці kt, gt зявляєть ся перед голосовими переднього ряду *ч* (печь, мочь, дочери).—7. Назвукове je перейшло при певних умовах в *о* (олень, озеро, овинъ).—8. Звуки *е* і *ь* перед л в кінцї складу перейшли в *о* і *ъ* (*молко з *мелко, вълкъ з вьлкъ).—9. Сполученнн or, ol в назвуку перейшли в *ро*, *ло* (ростъ, розга, лодка, локоть),—10. Повнозвучність (*молко перейшло в молоко, *голва в голова, *серда в середа).—11. Суголосні перед голосовими переднього ряду стали вимовляти ся мяко (т'ма з тьма, с'аду з с'еду, т'ихо і т. д.).—12. Звук *е* (ь) після мяких суголосних перед твердими перейшов в *о* (тётка, лён).—13. Звук *е* по спокон-віку мяких суголосах (*ж ч ш* і т. д.) перейшов в *о* не тільки перед твердим суголосом, але і в визвуку (ужо, кольцо).

Інших звукових зявищ, якими предок північно-великоруського і полуднево-великоруського язика, себ-то праруський язик, відрізняв ся від язика прасловянського, я вказати не можу. Правда, порівнанне обох великоруських язиків з собою виявляє ще ряд инших звукових зявищ, спільних обом язикам, але з огляду на історію язика се зявища пізнї і пізнїші. Сюди належить, напр., упад глухих, себ-то зникненне звуків ъ і ь в одних випадках, перехід їх в *о* і *е* в других: з північно-руських памяток можна бачити, що сї зявища повстали вже потому, як північно-руський язик відрізнив ся від середньо-руського (пор. захованнє ъ і ь в первопису давнїшого Новгородського І-го лїтопису, як се легко вивести з його копії, Синодального списку XIV в.). Далї сюди ж належить перехід сполучень *кы, гы, хы* в *ки, ги, хи*: з північно-руських памяток знати, що *кы, гы, хы* тримали ся діалектично ще в XV в. Потім того—перехід *ы* і *и* перед нескладовим *и* (й) в *о* і *е*, пор. мою, шея, тупой, пей: раніш XIV в. такого переходу не можна довести. Далї—ствердненнє *ж* і *ш*: судячи по памятках (де пишеть ся *жи, ши, жю, шю*) се зявище наступило досить пізно; діалектично *ж* і *ш* мякі і досї. Ствердненнє *ц* в жаднім разї не признаємо загально-великоруським зявищем, бо воно в багатьох говірках північно-великоруських мяке й досї. Перехід *ъ* в *е* так само не можна вважати за зявище спільне для всього великоруського язика: *ъ* досї відрізняєть ся від *е* в положенні під наголосом в кількох говірках полуднево-великоруських і північно-великоруських. Про те, що втрату

дзвінкости в шелестових суголосах в визвуку не можна признати зявищем загально-великоруським, сказано вище.

Таким чином праруські зявища, на скільки праруський язик можна відбудувати на підставі обох великоруських язиків, можна звести до тих 13, що я тільки що полїчив. Прошу тепер читача, щоб він зіставив знаменні прикмети українського язика, що виставили автори розгляданої праці, із знаменними прикметами „праруського“ язика, себ-то предка обох великоруських язиків. Він побачить значний збіг; я упіраю на те, що той збіг буде цїлковитий, коли ми візьмемо до уваги те, що число прикмет, поданих в „Граматицї“, повинно бути доповнене і що деякі з них вимагають додаткових пояснень.

А власне, перше те, що автори „Граматики“ мабуть з недогляду опустили 1-шу прикмету, що я вказав: переміну dl, tl в l. Вони кажуть про се зявище в §§ 30 і 267, підкреслюючи, ще воно є й по инших словянських язиках. Друге те, що опущено 9-у прикмету: перехід назвукових *ор, ол* в *ро, ло*. Третє те, що в прикметї 10-й показує ся на перехід *дj* в *жс*, тим часом як в українському, на вказівку авторів „Граматики“, *дj* перейшло в *дж* і *жс*; але *дж* в українському (обминаю деякі угроруські говірки) заховало ся тільки під впливом асоціації з звуком *д* в споріднених утворах (ходжу—ходиш), взагалї ж воно, так само як і в великоруському, перейшло в *жс*. Четверте те, що прикмета 11-та відповідає 9-й прикметї, вказаній в „Граматицї“; правда, авторі відзначають, що суголоси в українському мякі тільки перед рефлєксом носового *е*, перед заниклим *ь* і перед *ї*, але ся обставина вже сама собою може доводити, що колись суголоси були в українському мякі взагалї перед усїма голосовими переднього ряда; ствердненнє ж їх перед *е* і *и* се явище пізнїше; на пізнїше ствердненнє спокон-віку мяких суголосів *л р н* (з лj, рj, нj) в українському показують і автори „Граматики“ (в п. 21 § 362), пор. з нею, них, книга, поле (старо-болг. съ нєю, н'ихъ, кън'ига, полє, сербськ.: ньих, кньига), значить і українське небо низько, може бути зведене до н'еба, н'изько. Пяте те, що дотично дванадцятої прикмети, завважу таке: в обох великоруських язиках на місцї *е* перед твердим суголосом знаходимо *о* (в полуднево-великоруському, зрозуміла річ, тільки під наголосом), напр.: м'оду, с'остры, але можливо, що в праруському посередний звук між *е* і *о*, себ-то ӧ, не встиг перейти в *о*; коли ж ми припустимо сю можливість, то знайдемо підставу гадати, що і в українському колись при тих самих умовах розвивав ся звук *ӧ*; зіставленнє північно-малор. нюос, люод, вjол, мjод з несу, леду, вела, меду доводить, що колись в сих словах на місцї етимольоґічного *е* зявив ся звук ӧ; ӧ, будучи в складї, що по нім зник склад з ъ, дифтонґувало ся й перейшло в *їӧ*, звідки потім *ио* (пор. дифтонґізацію *о*, напр. в нуос, вуол); в іншім

положенні *ӧ* перейшло в *е*, стисліше *ӧ* і *е* збіглись в одному звуці, мабіть *е* середнього ряду, перед котрим попередні суголоси ствердли: таким чином як великоруське н'ос, так і малоруське н'уос (відки ніс) можна звести на одну форму н'ӧслъ. Зіставленнє великоруського л'он з українським л'он доводить, що *ӧ* в українському перейшло в *о* тільки в тих випадках, де стверд перед ним суголос; там, де таке ствердненнє затримувало ся впливом анальогії (напр. л'ну, л'на передавали своє *л'* в форму номінатива одн.), ӧ (в слові л'ӧн воно зводить ся на ь) в *о* не переходило. Шосте те, що *е* по сичачих переходило в *о* в українському при тих саме умовах, що і в великоруському: пор. північно-великор. жона, чотыре, украін. жона, чотирі; в визвуку *о*, напр., в серце, деревцé, замінене на *е* під впливом поле, море і т. д.

Ітак ми бачимо, що предок обох великоруських язиків відрізняв ся від прасловянського язика тими самими звуковими прикметами, що й предок українського язика. Для мене звідси неминуче виходить, що український язик з одного боку, великоруський з другого—можна звести на одного спільного предка, що відрізняв ся від прасловянського язика цїлим рядом звукових відмін. Цього спільного їх предка, правітця всїх руських язиків, ми й звемо праруським язиком.

Не сумнїваю ся в тім, що й авторі „Граматики“ зважили всю довідну силу вище-наведених фактів; се знати з добору, зробленого в § 267, властивостей, що ободнюють український язик з великоруським і білоруським. Але сим спільним прикметам автори потрапили дати цїлком відмінне освітленнє, притягши до зіставленнї з ними прикмети инших словянських язиків. Прикмет, що ободнюють три руських язики, показує ся дуже багато; з § 271 знати, що їх налїчуєть ся 44, при тому вони розкладають ся на 11 груп. Коли ближче роздивитися в сих спільних всїм руським язикам прикметах, то показує ся, що в лїк 44 йдуть не саме ті споконвічні звукові зявища, що ми бачили вище в § 262, але й ряд пізнїших зявищ як звукових, так і морфольогічних [1]). Нї тим, нї иншим зявищам я не можу надати тої довідної сили, яку, як здаєть ся, їм признають автори: сюди належать, напр., такі зявища, як упад *ъ* і *ь* або проникненнє в деклїнацію імен муж. і нїяк. роду кінцівки—*ам* в дат. множ., або заміна кінцівок мяких пнїв на кінцівки твердих пнїв, напр. в дат.-льок. ж. р. (земл'е—землї, під впливом вод'е, водї, замість земли), в льок. м. і нїяк. р. (пол'е—полї, під впливом сел'е, селї. замість поли); се останнє зявище не можна назвати навіть загально-малоруським, пор. діалект.

[1]) Вказаний в п. 39 §§ 271 і 270 перехід *sk* в *шч* і *stj* в *шч* став ся загально-словянської доби; се принаймнї для переходу *sk* признають і автори „Граматики“, як знати з § 27. 1.

па земли, на поли в Галичині і на Буковині (§§ 100 і 110 „Граматики“). Всякому ясно, що все се зявища пізпїші, що повстали самостійно в великоруських язиках і в українському; звести їх на тої період, коли повстала повнозвучність, коли затратили ся носові, анї способу. Тим сї пізнїші зявища і не можуть свідчити в питанні про споконвічні звязки українського язика з великоруськими; не можна ж припустити, щоб язики одїдичували від своїх правітців спільну vis latens, що виявляєть ся в пізнїших добах їх життя. З огляду на все вказане, я надаю довідну силу тільки тим зявищам, які можна звести на добу передісторичну: ми перелїчили їх вище.

Погляньмо, як висвітлюють їх автори „Граматики“ в §§ 267 і дал., і що на їх розсуд дає зіставленнє з іншими словянськими язиками, подане ними. З їх зіставлень знати, що тільки три звукових зявища звязують український язик з великоруським найближче; се повнозвучність, заміна загально-слов. *е* на *о* [одначе сюди входять: перше—заміна назвукового *је* на *о;* друге—заміна *el* на *ol*, трете—заміна *е* на *о* по сичачих, четверте—заміпа *е* на *ö*, звідки *о*, по інших мяких суголосах], перехід ьl в ъl. Замість трох зявищ ми налїчили, значить, шість. Цїла решта спільних українському і великоруському язикови зявищ не доводить ближчого споріднення сих язиків, бо повторюєть ся і в инших словянських язиках. Так *у* замість *ǫ* знаходимо ще в чеському й сербському (лужицькі язики автори обминули), *а* замість *ę* в чеському, перехід *tj* в *ŕ* в словенському, змякшенне суголосів перед голосовими переднього ряду в польському й чеському, випад *d, t* в групох *dl, tl* в сербському, словенському і болгарському, перехід *kv, gv* в *cv, zv* перед *ѣ* в словенському, сербському і болгарському, перехід *pj, bj, vj, mj* в *pl', bl', vl', ml'* в словенському і сербському; нарештї український перехід *tj, dj* в *ч, дж* (ж), великоруський перехід *tj, dj* в *ч, ж* ставить ся поруч з переходом *tj, dj* в „широкий сичачий звук (breiter Zischlaut) в сербському й болгарському (§ 267, пп. 23 і 27).

З приводу сих зіставлень завважу от що. Перше—поза розглядом лишив ся перехід *ę* відмінної якости в *ѣ* (ґен. одн. землѣ, вин. мн. конѣ); тим часом се зявище знане тільки руським язикам. Друге—усунено з-під уваги зміну назвукових *or, ol* в *ро, ло* (випадки як розга, локоть): воно спільне руським і західно-словянським язикам. Трете—не вказано, що *е* переходить в *о* і в польському по сичачих при умовах, подібних до великоруських і малоруських (польськ. żona, czoło); воно переходить в польському в *о* і по инших мяких суголосах при умовах, подібних до великоруських і прамалоруських (siostra, niosę). Четверте—руську зміну *tj* на *ч, dj* на *ж* не можна утожнювати нї з болгарською зміною названих груп в *шт* і

жд, ні з сербською зміною їх на *t'* і *d'*. Пяте—руську зміну *tj* на *ч* не можна утожнювати з такими самими змінами в словенському, тим що *dj* в словенському дало *j*, а не ж; се провадить до вказівки на те, що словенське *ч* зводить ся на ć, t', бо певна річ зміна tj і dj відбувала ся параллельно (пор. польськ. *c* і *dz*, болг. *шт* і *жд*, серб. t' і d', макед. к' і г').

Мимо двох останніх наших уваг, в повній силї зістаєть ся спостереженне, що зробили автори „Граматики“: ряд зявищ, спільних язикам великоруському і українському, являють ся спільними і иншим словянським язикам. Про те чи зможе се ослабити той вивід, що ми вище зробили, що сї спільні відміни провадять нас до праруського язика? Анї трохи; бачимо тільки, що деякі звукові зміни праруського язика були подібні до звукових змін инших словянських язиків. Та обставина, напр., що в чесько-словацькім *ǫ* і *ę* перейшли, як і в руських язиках, в *y* і *a*, не дає нам підстав заперечувати можність такого ж переходу в праруськім язицї. Річ не в подібности звукових змін між поодинокими словянськими язиками, а в тім, чи доводить історія звукових змін українського і обох великоруських язиків істнуваннє загально-руського, праруського періоду.

Авторам „Граматики“, як менї здаєть ся, було ясно, що ставлячи поруч загально-руські відмінности з зявищами поодиноких полудневих і західних словянських язиків, вони не досягнуть тривалаго висновку і не знищать теорії про праруський язик. Через те вони пішли иншим шляхом: вони звернули свою бачність на ті відмінности української мови, що наближують її до инших словянських язиків, противставлячи її разом з тим або решті двох руських язиків, або тільки одному великоруському. Близкости українського язика до великоруського автори не заперечують, але вони вияснюють її сусїдством сих двох язиків: великорусько-українська границя тягнеть ся приблизно на 1100 кільометрів. Сусїдством не можна пояснити відмінну близкість українського язика до деяких инших словянських язиків. Гостро виявляєть ся, на думку авторів, близкість українського язика до сербського; вона доводить найближче спорідненнє обох язиків. „Українцї колись мусїли мати багато тїснїшу спільність з сербами, як з великорусами“— таке твердженнє, виставлене авторами „Граматики“ на стор. 471.

Далї се твердженнє доводить ся дуже докладно. Наличивши одинадцять груп для прикмет, спільних українському язикови з великоруським, автори ставлять проти них тринадцять груп для прикмет, що спільні українському язикови з сербським і що відрізняють їх від великоруського. Вага сих цифер у виклади авторів має рішуче значінне; вони вдають ся навіть до ґрафік для наочнїшого доводу тїснїшої спільности українського язика з сербським. Ми підемо в слїди

авторів і розважимо спільні відмінности українського і сербського язика. Але спочатку два слова про те, як маєть ся понятте „група“ до поняття „прикмета“: внутрішнього зязку між ними у авторів нема; так до першої групи належать отсї прикмети: повнозвучність, вставне *о*, перехід загально-сл. *е* в *о*, перехід загально-сл. ьl в ъl, акуз. множ. імен живітних заміняє ся на ґенїтив множ., льок. однини мяких пнїв нїяк. роду бере кінцівку твердих пнїв, дат.-льок. одн. ж. р. від мяких пнїв приймає кінцївку твердих пнїв, дат. мн. м. р. на *ам*, дат. мн. від пнїв ж. р. на—*ь* з кінцївкою *ам*. Ви бачите тут повну мішанину різних і різного часу зявищ: звукових і морфольоґічних, споконвічних і пізнїших. Автори, сполучаючи сї прикмети в оден гурт, поводували ся тим, що всї вони не повторюють ся в инших словянських язиках. До групи 29-ї залїчено вісїм прикмет, що спільні всїм словянським язикам, лїчучи тудиж український і білоруський, але що їх нема в великоруському. До групи 26-ї залїчено дві прикмети: вони спільні взагалї всїм словянським язикам, опріч чеського. Ітак ось ті цифрові величини, що ними оперують автори, переносячи їх в ґрафіки про наочність. Вони мають і випадковий і довільний характер.

Переходимо до розгляду одної з ґрафік, поданих в § 471, а власне тої, де вказано 13 груп з прикметами, спільними українському язикови з сербським і чужими великоруському. Прикмет показуєть ся 27. Тим часом в попередній ґрафіцї, де показано 11 груп з прикметами, спільними українському язикови з великоруським і чужими сербському, таких прикмет, як знати з таблицї, 44. Але се не трівожить авторів: вони не ставлять цифри 44 проти менчої цифри 27; вони ставлять скомбіновану ними цифру 11 (що значить лїчбу груп!) проти більшої цифри 13. Але пригляньмось ближче до таблицї при ґрафіцї, що малює тїсну близькість українського язика до сербського.

На чолї таблицї уміщено 29-ту групу: ми бачили, які прикмети вона в собі має—се зявища, спільні цїлому славянству, але невідомі великоруському язикови. Тим ледве й можуть прикмети 29-ї групи (їх вісїм) свідчити про відмінну близькість українського до сербського [1]). Те саме скажемо про 20-ту групу (з трома прикметами), бо ті зявища, що вона в собі має, спільні всїм словянським язикам, опріч великору-

[1]) Сюди належать: перше—прикмети, одїдичені від прасловянського: кінцївка—*ый* (не—*ой*, що на думку авторів „Граматики“ зводить ся на—*ъй*) в закінченнї ном. одн. прикметників; закінченне 3 ос. одн. на—*е*,—*је* (воно дуже звичайне і в великоруських говірках); порядковий числівник другъ, замість котрого в великорус. второй; злучники *але, али;* префікс *най*—при утворенні найвищого ступня. Друге—пізнїші зявища: ствердненне *ч* і *щ* (автори спустили з ока, що в чеському *ч* не ствердло, пор. О. Брох, Очеркъ фізіологіи слав. рѣчи с. 64); стягненне—оје і аја в *е* і *а;* трете—слово *нема* „es gibt nicht“.

ського, словенського і болгарського [1]). Не мають довідної сили і ті групи, де з сербським у згоді не саме малоруський язик, але теж і білоруський, бо певно автори „Граматики“ не зважуть ся твердити, щоб і між білоруським язиком і сербським істнувала якась відмінна близкість: через те обминаю групи 28, 22, 24, 31 і 41 [2]).

Перехожу до розгляду тих відмінностей, що відрізняючи український язик від обох инших руських язиків, наближують його до сербського. Всього шість груп налїчують автори з сими прикметами, а прикмет, що сюди належать, всього десять. Прикмети сі такі:

1. Збіг *ы* і *и* в однім звуці. З приводу сеї прикмети завважу, перше—що такий збіг, як я вже показав, поширений не на цїлій малоруській території; друге—що українське і сербське зявища в самій істоті не однакові: в українському спокон-віку мякі суголоси твердли перед рефлексом *и*, а в сербському лишили ся без зміни як звук и, так і мякі суголоси перед ним (пор. укр. нива, них, з ним при серб. њива, њих, с њим). Значить розглядане зявище не може наблпжати українського язика до сербського.

2. Сполученнє *ті* зявляє ся без мякшення, себ-то автори вказують на відсутність мякшення суголосів перед *і*. Беручи на увагу, що споконвічні r'і, l'і, ńі, як твердять самі автори, перейшли в українському в *ри, ли, ни*, можна гадати, що й українське *ти* зводить ся на давнїше t'і. Тим часом, щоб припустити в сербському t'і (з загальносл. ті) ми не маємо жадних підстав; спокон віку мякі суголоси в сербському не стали твердими перед і.

3. Заховання дзвінких суголосів у назвуку. Автори „Граматики“ спустили з ока, що в Галичинї перехід дзвінких в глухі дуже звичайна річ (дьіт, грип, льіх, польіс, рас, запріх, на поріх), з окрема теж саме у Лемків, у Замішанців (Верхратський); таке саме зявище діалектично знане в північно-малоруськім. З другого боку, назвукові дзвінкі суголоси в багатьох сербських говірках, заховуючи свою природу, стають безголосими, і се в противність українському язикови. У всякім разї розгледжене зявище не може свідчити споконвічної близкости

---

[1]) Злучник нехай, ніесh, нека (?); відсутність дуже редукованих голосівок (автори спустили з ока, що є вони в білоруському); заховання вокативу.

[2]) Сюди належать такі зявища: перехід сполучення *голосовий* + *l* в дифтонг (автори „Граматики“ не взяли на увагу, що те саме зявище відоме в північно-великоруських говорах Архангельської, Вологодської, Олонецької, Новгородської, Костромської та инш. губ.); закінченнє 1 ос. мн. на—*мо;* зміна приймєнника *от* на *од;* поява *той* (серб. *тај*) замість *тъ;* ствердненнє мякого *р* (автори „Граматики“ не звернули уваги на те, що на українськім обширі се зявище має дуже обмежений простір (з рештою вони утожнюють з ним розвій рj зам. р': морја); відсутність мяких губних (що колись вони істнували в укр., знати з випадків, як пjатий; j розвинуло ся власне з мякого п).

українського і сербського язика хоч би вже тим, що умови зміни назвукових дзвінких суголосів в глухі могли бути далі вже по впадї глухих.

4. Вживанїе вокативу в функції підмету. Авторі „Граматики“ не взяли на увагу, що таке саме зявище мало широкий простір в давних північноруських говірках, як се перше вказав А. И. Соболевський в „Изслѣдованіяхъ въ области русской грамматики“ (М. 1882). Пор. його Лекціи по исторіи р. языка.

5. Розрізненнє *ъ* і *е*. Перше — його не проведено послїдовно в цїлому сербському обширі, дѐ говірки на *е* допустили збіг *е* і *ъ* в одному звуцї. Друге — *ъ* і *е* різнять ся в їх рефлексах в значній части північно-великоруських говірок (де *ъ* переходить в *і*); опріч того ми бачили, що в багатьох північно-великоруських і полуднево-великоруських говірках *ъ* відрізняєть ся від *е* в положеннї під наголосом.

6. Відсутність аканія. Автори „Граматики“ забули, що аканнє, невідоме в північно-великоруському, характеризуе тільки полуднево-великоруський діалект.

7. Відсутність переходу е в jo. Тим часом самі автори „Граматики“ наводять в § 91 ряд випадків, де jo заміняе *е* (льон не можна ж вияснити великоруським впливом), спиняючись зрештою з належною увагою на північно-мал. п'уос, пл'уов, л'уод, що, як ми бачили, свідчать, що *е* переходило в напрямі до *о* по мякому суголосї.

8. Сполученнє te не мякшить ся, себ-то автори вказують на відсутність мякшення суголосів перед *е*. Див. сказане вище з приводу другої прикмети. Можність зводити укр. *з нею*, *до него* на *з н'ею*, *до н'его* (з споконвічним н') доводить, що і укр. небо може зводити ся на давнїще н'ебо (з загальносл. небо).

9. Льокатив одн. нїякого роду часто заміняе ся на датив одн. Се зявище пор. в білоруському: в войску, у вучилищу, у полю, пор. Е. Ѳ. Карскій, Бѣлоруссы, II, 2, 177—178.

10. Льокат. одн. муж. роду часто заміняе ся на дат. одн. Ся заміна (мова іде радше про проникненнє кінцївки льокат. одн. пнїв на-*ъ* в пнї на-*о*) не чужа нї великоруському, нї білоруському язикови.

З розгляду десяти прикмет, що наближують український язик до сербського і, на думку авторів „Граматики“, відрізняють їх від обох инших руських язиків, знати, що жаден з них не може довести тїсної спільности українського з сербським в минулому. Твердженнє, висловлене в вищенаведених словах сторінки 471-ї, треба відкинути. Жадної споконвічної спільности між сербами та українцями не істнувало. Навпаки, зіставленнє українського язика з иншими словянськими язиками доводить, що між ним та иншими руськими язиками істнувала в минулому не саме тїсна спільність, але навіть і повна одність.

З повним правом ми можемо говорити про праруський язик, про загальноруську язикову одність в епохах передісторичних [1]).

Замикаючи сю замітку, гадаю, що мені нема чого підкреслювати, що спільність, завважена між сучасними руськими язиками, залежить не від того, що один з них наче пішов від другого, а тільки від того, що всї вони пішли від одного спільного правітця, що може умовно бути названий праруським язиком або загальноруським праязиком. Обминаю питання про ту добу, коли ободпенне руських земель під київською державою повело за собою зближенне руських племен і діалектів, що вже розійшли ся попереднього часу. Ся доба геґемонії полудневo-руського племени в руській родинї є блискучою сторінкою минулого життя українців.

Автори висловили жаль, що українська мова не вистудіована. Поділяю сей жаль і висловляю бажанне, щоб українські учені заповнили своїми працями сю замітну в славістиці прогалину.

П. І. Житецький, К. П. Михальчук і А. А. Потебня заснували наукове виученне української мови. Нехай же і далї розвиваєть ся воно, ідучи тимже обєктивно-науковим шляхом.

---

[1]) Редакція „України“ бажала б дальшого обміну думок на сю важну тему на своїх сторінках.

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

УКРАЇНСЬКИЙ РУХ НА СХІД.

Разселеннє за московською границею до 1648 р. [1])

I.

Українське розселеннє на східнім пограничу і за границею Польщі і Москви в XVI—XVII вв. досі, на мій погляд, зістаєть ся не оцїненим відповідно, як факт загальної української історії.

Історія сього розселення була виключно розроблювана як місцева історія Слобідщини чи меньших її районів та окремих осад і з сього погляду має навіть чималу і цїпну лїтературу [2]), але воно не введене, як складова частина, в загальний образ історичного процесу України, хоч в нїм сьому епізодови належить визначне місце. Хочу дещо зробити власне в сїм напрямі, користуючи ся поруч давнїйше звісних матеріалів також новійшими, дуже цїнними публїкаціями [3]), і добутками власних архивних занять.

Уже та сума матеріалу, якою ми тепер роспоряджаємо, відкриває перед нами образ незрівняного своїм розмахом, своєю сміливістю й стихійною силою—нового походу українського народу на схід. Ті саме моменти, що на перший побіжний погляд здавали ся хвилею розбитя, безрадности, пониженя і упокорення української стихії, були в дїйсности хвилею могутнього дерзновення її—в сфері кольонїзації. Програвши свою справу з шляхетським режімом на Україні наддніпрянській, в котрій український робочий нарід XVI і початків XVII в. сподївав ся утворити царство свободи і безпанського

---

[1]) Се епізод з VIII т. (другої частини) моєї Історії України, з скороченнями в деталях; читаний був на прилюдних засїданнях Українського Наукового Товариства 13. XI і 4. XII 1913.

[2]) Важнїйші новійші праці по історії Слобідщини й її кольонїзації: Багалїя Очерки изъ исторіи колонизаціи степной Украины Московскаго государства, 1887, Миклашевського Къ исторіи хозяйственнаго быта Моск. госуд.— Заселеніе и степное хозяйство южной Украины XVII в., 1894, Альбовського Исторія Харьковскаго слободского полка, 1905, Багалїя і Миллера Исторія г. Харькова. I, 1905.

[3]) Розумію особливо виданнє московським архивом юстиції „Столбцїв Білгородського стола“ (Описаніе бумагъ т. XII—XIV, 1901—5) и „Донскія дѣла“, I—III (Рус. ист. библіот. т. 18, 24, 26).

житя,—він береть ся творити нову Україну за границями польської держави, за межами шляхетського досягання. „Непослушна“ людність, котру приборкували над Дніпром, Сулою або Ворсклою, шукає захисту над Донцем або Тихою Сосною; своєвільники, котрим Польща загорожувала „козацьку дорогу“ Дніпрову, шукають і знаходять собі дороги через степи, через Донець і Дін „в мордовські і черемиські місця“, в басейн середньої й нижньої Волги, вказуючи дороги пізнійшій хліборобській українській кольонізації.

Повторяєть ся більше меньше той самий процес, який розвивав ся протягом попереднього століття кольонізованя Поднїпровя. Обставини відмінні, і супроти того й форми сього нового руху инакші—але основні моменти властиво ті ж самі. „На услугах правительства й його орґанізації воєнної охорони йдуть і осїдають все значнїйші кадри української воєннослужебної людности. Самовільне добичництво іде авангґардом, опановуючи степи, зганяючи з них Татарву; але серед галасу його погромів і розбоїв, лицарської боротьби з неприятелями хреста святого і нелицарського промислу над всяким переїжжим людом тихо і непомітно розвивають ся господарські степові промисли, хазяйновита господарська людність. Те, що дїяло ся в середині й другій половині XVI в. на середнїм і нижнїм Днїпрі, в заднїпрянських уходах, на Порогах і на запорозькім Низу, повторюєть ся в отсїм широкім степовім поясї, що тягнеть ся басейном Дону між границями оселої великоруської кольонізації—рязанською україною і донським козачим Низом—також глибоко пересякненим українським козацьким елєментом. Місце литовсько-польських старост займають пограничні московські воєводи, служба в московських станицях; воєнно-адмінїстративна схема, система замків-городів, острогів і сторожевих станиць, начеркнена московським правительством, що правда, далеко основнїйше і здїйснювана далеко зручнїйше і витревалїйше, нїж орґанізація оборони України литовсько-польської,—заповняєть ся українським змістом, народньою українською стихією, яка витїсняє і покриває завязки великоруської кольонізації, насаджувані правительством, зганяє степове „воровство“ українських і всяких инших добичників і протягом XVII в. на тих старих, забутих попілищах Антів VI і VII вв. творить завязки дїйсно нової України, обшаром майже рівної поднїпрянській Україні XVI—XVII вв.

Тяжкі розчарованя великого руху середини XVII в. довершують сей процес, викликаючи все нові й нові еміґрації. Український нарід немов нагороджує себе великими територіальними, кольонізаційними здобутками за крах своїх полїтичних плянів—розширенєм української землї за розбите самостійної України. Енерґія соціальної і полїтичної боротьби зариваєть ся в степовий переліг московського погра-

нича, крівава війна переходить в епопею здобутків українського плуга. Дістаємо не тільки величавий образ стихійної народньої сили, але незвичайно характеристичну, хоч і не так уже втїшну ілюстрацію переходу інтенсивної енергії в екстенсивну і перемогу сеї екстенсії—одну з многих записаних на сторінках української історії.

II.

Перша половина XVII в. і особливо десятилїте безпосередно перед Хмельниччиною се був апоґей кольонїзаційних здобутків польської шляхти, і вона дивила ся на них, як на свою велику заслугу—як на властиву і реальну прислугу свою державі, в противність еґоїстичним, династичним воєнним плянам свого короля. Та обставина, що східно-українські маєтки, величезні тутешні латифундії зібрали ся в руках кількох впливових маґнатів-достойників, міцно підпорядкувала самим поміщицьким інтересам інтереси державної полїтики, домагаючи ся приборкання татарських нападів з одного боку, козацького „непослушенства“ з другого. Станислав Конецпольський, що з сином своїм у двох держали староства барське, плоскировське, чигиринське, корсунське, переяславське, гадяцьке і миргородське, Миколай Потоцкий—староста між ин. черкаський і нїжинський, Ярема Вишневецький, звісний властитель Лубенщини, Прилуччини, Роменщини—з природи річи, з свого становища були головними героями на сїм полї кольонїзації, оборони і—приборкання своєвільства, і могли дїйсно перед Хмельниччиною похвалити ся не аби якими результатами. Особливо Конецпольский і Вишневецький славні своєю кольонїзаційною дїяльністю. Звісний Боплян, що прослужив при Конецпольскім кількадцять лїт, як його придворний інженєр, хвалить ся, що він бувши в його службі, сам положив фундаменти більш як пятдесяти визначних слобід—„справжнїх кольонїй, з котрих за недовгий час, з помноженнєм сеї нової людности, вийшло більше тисячи осад“ (villages) і ся людність, „покладаючи свої старання для добра держави“, розширила далеко її границї, перетворила безплодні пустинї в дивно родючі загони і зробила їх непереходним заборолом для турецьких і татарських нападів.

Під зверхньою поволокою самохвальства і побільшення в сих словах зостаєть ся все таки багато правдн, і на своїх звісних картах України Боплян закріпив результати сього кольонїзаційного зросту східньої України—тих розмірів, які вона осягнула, розуміть ся—не завдяки опіцї польських маґнатів і їх інженерів, а зовсїм иншим, економічним і соціальним обставинам польського режіму, що наганяли хмари осадників у сї слободи. Образ заселення Заднїпровя в переддень Хмельниччини, в порівнянню не тільки з тим, чим було воно пятдесятшістьдесят лїт тому, коли козаки Лободи і Наливайка ішли в сї зад-

дніпрянські пустині від польського війська, а навіть і з тим, як виглядали вони чверть віка перед Хмельниччиною,—справді імпозантний.

Переглядаючи ґенеральну карту Боплляна ми справді бачимо в порічях Остра, Удая, Сули, Олави і Рашівки, Хорола, Псла, Грунї, в сусїдстві східної границї—цїлі десятки осад. Але сама статистика осад, хоч би й як деталїчна, не дає ще, розуміється ся, понятя про стан заселення. Щоб відповідно оцїнити його, треба пригадати наведені вище слова Боплляна про тутешнї слободи, „що значать так як кольонії“; пригадати оповіданнє Потоцкого про заднїпрянські осади, як головні розсадники бунту—„що містять в собі по кілька тисяч своєвільних людей, як обидві Кобиляки й иньші осади“ [1]); пригадати реляції з кампанії 1638 р., які засоби повстанські дало Острянинови московське пограниче—„найбільше Роменщина, з котрої пристало до нього до десятка тисяч хлопів“ [2]). В світлї сих випадкових згадок сучасників, які власними очима бачили тутешнє заселенне, не здають ся гіперболїчними і цифри заселення Вишневеччини перед Хмельниччиною, подані свого часу з незвісного близше реєстра [3]), де в таких волостях, як Лубенська, Хорольська, Лохвицька, Роменська виступають тисячі господарств, десятки млинських колес. Маємо ще иньший, вповнї певний, хоч і посередній тільки показчик залюднення Заднїпровя перед Хмельниччиною — реєстр, споряджений в осени 1649 р., себто в момент, коли пізнїйший рух з правого берега на лївий не встиг ще себе проявити. На території заднїпрянської Київщини (заднїпрянської частини Київського воєводства) маємо тут шість полків: нїжинський, прилуцький, переяславський, кропивенський, миргородський і полтавський і в них вписано в реєстр 13 тисяч козаків. Коло трьох тисяч припадає на територію самої Вишневеччини. До декотрих міст приписано по дві, три, чотири сотнї—все се дає досить високе свідоцтво залюднення в момент повстання.

Нарештї деякі інтересні ілюстрації тодїшнього заселення східньої границї дає переведене тут 1647 р. розмежованнє Польщи і Московщини [4]). При тім примежовано до московських земель пограничну смугу від сївєрської границї до степів і докладно описано в межевім

[1]) Див. Історію України-Руси т. VIII с. 276. [2]) Ibid с. 295.

[3]) Про сей реєстр особливо у Лазаревського „Лубенщина и кн. Вишневецкіе“ (с. 343 і д.); хоч пок. Молчановський по замітках Лазаревського признав дані сього реєстру безвартісними (К. Старина 1896, VI), одначе сам Лазаревський в своїх пізнїйших працях користував ся сими даними без особливих застережень (Опис. ст. Малороссіи, Прилуцкий полк с. 4 і далї, passim), і думаю, що так і треба було: фальсифікат тут трудно добачити.

[4]) Акты относящіеся къ Малороссіи, подав Холмогоров—Чтенія московські 1885, II.

протоколї сї прилучені осади, а що вони, розуміть ся, попали в сю позицію зовсїм випадково, то ся опись має певну типову вартість. І от в сїм пограничнім поясї бачимо не тільки укріплені городи—кріпости, а й міські та сїльські осади, з церквами, з усякими промислами —млини, винокурнї, бровари і солодовнї, рибні лови і пасїки.

Ріжна корреспонденція, яка виникла в звязку з сим розмежованнєм між пограничною адмінїстрацією з обох боків, доповняє ріжними подробицями сей образ пограничної кольонїзації. Ярема Вишневецький просить продовжити час на виселенне його підданим з Недригайлова, бо вони не встигли на визначений час перевезти збіже і сїно, бжоли і всякий припас з пасїк і буд. Так само йшла кореспонденція про буди і пасїки, не звезені на час з-під Олешнї й Ахтирки, про пасїки, заведені Українцями з польської території над Мерлом, Можом, Коломаком за граничною лїнїею, котрі згоняла по розмежованню московська адмінїстрація, і т. под.

В сумі сї звістки дають нам образ досить (розмірно) значного залюднення і загосподарювання сього крайнього пограница, яке півстолїття тому представляло ся землею незнаємою, і ще більше, розуміть ся, обіцювали з нього собі властителї й державцї в будуччинї, з дальшим утриманнєм „золотого спокою“, коли почнуть виходити терміни ріжних свобід, признаних мешканцям. Се й поясняє нам той азарт, той запал, який вносили в усякі заходи і забіги коло тутешнїх лятіфундій місцеві королевята: в їх очах ся нова Україна малювала ся золотою копальнею в будучности, країною нових, велетенських фортун, яких іще не знала Польща.

Та заселенне східньої України, розуміть ся, не спиняло ся на польсько-московській границї. Ся зовсїм припадково проведена, змінна, довгий час вповнї теоретична, не закріплена якимись дїйсними знаками володїння тої чи сеї держави границя не могла служити реальним роздїлом на території обєднаній спільними ґеоґрафічними, економічними і кольонїзаційними умовами. Ще далеко швидче нїж українське розселенне заселило се пограниче з польського боку трівко і густо, воно стало переливати ся за його межі, як буйна піна з далеко ненаповненої ще чарки. Границя довгий час не істнувала для людности; вона розрізувала українську етноґрафічну територію й ігнорувала ся живою суцїльністю народнього житя. Ще з першої половини XVI в. спільний нерв тутешнього житя—боротьба з татарською гідрою, обєднував в спільних заходах против Орди обидві половини української землї, розрізані московською границею: козаків черкаських і канївських з козаками путивльськими, і так само потім з козаками донськими, чи то під проводом представників місцевої офіціальної адмінїстрації, чи то заходом власних вождів і ватажків козацьких. Пляни боротьби з

Кримом спільними силами обох Україн, литовсько-польської і московської, піднесені особливо виразно Дм. Вишневецьким, проходять потім червоною ниткою в дїяльности пізнїйших козацьких ватажків, що стоять на становищі оборони обох держав, обох Україн від спільного ворога, і на тій підставі вимагають підмоги від обох правительств. Скільки б не було тут простого „желанія къ жалованью“, але в усякім разї козацькі ватажки стояли на реальнім ґрунтї спільного інтересу обох Україн, спільної боротьби їх силами, і московське правительство, приймаючи воєнні послуги козаків „короля його милости“, або й даючи їм ріжні воєнні доручення—як кн. Рожинським, або Кр. Косинському,—підчеркувало з цїлою силою сю службу „на два боки“. Особливо царська грамота 1593 р. донським козакам, де поясняєть ся плян кампанїї, орґанїзованої против орди, являєть ся цїкавою ілюстрацією такої спільности в оборонї полудневої границї всїх тутешнїх сил. Донські козаки мають іти разом з московським військом, „з путивльськими і з запорозькими Черкасами [1]) котрі приїдуть по нашому указу на Донець—велено Черкасам запорозьким, гетману Хриштофу Косицькому (sic) і всїм отаманам і Черкасам бути на Донцї на шляхах і за царем (ханом) іти на наші украіни“, пише Донцям цар московський [2]).

Воєнне брацтво Запорозцїв з Донцями вело ся здавна, від коли розвинули ся обидві козацькі громади. Правда документальні наші дані не сягають так глибоко; але не тільки московські лїтописи, а навіть народня память—великоруська поезія донесла імя донського отамана „Мишки Черкашенина“, що виступає в середнїх десятилїтях XVI в., як оден з найвизначнїйших проводирів донського війська, а смерть його оспівана піснею:

За Зарайскомъ городомъ, за Рязанью за Старою
Изъ далеча изъ чиста поля, изъ раздолья широкаго,
Какъ бы гнѣдаго тура привезли убитаго,
Привезли убитаго атамана польскаго [3]),
А по имени Михайла Черкашенина.

Для пізнїйшого часу клясичне свідоцтво запорозького отамана Олекси Шафрана, з 1626 р. [4]): „живе він Олексїй на Дону 18 лїт, а иньші його товариші (з Запорожа) живуть лїт по 5 або по 6, а всїх їх на Дону буде з тисячу чоловіка, а на Запорожу донських козаків також багато—трохи не половина того, скільки їх (Запорозцїв), тільки живуть переходячи, одні йдуть на Дін, а з Дону козаки до нас, і живуть скільки і де хто хоче, і се повело ся у них з донськими коза-

[1]) Черкаси—звичайний в тим часї московський термін для поднїпрянських Українцїв і особливо українських козаків.

[2]) Собраніе госуд. грамотъ II с. 62. [3]) Степового.

[4]) Матеріалы Кулїша с. 290.

ками здавна, що сходять ся між собою і живуть укупі, в одних куренях".

З другого боку, з давнього часу більші й меньші ватаги українських козаків переходили границю і вступали в службу московського правительства, більше меньше на постійно, приймаючи на себе обовязок пограничної сторожи і оборони. Одні з них осїдали і „устроялиˮ ся" при пограничних московських замках, дістивали землю, заводили хазяйство; иньші зіставали ся на военній нозї, несучи за московське жалованнє сторожеву і степову службу.

Заховані накази московському дворянинови Зїновєву, завідателеви сторожевої служби в 1580-х р. [1]), знайомлять нас з одною такою значнїйшою ватагою, що вийшла з Запорожа з отаманом Матвієм Федоровим [2]) в 1589 р.; було їх коло 700 душ: лїтом 1589 р. посилали ся гроші від правительства для 50 душ старшин („отамани й осавули") і 620 рядових козаків. Їм доручено було тримати сторожу на р. Донцї, на татарських перевозах, а за се обіцяно жалованнє. Присилали їм муку, толокно, сукно для старшини і гроші для рядових козаків, але в розмірах досить невеликих, „велике жалуванне" обіцяло ся на пізнїйше, коли вони певнїйше засвідчать свою вірність. Козаки скаржили ся, що їм жити нема з чого, мусять коней різати та траву їсти, а московське правительство все прислухало ся до ріжних підозрілих вістей про них і дивило ся досить невірним оком, приглядаючи ся, чи вони не пристають до „воровських Черкасів", що ходили в краях донських і навіть над Волгу. Московське правительство очевидно не вміло розібрати, де тут „вірні" і „не вірні" ватаги і тому бояло ся звіряти ся їм, на доказ вірности доручало громити і вішати „ворів Черкасів", але кінець кінцем—такі непевні відносини знеохочували і самих козаків, які хотїли „служити" цареви в сих степах.

Иньші осїдали в пограничних містах і подібно як московські „дїти боярські" (дворяне) й козаки одбували станичну та сторожеву службу. Так в московській кореспонденції того ж 1589 р. [3]) згадуєть ся „Черкашенинъ Василей Андрѣевъ", що відстав від компанії отамана „Степана Євлашова", яка громила московських служебних козаків, і подав ся до Путивля „на государеве імя"; з доручення путивльських воєвод він „з путивльскими нововиїзжими Черкасами" їздив на „ворів-Черкасів" і по сих доказах своєї вірности просить „о государевѣ жалованьѣ и о верстаньѣ" (зачисленнє в службу). Ще скорійше вступили в московську пограничну службу „Черкаси Якуш Лисий і

[1]) Вивліоѳика Русская Полевого, 1834 с. 266 і далї.

[2]) Українські ймення в московських актах звичайно передають ся в таких змосковщених формах.

[3]) Акты Историческіе I ч. 228; Вивліоѳика l. c.

отаман Агій", їх теж посилають „з путивльськими Черкасами і охочими козаками" в степи „громити ворів Черкасів"; воєвода визначив був їм ґрунти для осель, але вони дворів не ставлять, відмовляють ся, що не мають чим, просять царського жалування, кажуть, що не мають що їсти і в що убрати ся. Місцевий воєвода рекомендує цареви служби їх і їх товаришів—головно їх „промишлюванне" над ворами Черкасами, над їх розбійничими ватагами—громили їх на Донці і в „полї", заганяли ся і за польську границю, над Сулу, „межи Сули і Хорола, женучи за черкаськими ворогами, побивали їх і відбирали загарбану здобич. На їх проханне воєвода пустив Якуша просити у царя жалування, а на його місце вислав його товариша Івана Ізюмського з товаришами його „новоприборними козаками"—нововзятими в службу. Але про Якуша у московської адмінїстрації були вісти не дуже похвальні, його підозрювали в воровстві, і в царській грамотї Зїновєву, коли б сї вісти справдили ся, доручаєть ся без церемонії його бити і перевести з отаманства в „рядові Черкаси".

В тих же наказах Зїновєву згадуєть ся про висилку „жалованія" Черкасам Федору Городському з товаришами і донецьким отаманам Юшку Лопаткину, Івашкови Розмазнї, Трушеви Черкашенинови, Гришкови Деменькову, Федьку Жулидорови, Іванкови Білоусови.

Як провідник „воровських Черкасів, що ходили на московську територію, в сїм часї виступає отаман Мишук; судячи з згадки грамоти, він теж служив давнїйше в путивльських козаках, потім пустив ся на воровство, загнїздив ся з своїми товаришами на Донці й па Осколї, громив московських станичників, і московське правительство особливо наказувало своїм людям виловити і вивішати сю ватагу. Згаданий вище отаман Степан Євлашов промишляв на Донці і Камянній; у отамана Лазаря, що його погромив Якуш Лисий „в Княжих Горах", відібрано пограбоване ним майно путивльських севруків (уходників): „рухлядь и борошна и рушницы". Той же Якуш відгромив „кіш" у отамана Лукяна Карнауха і погромив отамана Берчуна на р. Батакві в Путивльскім повітї і забрав у нього борошно і рушниці путивльських севруків, а отаман Агій, шукаючи між Сулою і Хоролом Черкасів, що ходять в московську землю „на бортні ухожаї, придибав отамана Колошу на Рополотї, а на Сулї „коло Нятина перевозу" погромили якусь иньшу черкаську ватагу. Иньші „вори Черкаси" разом з донськими козаками ходять на Дону і Волзї, і їх громлять царські люде „з Шацького і Ряжського" і т. и.

Се все вичислене з одного—двох лїт; як бачимо, було того черкаського народу за московською границею досить.

Бачимо, що крім промислів над Черкасами-добичниками „путивльські козаки" з Черкасів промишляли і над більш скромною за-

кордонною уходницькою братією, зганяючи її з московської території, і взагалї се був промисел против промисла: против „воровських Черкасів“, які промишляли на московській території уходництвом і добичництвом, ішли Черкаси путивльські, які з московської руки і в московських інтересах громили на московській території заграничних добичників і уходників, що йшли за московський рубеж, „в бортні уходи“, на лови, на сіль, і т. и.

Я вже зазначив се явище—сей розвиток українського уходництва під охороною добичницьких ватаг, під загальною фірмою „воровства“. Варто одмітити вказівки джерел XVI в. про Черкасів, що йдуть зза польської границї в землї московські „в бортные ухожаи“, і поставити поруч пізнїйші нарікання московського правительства, на соборі 1621 р., на литовських людей, що вони переходять границю, будують ся, захоплюють лїси і води, і в Путивльськім повітї в сїмдесяти місцях промишляють ріжними промислами, варять селїтру, палять лїси на попіл, ловлять рибу і звіря і побивають людей [1]).

Так було в XVI в., і ще більше потім в XVII. В міру того як отся українська кольонїзація все більше присувала ся до московської границї, а за нею слїдом ішла шляхта, своїми претенсіями викликаючи сильне роздражненнє і конфлїкти з боку сеї української людности, рух її за московську границю мусїв усе зростати. Український люд чим далї забирав ся в глубину польської України, шукаючи вільної безпанської землї, тим дражливійший мусїв бути на всякі, хоч би й наймепьші прояви панських претенсій до його свободи і працї. Людність Лївоберега, сеї „останньої України“ польської, природно, була особливо дражливою з сього погляду і нас через те зовсїм не повинні дивувати оповідання лубенської людности в 1618 р., що „трохи не половина“ тутешнїх осадників покинула свої осади й розійшла ся, коли кн. Юрий Вишневецький почав заводити тут „неслиханые податки пѣнежные, быдлячие, медов накиданє, горелки и селитры“ [2])— або перекладаючи на меньше трагічну мову, мабуть почав заводити перші початки чиншів, поволовщини і примусову продажу меду, горілки і селїтри—перші і найлекші, з погляду шляхетського господарства, початки експльоатації підданської людности, а люде з плачем скаржили ся, що князь їх тим „зубожил велми“ і вони з початку платили, але „на остаток, же внивец зубожено і знищено“ їх тим, почали тїкати. Потім, в третїм, четвертім і особливо пятім десятилїтю— в часах славного заспокоєння і приборкання „непослушних“ елементів, се оподаткованнє поступило значно далї і появили ся вже перші по-

[1]) Книги Разрядныя т. I с. 774.

[2]) Київ. центр. архив кн. 13 л. 1035.

чатки панщини. В гадяцькій королівщині, то значить на території останнього заселення, в арендним контрактї, списанім в 1643 р., бачимо не тільки доходи з панських реґалій—горілки, тютюну, млинів, судових доходів, „викидщину“ і „заруки“ „відумерщину“ і „одбігщину“, не тільки поволовщину і пчільну десятину, але і роботу на полї і підводи—„нажати дві копи якого небудь збіжа, звезти то, змолотити по дві копи, сїно косити оден день, покошене зібрати, звезти і скидати на скирти, або замість того дати готове сїно, або грошима по 15 гр.“, привезти по два вози дерева, возити поташ з гадяцьких буд; навіть гадяцькі міщане мають ходити з підводами, робити ріжні роботи, шарварки і т. ин. [1]). Се все для людности, яка йшла на край хрещеного світа, щоб позбути ся панів,—були річи незносні, і се пояснює нам, чому вже під час повстань 1637/8 рр. Заднїпровє з своїми слободами, як свідчив гетьм. Потоцкий, стало головним резервуаром непослушних, повстанських елементів, а в парі з тим мусїло йти відси сильне переселенне за московську границю, за межу панських претенсій шляхти.

По всїх дотеперішнїх марних силкуваннях сих пересельців— знайти собі вільну від панів землю, така можливість відгородити себе від них непереходимою державною границею мусїла їх вабити дуже сильно, і мандрівка йшла, без сумнїву, невпинно, збільшаючись до розмірів масових в моменти особливого напруженя, невдалих конфлїктів з панським правом, панських нагінок і т. и. Лїтом 1638 р. урядник лубенський в листї до путивльського воєводи рахував на кілька тисяч підданих кн. Вишневецького „отъ мѣста Гадятцкого“, що вийшли за границю в Путивль „в нинїшню свою козацьку війну“. Допоминаючи ся видачи Острянина і Гунї з иньшими еміґрантами, польські посли перед московським правительством рахували сеї козацької еміґрації на тисяч двадцять „або й більше“; по їх словам сї еміґранти поставили собі слободи в ріжних місцях на степах „на Усерди, під Ливнами, Яблоновим, Новосилем, Мценськом, Осколом, Валуйками, Воронїжом, Михайловим, Дїдиловим, Гремячим, Дудинськом, Курськом, Путивлем, Сївськом й иньшими старими городами царського величества“. І коли та цифра „тисяч 20 і більше“ була може пущена без докладнїйшого обчислення, то без сумнїву в польських кругах здавали таки собі справу з великих розмірів сього переселення і непокоїли ся ними серіозно. Не тільки безпосередно по погромі козаків 1638 р., але й далї українська людність ішла за московську границю,

[1]) Див. мою статю в Записках київських т. I: Господарство польського маґната на Заднїпровю (там і самий контракт).

осїдала при московських замках, наповняла собою степові уходи і творила завязки нової української кольонїзації в басейнї Дону.

III.

Щоб вияснити собі процес розвою сеї кольонїзації, яка починає так сильно поступати і тверднути власне з сього десятилїтя 1638—1648, мусимо трохи приглянути ся орґанїзації московської України, її кольонїзації й оборонї.

XVI в. становить епоху в походї Московської держави на південь. З прилученнєм Рязанських земель і відібраннєм від в. кн. Литовського Сївершини вона по цїлій лїнії, від Днїпра до Поволжа стріла ся з степовими просторами Чорноморя. Закінчивши протягом XV в процес збирання великоруських земель на півночи, могла вона тепер подумати про кольонїзаційні здобутки на півднї, тим більше що протягом тогож столїтя і потім XVI в. зазначив ся сильний рух людности з верхнього Поволжа, куди вона була загнана татарськими бурями, на південь в південні частини басейна Оки і верхівя Дону. Сї кольонїзаційні, а заразом і оборонні мотиви—супроти страшенних татарських спустошень, які від часу до часу спадають на московські землї, приводять до того, що московське правительство потиху і помалу, протягом всеї першої половини XVI в. робить заходи коло укріпленнн і оборони передстепової полоси, виробляючи охоронну систему, яка в другій половинї сього столїтя докладно розроблюєть ся, поволї посуваєть ся на південь, прилучаючи все нові простори для оселої кольонїзації і перед завірюхою „смутного часу“, яка перервала сї заходи, осягає значні успіхи—рівняючи з попереднїм.

Тепер, з непривички, навіть неймовірно собі представити, як глибоко на північ, в лїсові простори була загнана великоруська і всяка инша осела кольонїзація в попереднїх столїтях. По всїх заходах коло оборони східньої і полудневої границї ще в половинї XVI в. внутрішня оборонна лїнїя йде по-над р. Окою—від Нижнього Новгорода на Муром, Рязань, Каширу і Серпухов; друга лїнїя проходить в південній частинї басейна Оки—Пронськ, Михайлів, Тула. Крайня оборонна лїнїя іде з порічя Сури на вододїл Оки й Дону (Алатир, Темнїков, Ряжск, Данков, Новосиль, Орел); сївєрські городи—се крайній редут на заходї, що далеко врізуєть ся на південь в басейнї Деспи й Сейма (Рильськ, Путивль, Новгород Сївєрський) і служить опорною базою для дальшого руху на південь. Сей південний пояс: Сура—Десна, Алатир—Новгород-Сївєрський живе на воєнній нозї; всї городи сильно укріплені, звязані між собою системою дрібнїйших фортифікацій, прикриті з півдня ланцюхом засїк, валів, сторожовень, мають на поготові контінґенти всякого воєнного люду і неустанно стережуть степу своїми сторожами і станицями, висилаючи їх далеко на південь

—підстерегати ворога і завчасу повідомляти про його наближенне пограничні воєнні центри.

Система вповні анальоґічна з українською системою Литовської України, з її великокняжими замками, оселями военнослужебної людности, сторожами замковими, польними і шляховими. Анальоґія пояснюється ся не тільки однаковими ґеоґрафічними і кольонїзаційними обставинами, але і спільними традиціями—орґанїзації пограничної оборони в Київській державі, своєю дорогою теж приготовленої попереднїми столїтями пограничної практики в сусїдстві з степом і його кочовниками. Але те що в Польсько-литовській державі, при її дезорґанїзації, недостачі фінансів і незмірно слабій екзекутиві вело ся слабко і уривково, виходило хаотично і безтолково,—в Московській державі з її незмірно розвиненим бюрократизмом переводило ся систематично і пляново, виконувало ся досить точно і вірно. Тільки—коли вже повести до кінця сю паралелю—в Польсько-литовській державі безсильність і непорадність державної машини виручала ся і нагорожала ся самопомічю, активністю народнїх мас, які кінець кінцем—хоч і ціною безконечних жертв—і оборону наладили і кольонїзацію утворили; а в Московській державі менше було сеї активности—хоч би й тому, що запопадлива правительственна опіка лишала їй безконечно менше місця. І в результаті голий обрабований український демос упередив державну великоруську народність, в часи найбільших лихолїть своїх опанувавши простори московської України, і перехопив у великоруської народности сї території, ґеоґрафічними і полїтичними обставинами призначені властиво до скольонїзования Великоросам.

Після того як московське правительство рішучо облишило пляни аґресивної боротьби з Ордою, якими на хвилю вмів його захопити Дмитро Вишневецький, воно з 1560-х рр. з тим більшою рішучістю звертає свою енерґію до плянової оборони і повільного розширення своїх границь. 1571 р. для можливо систематичного переведення оборонних заходів цар Іван визначив завідателем сторожевої і всякої степової служби одного з найвизначнїйших воєвод своїх кн. Воротинського, доручивши заняти ся її можливо кращою орґанїзацією, а в помічники йому придав найкращих знавців відносин степових, між иншими і звісного дяка Ржевского, участника военних походів Вишневецького. Воротинський свою дїяльність почав докладним виясненнем дотеперішньої практики; зібрано попередні роспорядження і кореспонденцію в сїй справі, скликано знавців сторожевої служби з місць, що знали її за останнїх 10—15 лїт. і на підставі зібраних таким чином відомостей насамперед описано докладно дотеперішню орґанїзацію сторожевої служби. З сеї інтересної „росписи“ довідуємо ся, що вся степова московська границя в 1550—1560-х рр. подїляла ся на 12 районів („раз-

рядів") привязаних до пограничних городів. Путивль і Рильськ, найдальше висунені на південь, обслугували своїми „дальними" і „ближними" сторожами пограниче з Польщею і порічя Донця; сї сторожі становили кілька категорій. Близшу сторожу служили люде з міст за повинність—по Сейму, на вододілах Сейма, Псла і Ворскли, на південь і день дороги від міст. Дальні сторожі „донецькі" служили наємні „севруки", під доглядом служебних „дітей боярських", в три переміни, міняючи ся що два місяці. Було тих сторожевих пунктів сім і вони виступали далеко в степи, на чотири, пять і більше днів дороги від своїх городів. Таким чином в сім часі Московська держава, своїми кріпостями не виступаючи далї порічя Сейма і полудневих допливів Оки, своїми сторожами захоплювала побережа Донця на полудні. Але се була сторожа виключно вістова, яка мала підстерігати татарські наїзди на їх звичайних донських перевозах і давати вісти в пограничні городи. Якої небудь відправи наїзникам сї дрібні пікети не могли дати: кождий складав ся з трьох севруків, під началом одного „боярського сина" і вони по двох їздили „в право і лїво" від свого становища і нїчого крім подавання вістей не могли зробити, та й сей обовязок наємні севруки сповняли лихо, „стояли на сторожах неусторожливо"; весь сей степовий пограничний пояс від Донця і до пограничних городів був зданий на волю божу, і там всякі добичники і уходники з-за польського рубежа могли господарити зовсїм свобідно.

Нова адмінїстрація на підставі зібраних відомостей і ревізії переведеної на місцї, крім деяких змін в розміщенню сторож рішила згустити взагалї сю сторожеву сїтку, а крім того замінити непевний наємний елемент з тих севруків-уходників, елементом служебним. В сторожі на будуче рішено посилати самих „дітей боярських", приписавши для пограничної служби ще ріжні инші міста (між ин. Стародуб, Почеп, Новгород Сївєрський), крім того признано бажаним орґанїзувати для потреби пограничної служби козацькі контінґенти в Путивлю і Рильську, чоловіка з тисячу, або скільки землї стане для роздачі їм. Крім дотеперішнїх сторож заведено ще розїзжі „станицї", заведено службу так званих стоялих голов, котрі мали з своїх становищ розсилати патрулї, „разѣзды" в степах. Таким чином просторонь між порічем Сейма і Донця і саме порічє Донця по обох сторонах мали тепер в ріжних напрямках обїздити сторожеві станицї, вислїджуючи „военних людей", і ся характеристична система сторож і розїздів далї потім розвиваєть ся, направляєть ся і доповняєть ся новими контінґентами.

Але для сього всього треба було людей—особливо місцевих, призвичаєних до сеї тяжкої і прикрої степової служби; без більших контінґентів вся ся складна система сторож і станиць ставала павутиною,

крізь яку проривалась безпардонно всяка сильнїйша ватага. В 1591 р. воєводи доносять про повну безрадність пограничних сторож супроти українських ватаг—„Черкасы во многихъ мѣстехъ ходятъ въ поля и путивльскіе большіе станицы и сторожевые всѣ погромили, и проѣзду изъ Путивля большимъ станицамъ къ усть Айдару, а сторожевымъ къ усть Боровой нѣтъ“.

І от ми бачимо справдї, що московське правительство радо приймає еміґрантів, тихже Черкас, верстає їх в козаки, хоче наділити ґрунтами і оселити при пограничних містах, щоб мати з них службу, а цар Федор, виставляючи свою кандидатуру на польську корону по смерти Баторія, між иншим виступав також з обіцянкою земельних надань маґнатам і шляхтї „коло нових городів в степу“.

Сї нові городи, що починають будувати ся на полудневій границї особливо з 1580-х рр., також потрібували великих засобів людности. Дуже жваве будованнє їх починаєть ся особливо з 1586 р. Того року ухвалено поставили город Ливни на Соснї і Воронїж на Дону і в них оснувати нові центри сторожевої служби в поміч давнїйшим. Кілька лїт пізнїйше являєть ся Єлец на Соснї, низше Ливен; 1593 р. датуєть ся заснованнє городів Білгорода на Донцї, Оскола на верхнїм Осколї і Валуйки на нижнїм; коло того-ж часу або трохи згодом зявляють ся Кроми на верхів х Оки і Курськ в порічю Сейма, і нарештї в останнї роки XVI в. поставлено і обсаджено значною залогою крайнїй пункт сеї нової системи укріплень город Цареборисов, недалеко устя Оскола в Донець, в сусїдстві теперішнього Ізюма.

Але ся нова система городів і звязаних з ними укріплень, засїк і т. и., не устояла ся. Налетїли бурхливі „смутні часи“, які заляли всякою вольницею се степове пограниче, розстроїли всю систему оборони, і коли по десятилїтнїй перерві нове правительство царя Михайла Федоровича взяло ся наново до реставрованнія південної оборонної лїнії, воно зрікаєть ся такої великої і складної системи, яка була вироблена з кінцем XVI в. Цареборисівську кріпость залишено. Крайнїми кріпостями на степовім пограничу поруч старих Путивля і Рильська стають Курськ, Воронїж і перед ними найдальше висунені в степи Білгород, Оскол і Валуйка. Складну і дорогу систему далеких сторож і розїздів облишено—бачимо тільки „близші“ сторожі, по старій термінольогії; брак засобів по недавнїм розстрою держави змушував до здержливости і можливої ощадности. Все таки в порівняню з системою оборони Польщі погранична оборона Москви виглядала досить показно й тепер. Маємо інтересні росписи пограничних кріпостей і залог 1616 р. і з них бачимо, що загальне число війська по полудневій границї виносило понад 6 тисяч.

Період нового розросту починаєть ся з закінченнєм польської

війни. Насамперед розпочато будову нових городів і всякого рода граничних укріплень на східній, волзькій частині границі; потім в 1637 р. вислано комісію в донські і донецькі місця, на Муравський шлях, на Ізюмську й Калміуську сакму (шлях) і згідно з предложеним сею комісією проектом рішено поставити два городи на Калміуськім шляху, один на Муравськім і цілий ряд дрібніших укріплень і оборонних валів. Так зявили ся в 1637—8 рр. на р. Тихій Сосні Усерд, а на схід від нього на р. Холку, що тече в Оскол—Яблонів, далі Короча на р. Корочі, при Ізюмськім шляху, між Яблоновим і Білгородом; в рр. 1640—1 на схід від Білгорода стали Хотмижськ і Вольний, над Ворсклою в рр. 1645—8 Ольшанськ і Коротояк, що виповнили прогалину між Усердом і Доном, Новий Оскол між Усердом і Корочею, над р. Осколом, Болховой і Карпів (над Ворсклою) між Білгородом і Хотмижськом, а крайні на заході городи—Олешня і Ахтирка були примежовані від Польщі при розмежованню 1645 р. Таким чином Білгород, що перед тим стояв на передї, як оден з форпостів, був включений в цілий ланцюх кріпостей, що тягнув ся неперервано від Дону до польської границї і звязаний посереднїми укріпленнями—валами, засїками, острогами і сторожовнями; творив славну „білгородську черту", по імени Білгорода, що в XVII в. стає центром сеї оборонної орґанїзації і взагалї всеї орґанїзаційної і кольонїзаційної дїяльности московського правительства в пізнїйшій Слобідщинї, перейнявши се значінне від давнїйшого центра—Путивля. Поза сею „чертою", перед нею зістала ся тільки Валуйка, в ролї московського форпоста, центра столичної і вістової служби, ескортованя послів і гонцїв і т. и.

Се була велика робота, а при тодїшнїх технічних засобах і в тих обставинах—просто таки ґрандіозна, вимогала масу працї і матеріальних засобів і переводила ся з великим напруженнєм сил держави. Палїсади—ріжні „надолбы", „столбцї", „частики", „частоколи"—не кажучи про стїни і вежі робили ся незвичайно сильні і масивні; засїки, котрими перегорожували ся дороги через лїси, представляли собою величезні маси зрубаного дерева, на кількадесять сажнїв широко (дерево надрубувало ся, а не зрубувало ся, щоб його не зсувано з місця). Такі засїки тягли ся через лїси, на прогалинах ставили ся укріпленя, вали й палїсади, що боронили проходу, Від городів-кріпостей на кілька верст „на право і на лїво" в напрямі сусїднїх городів робили ся звичайно високі вали, укріплені палїсадом, Кінець кінцем ся „білгородська черта" утворила неперервану лїнїю укріплень, обсаджену сторожами. на протязї яких 300 верст—свого рода китайську стїну, тільки деревляну і земляну, а не камінну! Але до повного ладу вона була доведена тільки в 1670-х рр. і почавши з 1630-х рр. яких сорок лїт ішла тяжка робота в сім напрямі—поки розвиток оселої української кольонїзації по за „чертою" зробив її властиво зайвою.

Будова сих нових городів, обсадженнє їх залогами, всякими служебними і сторожевими контінґентами викликає нове запотрібованнє в людях. В нові городи правительство „зводить“ ріжний служебний нарід—дворян і дітей боярських, стрільців, козаків і т. ин. з давнійших городів, набирає на доповненнє ріжних добровольців, і між ними знов і ще в більших розмірах ніж перед тим користуєть ся українськими еміґрантами, які власне в сім часі—від повстання 1638 р. особливо—в великих масах ідуть за кордон. Два явища—заходи московські коло своєї границі і еміґраційний рух український, не тільки стрічають ся хронольоґічно, але безсумнїву й підтримують себе: московське правительство використовувало сей еміґраційний рух для укріпленя своєї границі, і навпаки „устроюванне“ українських еміґрантів, наділюванне ґрунтами, підмогами і постійною платою під умовою військової служби в сусїдніх московських городах вабило і притягало українську кольонїзацію. Се було більше меньше те саме, чого шукали українські маси в козаччині і чого позбавила їх катастрофа 1638 р., викинувши з козацьких прав десятки тисяч покозаченої людности і замкнувши козацький реєстр на розмірно невеликім числї старих козацьких родин. Обіцювано користанне з землї без панщини і повинностей, свободу від панського права, з одиноким обовязком воєнної служби. Правда, з часом приходило ся познайомитись з тїневими сторонами тутешніх відносин—тяжкою властю адмінїстрації, прикрою, дрібязковою реґламентацією житя і „жесточею“ на випадок її переступленя,—тому не рідко потім чуємо про „зраду“ і утечу сих українських еміґрантів, і пізнїйше, замість осїдати по московських городах, вони волять оселяти ся на свободї поза „чертою“ в Слобідщинї. Але в кождім разї в 1630—1640 рр. українська еміґрація в степові городи московської Україні розвиваєть ся значно.

IV.

Кампанїя 1638 р., програна козаками закінчила ся відновленнєм Кодака, що мав замкнути своєвільній козаччинї дорогу на море, і осадженнєм на Запорожу залоги з реєстрових козаків, що мала пильнувати тут порядку і не давати своєвільникам тут господарити. Комендант Кодака і козацький полковник, що стояв на Запорожу (теж з польських шляхтичів, по новій ординації 1638 р.) мали спільними силами пильнувати тутешніх шляхів, переловлювати своєвільників, не давати їм прокрадати ся на Запороже і на море. Але вповнї сповнити се порученнє вони не мали змоги. Своєвільна козаччина все таки знаходила захист в днїпрових уходах, там способила ся і вибирала ся в походи на море і сухопуть. Так лїтом 1640 р. маємо відомість про напад запорозьких козаків на околиці Варни. Зимою 1640—1 рр. вони ходили

під Порекоп сухопуть. Ще частійше чуємо про спільні походи Запорозців з Донцями в сих роках.

Видані останніми роками донські акти 1630—1640-х рр. кинули дещо світла на сю сторону козацького житя—на воєнне брацтво, яке вело ся між козаками запорозькими і донськими. Ще в 1632 р. донські козаки казали московським людям: „У нас у донських козаків з запорозькими Черкасами така умова вчинена: коли сподівати ся звідкись приходу великого на Дін або на Запороже, то запорозьким козакам нам на Дону помагати, а нам донським козакам—помагати запорозьким Черкасам". Тодї донські козаки сподівали ся ріжних репресій від московського правительства і грозили ся, що в такім разї напишуть на Запороже і до них прийде запорозьких Черкасів багато—тисяч десять або й більше. Потім коли Донцї заходили ся здобувати Азов (1637), і далї як їм прийшло ся боронити його від Турків,—Запорожцї брали в тих їх війнах живу участь, і взагалї від того часу, як польське правительство утруднило своєвільному козацтву пробуток на Низу, воно залюбки удаєть ся на Дін, щоб відти йти в ріжні походи, великі і малі. Се не було секретом для польського правительства і через своїх послів, висланих до Москви зимою 1639/40 р. жадаючи у московського видачі инших всїх еміґрантів, вони згадували, що „до королївського величества дійшла чутка, що найбільші зрадники і проводир того множества (еміґрантів) Яцко Остряниця та Андрій (sic) Гуня з богатьма старшинами засїли в Азові й там живуть", і просило їх також видати.

Що до Острянина, то не маємо нїяких вказівок про його участь у донських дїлах, але що до Гунї то поголоска, очевидно, не була фальшивою. Весною 1640 р. оповідав один донський козак про похід Донців на море: ходило їх 23 „струги" (чайки), отаманом був „Гунка" Черкашенин; прийшовши „к гирлу Чорного моря" (очевидно —Керченської протоки), вони стріли там турецьку фльоту, „40 каторг турецьких", і вернули ся. На сїм одначе не скінчило ся мабуть, і те що оповідає в своїх записках Радивил, виглядає як продовженне сих операцій: козаки ударили на турецьку фльоту, що йшла під Азов, і потопили дві ґалєри; а взяті Турками невільники оповідали, що їх післав король польський і Річ-посполита.

Новий похід на море, спільними силами Донців і Запорозців, став ся на весну 1641 р. Козаки сподівали ся тодї турецького походу під Азов і в цвітнї т. р. вислали „для язиків" експедицію на 12 „стругах", всього коло 600 люда під проводом отамана „Тимофія Яковлева". Ся ескадра наловила десь татарських „язиків", і по сїм Яковлев вернув ся з частиною човнів назад, а пять човнів під про-

водом „Черкашенина“ Миська Тарана послав зловити ще язиків турецьких. Вони ходили під турецький город „Подризу“, наловили язиків і пішли з ними назад, але на „гирлі“ стріли турецьку фльоту, і та їх до Азова не допустила. Козаки кинули ся горі Дніпром і послали дарунки полковникови, що стояв з залогою на Запорожі, аби він позволив там переховати ся від Турків, поки ті відкриють їм знову дорогу. Той дарунки прийняв, але зажадав, щоб козаки видали йому човни; коли козаки не згодили ся на се, він дав знати очаківському баші, і він на спілку з полковниковими козаками погромив тих морських козаків. Подібний епізод повторив ся два роки пізнійше; сим разом Конецпольский називає приходнїв Донцями, не Запорозьцями, але сю заяву його приходить ся приймати обережно супроти польської тенденції—валити все на Москву.

В славній оборонї Азова від турецьких військ, що мала місце того року, брали показну участь також і Запорозці. Правда, не маємо близших подробиць про сю їх участь, але в високій мірі характеристично напр,, що московське правительство, наказуючи Донцям покинути Азов, заразом умовляло їх, аби вони но слухали „Черкасів, або якихось иньших ворів“, котрі б їх намовляли Азова не кидати і дальше воювати,—очевидно сих „Черкасів“ в Москві вважали до повної мірі за привідців тої азовської війни, „для своєво воровства и кровопролитья“,

В осени 1644 р. став ся морський похід Запорозців під Азов, в досить великих розмірах, і як оповідав про се донський отаман московському гонцеви—ініціатива всеї кампанії була запорозька: „В октябрі (1644) прийшло з моря стругів тридцять Черкас, і стали приступати під Азов; побили багато людей азовських і наробили великої шкоди. І дали знати донському війську, щоб до них прийшли під Азов у поміч. І донські отамани й козаки ходили з тими Черкасами під Азов, приступали з ними під Азов, починили багато шкоди коло города; вибили з гармат городового муру сажнїв з дванадцять, а декотрі Черкаси були і в городї“.

Донські козаки перед тим, в 1642 р. на жаданне московського правительства, щоб не заходити в війну з Турками, облишили Азов Туркам, і на тім з Турками стала згода. Дуже правдоподібно, що нове „азовське розмире“, що вийшло 1643 р., Донці умисно складали на Запорозців і їм надавали ініціативу походу, бодай перед московськими послами. Можливо, що вони дійсно підмовили Запорозців взяти сю ініціативу „розмиря“ на себе, а в кождім разї участь Запорозців в сій війні 1643—4 р. мусїла справдї бути визначна. Так само в морськім походї 1645 р., про котрий згаданий московський аґент на підставі зібраних на місці відомостей оповідав так:

„Апріля в 20 день пішли з Дону отамани і козаки на Чорне море—тридцять чотири струги. Отаманом у них Олексій Старов, і з ними запорозький полковник Сулима з запорозькими Черкасами. Та ще на морі пригребло до них тридцять стругів Черкасів, та ще з Запорог їх, мовляв, іде двадцять стругів на море—всіх запорозьких стругів пятьдесять, зійшли ся до купи з донським військом. Мають вони бути під Керчю (там зійти ся) і з моря приступивши, промишляти над Азовим—і драбини на морі роблять, а час призначений—на Петра". Дальшого гонець не міг оповісти, за виїздом з Дону.

Весною 1646 р., коли московське правительство, по великих спустошеннях татарських, вчинених в московських землях перед тим зимою, змобілізувало ся против Татар—посунула до московських полків маса добровольців і з України польської. Дрібні ватаги їх прибували з ріжних сторін і приймали ся до московського війська, але охочих було далеко більше, ніж московське правительство могло їх прийняти. Степан з Бобрика і Климко з Гадяча, що привели до Білгорода ватаги добровольців, оповідали, що в „Литовській стороні" з ріжних городів Черкас зібрало ся тисяч пять, і стоять в зборі—як тільки буде їм грошева плата від государя—хочуть іти на службу йому. В польських кругах теж оповідали в липні, що шість тисяч козаків з польських земель пішли аби зєднати ся з козаками московськими. Але московське правительство ухилило ся від такої маси добровольців—може навіть побояло ся її, і поручило своїм воєводам не пускати їх через московську границю—бо більше добровольців уже не потрібно. Куди обернули свою енергію після сього сї запорозькі охотники, не ясно. Кримський вістник оповідав донським отаманам 12 мая с. ст., як тисяч із сїм запорозьких козаків пішли були походом на кримські Урмаметові улуси, що кочували в степах, але від Запорозців утїк до Татар якийсь переметчик і перестеріг їх і сї улуси пішли в Крим, за Перекоп, і так з сеї експедиції нїчого не вийшло. З донськими козаками, що незалежно від московських воєвод „промишляли" того року над Татарами й Турками коло Азова, були теж українські козаки—про них доносили Потоцкому його кореспонденти. В донських актах заховали ся тільки другорядні деталї з сеї кампанії.

Разом із сими більшими, більш орґанїзованими, більш коректними воєнними екскурсіями, де елемент війни переважав над добичництвом своєвільного козацького елементу, вела ся його силами і засобами, як звичайно, дрібнїйша і щирійше закрашена добичництвом партизанська війна, про котру для сих лїт знаходимо досить богаті відомости особливо в московських актах, з польсько-московського пограничa.

Так напр. весною 1641 р. ватага „Черкасів", коло сорок душ,

промишляла розбоєм на устю Богучара до Дону—стояла куренями коло „Тарлавної Ізбушки“ на устю Богучара. Літом того ж року напала подібна ватага козацька на солеварні торські (по р. Тору); взятий з тої кампанії в неволю Черкашенин Фомка оповідав, що прийшли вони з Полтави, в числі 80 душ, з отаманом Василем Копанем, аби промишляти на Сіверськім Донці, на Дону й иньших сусіднїх річках цїле лїто до осени—розбивати подорожнїх людей, які їдуть до Азова і з Азова.

Особливо цїкаві відомости про таких промишленників маємо з 1642 р. Весною того року „валуйські Черкаси“, бувши на промислах на Донці над р. Жеребцем (недалеко теп. Славянська) наскочили на „Черкас Литовських“—з польської сторони, і тї їх завели у своє становище на устє р. Жеребця: там стояв отаман їх Васько Рябуха і полковник Гришко Торський, і було з ними тих „литовських воровських Черкас“ сїмсот чоловіка, або й більше. Коло тогож самого часу, може кілька днїв пізнїйше, але далї на захід, на теперішнїй границї Донської области стала ся пригода більш голосна—з московським гонцем Засекиним: коли він переїздив „для поспішання“ з Валуйки на Дін через степи, на долїшнїй Донець, коло „Митякиного колодязя“ (на границї теп. Донської области) напали на нього „воры Запорожские Черкасы“, чоловіка со сто, погромили і побили багато людей, і після того він їхав уже „глухим степом“, обминаючи „черни (лїси) Донецькі“ і річки тутешнї, бо по тих „чернях“ і річках скрізь „Черкаси“—такі ж очевидно „промишленники“ як і отсї, що погромили його. З пізнїйших вістей виявило ся, що се були козаки з тоїж компанії Васька Рябухи, під проводом отамана Мокія. Валуйчане-вістники самі були тодї „в Черкаськім війську у Васька Рябухи з товаришами в становищах їх на річцї Чорнім Жеребцї“ і були свідками тої утечі Мокієвої ватаги, як вони „изъ войска побежали вонъ“. При них же переходила зміна власти в сім „війську“: „приїхали до того війська до Васька Рябухи два отамани з Литви: Семен Забузький та Трошевський (мабуть згаданий вище Грицько Торський) і з ними прийшло з Литви 230 чоловіка, і почали вони володїти тими Черкасами, що були з Васьком Рябухою“.

Таким чином, побіч тих дрібних ватаг, що „промишляли“ над ріжним переїзжим народом, вирисовуєть ся перед нами властивий кіш тої степової братиї, „черкаське військо“, на чолї котрого стояв „старший отаман“ Забузький, що вважає себе немов леґальним представником козачого війська польської України, яке має своєю метою охорону України від бусурман. З приводу поголоски про ворожі заміри сього війська супроти московської України і з приводу отого погрому царського гонця маємо два листи його до валуйського воєводи,

Перший можемо досить докладно реставрувати в оригіналї, і я вважаю потрібним навести в цїлости [1]).

„Отъ мене Семена Забузького, атамана старшего над товариствомъ, козаками войска є. кор. милости Запорозкого и отъ насъ всихъ черни пану Павлу Федоровичу, воєводе волуйскому—челомъ биємъ долица земли. Прислалисте до мене стороны вѣдомости о томъ непріятелю креста святого—где кочують; теды вѣдомо тебѣ чинимъ, ижъ около Донца на Магмутовѣ у Мелевого тежъ колодезя, як соль варятъ, тамъ єсмо ихъ били; а иніе розно стоятъ—всюды ихъ много коло Донца, толко не могу знать о замыслахъ того непріятеля, где умышливаєть вторгнути ся—чего єму Пане Боже не помоги; а што бихъ моглъ знати певного, то заразомъ старати ся буду, чтобъ вамъ вѣдомость дати о тихъ Татарахъ. Зашла тежъ къ намъ вѣдомость, ижъ насъ удалъ передъ вами Степанъ Бушинской и Демко Черкашаница, переѣзчики волуйские [2]), же бы єсмо хотѣли злой замыслъ взяти и Волуйку звоєвати—чего (рач) Боже заховати, жебы єсмо ся того могли важити ми(рноє) постановене королевскоє и царскоє розрывати! Не ймите тому слову ихъ вѣры—а мы хочемъ и будемъ з вами по крестному целованю мирно жити. Писанъ у Торскомъ [3]) июня 7 дня року 1642“.

З 1643 року не маємо нїяких інтереснїйших відомостей. 1644 р. лїтом, виправляючи назад московських послів і забезпечаючи їх від усяких можливих подорожнїх пригод, донська старшина в своїм листї цареви поясняла своє піклованнє великою небезпекою „отъ литовскихъ воровскихъ людей съ украинныхъ городовъ“: „По Дону і Донцю від них завело ся велике воровство, прийшло з Литви чимало народу, більш сїмсот чоловіка“, донських козаків на розїздах і всяких людей громлять і бють, засїли Дон ріку, і на Донцї їх багато перебуває“. Але один епізод з промислів сих „литовьких людей“, переказаний воронїзьким воєводою в його донесеннях до Москви, малює їх в меньше зловіщім світлї. Двох Валуйчан бувши на покосї під Валуйкою попали в руки Татар, що невеликим загоном, 150 душ, побігли туди лїтом, ловити язиків; коли Татари вели їх в орду, на верхівях річки „Бахмутової“ (на південь від теп. Бахмута) погромили тих Татар „литовські люде“: отаман Матюшка Миргородець з товаришами, і відбивши від них тих Валуйчан, відвезли їх в Святогорський монастир.

---

[1]) Маємо його в копії, з великими пропусками, і в перекладї повнїйшім (Донскія дѣла II с. 437—8). Другий лист тамже в перекладї.

[2]) Се власне згадані вище „валуйські Черкаси“, що були у Рябухи і донесли про замисли на Валуйку. Забузький зве їх переїзчикамн-дізертирами, очевидно з становища Польщі.

[3]) Торський—теп. Славянськ, на р. Торцї.

Зимою 1644/5 р. донська старшина знову скаржить ся московському правительству, що через „воровських литовських людей“ перестали до них на Дон приїздити торговельні люде з московських українних городів, і не привозять до них нїяких хлїбних запасів. І дїйсно як ілюстрацію до сих скарг оповідає воронїзький воєвода таку пригоду: вибрала ся була з Богучара на Дін „для свого промислу“ ватага, 11 душ; і як ішли вони повз „Обросимів караул“ (теп. Обросимівка на Дону, низше Богучара), напали на них в ночи воровські Черкаси, кінні і піші, і на човнах Доном прийшовши—було їх чоловіка з триста або й більше — декотрих побили, декотрих половили; взятих в неволю роспитували, чи будуть іти знизу бударі, та казали провести їх на багаті козачі городки, де мало козаків, та на багаті українні села та городи. Одначе иньші оповідали, що чули, як між тими воровськими людьми декотрі размовляли між собою „руским язиком, а не по черкаски“—так що між ними могли бути й місцеві люде—коли не удавали тільки місцевих.

З другого боку люде з Вільного, бувши „на литовській сторонї“, в Зинькові, чули там, що „Черкашенин отаман Гришка Тарской“ (Торський очевидно, котрого ми стрічали в 1642) виходив і того року в степи, громити московських, турецьких і кримських послів і сподївав ся до себе людей з ріжних „литовськнх українних городів“: з Зїнькова, Лютенки, Бобрика, Гадяча й инших, тисячі з півтори чоловіка, або й більше, але ті люде на час не поспіли, і він тому посланників тих не громив, бо був „малолюден“. Оповідали також про отамана Петрошенка, що з одним Татарином „чоловіком місцевого урядника Лукомського“, зібравши чоловіка 200 „литовських людей“, пішли воювати „в Мордву“—в московські східнї „України“.

На другий рік, 1646, уже з ранньої весни „Черкаси“ зявляють ся тамже на Дону, в околицях Богучара. Тим часом як одні зголошували свою службу в московське війско, инші, а може й ті самі добровольцї, оскільки не були прийняті в московське війско, промишляли в тих же сторонах добичництвом. Московські воєводи, вислані на Дін для промислу над Татарами, нарікаючи на всякі трудности, скаржать ся гірко також і на черкаське добичництво: „Черкаси на (Дону) громлять судна безперестанку і два городки верхнї (донських козаків) знищили“. Воронїзький воєвода доносить, що Черкаси громлять на Дону Воронїзців торгових людей. Ватага кінна, чоловіка триста або й більше—напала на козачий городок Решетів і знищила до решти.

З огляду на сю небезпеку від Черкас воронїзький воевода підняв в осени того року питанне про те, щоб поставити город на Дону—на Богучарі або „на козацькім перевозї“, аби загородити дорогу Чер-

касам в поволзькі сторони, „в мордовські і черемиські місця“ і забезпечити від них Дін—бо вже воровські Черкаси зайняли його своїми дрібними ватагами і вже нема дороги від них торговим людям, і московське правительство доручило йому близше розробити плян такого города. Дійсно, Запорозці в тім часі проторили стежку за Дін і в осени того року якась ватага „воровських Черкас“, „чоловіка пятьсот або й більше“ ходила в порічях Хопра і Бузулука (уже на вододілї Волги), громила тутешні юрти.

Поминаючи дрібнїйші звістки в осени 1647 р. знову маємо відомости про Гришка Торського. Оповідали в Миргородї московським вістникам, що другого тижня Пилипівки прийшов до Миргорода з Сїверського Донця—де очевидно він „промишляв“ і сього сезону—Гришко Торський, „за-для тих людей, котрі з ним бували в степу за-для здобичи“. Назбиравши в тутешнїх „литовських городах Черкас тисячі дві“, він пішов з ними в степи „послів громити“: „і з тими Черкасами пішло для торговлї (очевидно для скуплї здобичи головно) багато купців з Полтави“. Чи удало ся тодї Гришкови дїйсно погромити послїв, про се не відомо. Але весною 1648 р. він знов промишляв в донецьких сторонах: білгородські вістники доносили воєводї, що Гришко прийшов з Миргорода на Донець „для воровства“ з двомастома людей, а з Черкас повз Валків пройшов на Донець же „отаман“ Забузький, маючи при собі Ляхів і Черкас 70 душ, Татар 30 душ—всї вони їхали о двуконь і стали на Донцю в ріжних місцях. „І од тих ворів Черкасів з ріки Донця чинить ся велике воровство, і далї від тих ворів Черкасів станичникам (розїзжій сторожі) на урочища (призначені для сторожі) проїхати неможна“, кінчить білгородський воєвода свою реляцію з 3 мая 1648 р.—в переддень великого перелому в житю східньої України.

V.

Тим часом як одна частина козацтва, виключеного з війська ординацією 1638 р., а не охочого вертати ся в підданську кормигу, знаходила таким чином вихід своїй енергії в усякім добичництві за московською границею, друга частина, тїкаючи від обставин, витворених тою ординацією, шукала воєнного ремесла в льояльній службі в московських пограничних городах, або в напів-легальних степових господарських промислах. Як я вже сказав, десятилїтє по програнїй кампанії 1637—8 р. було добою незвичайно живої української еміграції в пограничнї московські городи, в московську службу.

Певні служебні контінґенти українські позіставали ся в московських українних городах ще з Смутних часів, з тих українських ватаг, що ходили тут. В другім і третїм десятилїтю в ріжних городах

по цїлому пограничу, гень аж у Сибір бачимо віддїли „Литви і Черкас“, переважно невеликі, по кільканадцать і кількадесять чоловіка. Але великих розмірів „черкаська“ людність в московських городах доходить по війнах 1637—8 рр. У нас нема якої небудь реґістрації самаго приходу її, але раптом починаючи з 1637—8 рр., і потім в 1640-х рр. виступає в московській урядовій кореспонденції ся українська повінь, що заливає московське пограниче. В Путивлю, Курську, Осколї, Воронїжі, Костенську, Коротояку, Усердї, Яблонові, Корочі, Хотмижську, Білгородї, Валуйцї і в подальших городах як Єлець, Ливни, Орел, Кроми, Новосиль, Чернь, Серпейськ—скрізь адмінїстрація заходить ся в сїм часї коло українських еміґрантів. Величезна маса московських роспоряджень і місцевих одписок з тих років присвячена справам „устроєнія Черкасів“ по всїх отих українських містах—наділення їх „жалуванєм“, ґрунтами, підмогами для загосподарення, зачисленнєм в службу і реґляментацією сеї служби, відносинами їх до місцевої адмінїстрації й иньших верств людности, їх внутрішнїми сварами і ріжними „измѣнами“. Московське правительство, очевидно, відповідно оцїнювало сю еміґраційну хвилю, яку гнав в її границї польський режим; воно не жалувало засобів і заходів, щоб заохотити до нових осель сих людей, і вважало до того першою умовою, щоб вони тут осїлись, загосподарились і привязали ся до земли; тому цїнило особливо людей „семянистих“, „прожиточних“. В загальній інструкції, виданій воєводам, наказувано пильнувати, щоб Черкасам-пересельцям „не було нї од кого нїяких кривд і шкод,—аби коней і всякої худоби у них нїхто не крав і не відбирав, і сам воєвода аби був до них ласкавий і привітний, аби жесточю не привести в сумнїв“; тих котрі б хотїли вернути ся потім назад в Литву, пускати свобідно зо всїм („совсѣмъ вцѣлѣ“); Черкасів „добрих, семянистих і прожиточних“ записувати в службу, наділяти їх рілями, сїножатями і всякими вигодами, а „одиноких, худих“ (незаможних) в службу не приймати. Прихильно ставить ся воно до „білоруських попів“ [1]), що приходять разом з козаками, і т. и.

Взірцем такої української кольонії в „українних“ московских городах сього часу може служити Короча, для котрої маємо з 1640—6 рр. кількадесять актів, присвячених тутешнїй черкаській кольонії. „Черкаси“ приходили партиями і „устояли ся“ згідно з загальною інструкцією; напр. 1639 р. прийшло 17 человіка семянистих і 3 одиноких і їм дано „за вихід і на дворове строєннє“ по 8 руб., а одиноким по 5; жита мали давати більшим сїмям по 5 четвертей, меншим по 4,

[1]) „Білоруський“ се в тодїшній московській термінольоґії не тільки білоруський, але і український.

одиноким по 3—але за жите давали грошима. В 1640 р. назбирало ся Черкас 466 чоловіка—того року роздано їм 2208 р., 734 четв. жита і стільки ж вівса. В 1643—4 рр. було їх „440 чоловіка“—себто 440 родин; мешкали вони осібною слободою під самим „острогом корочанським. З описи „пустих дворів“ декотрих Черкас-утїкачів 1643 р. бачимо, що вони встигли побудовати ся, мешкали в дворах, обгорожених „тином“, мали крім хат комори, стайнї, льохи. Разміру ґрунтів, вимірених тутешнїм Черкасам, в актах не показано; для анальоґії можна вказати, що в селї Старикові, що причислене було до Корочі, козаки мали ще з 1620-х рр., по 20 „четей“ орної землї в кожде поле (разом коло 30 десятин або 50 морґів), а отаман 30 четей. Так само в сусїднїм Усердї козакам в 1630-х рр. міряли по 20 четей; чугуївським Черкасам також велено виміряти по 20 четей. Супроти сього можна думати, щоі корочанським і иншим Черкасам в нових українських городах також давали по 20 четей, бо взагалї Черкаси тутешнї трактують ся на одній лїнії з козаками, тільки ріжна старшина черкаська мала більші ґрунти, або попадаючи на службу „дїтей боярських“ діставали вони більші надїли. Крім орної землї діставали сїножатї і ріжні инші ужитковання, котрими користували ся спільно. На прогодованнє і посїв діставали підмогу від держави, мабуть і не раз; так ще в 1643 р. цар наказує корочанському воєводї, аби тим корочанським „русским людям і Черкасам“, котрі не мають чим посїяти і взагалї того потрібують, роздав „проса по четверику, и смотря по ихъ землямъ, чѣмъ имъ земли свои обсѣменить, чтобы имъ на Карочѣ хлѣбомъ обзавестись“. При тім воєводї доручалось допильнувати, щоб ті Черкаси і „русскі люде“ свої ґрунти („указныя свои земли“) зорали і засїяли доконче—коли попереднього року деякі не зробили того з бідности своєї, то щоб сього року вони обробили і засїяли їх доконче—а котрі-б почали „изгиляться“, то їм аби велїв обробити і засїяти землї „съ наказаніемъ“. Так само при роздаванню „жалованія“ того року велено воєводї брати за кождого „Черкаса“ поруку, що він в Корочі побудуєть ся, виміряну йому землю буде обробляти і засївати„ „что-бы имъ впредь безхлѣбнымъ не быть“, а пізнїйших років при роздачі грошового жалування доручало ся нагадувати, що сї гроші дають ся на те, аби вони службу служили, „на вічне жите уряджували ся, рілю орали і збіже сїяли“; при роздачі мала бути черкаська старшина і статочні люде („рядовые лучшіе Черкасы“) і мали казати воєводї по правдї—котрі досї на Корочі на вічне жите не урядились, землї не орють, хлїба не сїють і нїякого добра від них не надїятись, котрі піячать, царське жалуванне пропивають, „в зернь програвають, або якимсь воровством промишляють“—таким грошей не давати.

„Жалуванне“ діставали Черкаси розмірно велике—відповідно до

вищенаведеної інструкції. Як я вже сказав, вони рахували ся на лїнії місцевих козаків „полкових“ і служили однакову службу з ними, але „для ихъ иноземства“ їх гонорували вище, і платню більшу давали—у всяких перечисленнях місцевих служебних людей їх звичайно називають після дїтей боярських, а перед козаками („дѣти боярскія, Черкасы и козаки“). Жалування грошового їм давали рядовим козакам по 5 рублїв, сотникам, осаулам і прапорникам по 6 р., отаманови 7 р., тим часом як козаки „полкові“, звичайні діставали тодї по два рублї з четв. Удержанне Черкас таким чином коштувало державу величезні для тих часів суми, одна корочанська кольонїя коштувала 2215 рублїв на рік.

Всї тї 440 корочанських Черкас становили один дівізіон з чотирох сотень, на чолї котрого стояв отаман, на чолї сотнї сотник, сотня подїляла ся на десять десятків, в кождім десятник; в кождій сотнї була своя корогва і хорунжий. Так само були орґанїзовані „козаки русскіе“, або полкові, і серед них теж знаходимо дуже багато Українців, як показують їх деякі імення як Пожаренко, Волковицький, Полтавченко, Левченко Мельниченко, Дубовиченко, Лагайденко, Єфимка Свиридов, Гришка Білашенко, Стенька Новицкий і т. п. (було їх, безперечно, далеко більше, як би московські канцелярії не зміняли імен на великоруський лад). Були се мабуть українські виходцї старшої дати, поверстані в звичайні козаки, тим часом як тих 440 були новоприхожі. Таким чином місцева українська людність зовсїм не кінчила ся на тих офіціальних Черкасах, а була значно більша, в самій чертї, і ще більше—поза нею.

Наскільки автономна була в своїм житю українська кольонїя Корочі, її акти сього не поясняють—чи був тутешнїй отаман і сотники виборні чи іменовані, не згадуєть ся. Але в кождім разї житє і відносини таких черкаських кольонїй підлягали незвичайно пильнїй і детальній реґляментації—не тільки місцевій, а навіть центрального правительства. Московська адмінїстрація напр. забороняла місцевим воєводам приймати в служилі Черкаси на вакансії навіть найблизших свояків синів, братів і т. д. служилих Черкас, не то щоб сама черкаська старшина мала сим завідувати: щоб зайняти опорожнене місце, треба було подавати ся з чолобитнею до самого царя і т. п.

Ся тїсна реґляментація, яка випливала з духу московского бюрократизму й так глибоко переймала весь московський устрій, що на кождім кроцї мусїла давати себе відчувати українським еміґрантам, безперечно, дуже докучила їм, бо глибоко противна була тим звичкам і поглядам, які сї українські еміґранти приносили з своїх заднїпрянських слобід. Далї, при всїм бажанню московського правительства бути не тільки прихильним, але й спеціально вирозумілим і ласкавим для

українських еміґрантів—легко попускаючи їм навіть таке, за що немилосердно карано своїх людей, воно попросту не вміло відчути тих прикрих сторін своєї політики, котрі мусїли давати себе болїзно відчувати Українцям-еміґрантам,—не могло переробити всеї адмінїстраційної практики з огляду на сю українську еміґрацію.

Як дико напр. се мусіло здавати ся Українцеви, вихованому в понятях козацької „свободи“, коли він довідував ся, що він не має права свобідно роспорядити ся виданою йому з державної казни платою, не сміє її пропити або прогуляти і мусить відповідати перед властью за невідповідний ужиток сих грошей, які він вважав заслуженими своєю службою. Тим часом от напр. доносить білгородський воєвода, що йому білгородські Черкаси Лаврін Бережинський з товаришами (уже, видно, натаскані на московский порядок) донесли на „переїзжих Черкас“ Петра Данчура з товаришами (також очевидно білгородських служебних), що вони бувши в Білгороді „пропились і зерню програлись, пашні не завели, дворами не побудувались і служби від них наперед не сподївати ся“, і воєвода супроти того не важить ся їм далї давати жалування і запитує правительство, як йому бути, а з Москви наказ: Петрови Данчурови з товаришами за їх воровство „учинити наказанє, бить батоги нещадно, і учиня наказанє дати жалованє по нашому указу сполна“, та ще дати на поруки, „що на будуче їм не бражничати і нїяким воровством не воровать, на дачах своїх будувати ся і землю орати“. Не дуже мабуть смакувало і „жалуваннє“ з такими присмаками!

А от напр. „державний“ процес з приводу „непригожих слів“, котрі говорила „короченского Черкашенина жона Федьки Лободи Оринка Алексѣева дочь“ у Корочі на забаві (на бесѣдѣ) у свого земляка „Черкашенина Якушки Ткачева“. Не було в тих словах нїчого такого дуже страшного, але корочанські Черкаси, що були на тій бесїдї, не залишили їх донести (може з огляду на присутного стрільця Нечаєва, що в противнім випадку міг би донести не тільки на ту нещасливу Оринку, але і на їх, яко укривателїв). Даремно Оринка випрошувала ся, що говорила тї слова „забывся умомъ, больна падучею болѣзнью“, і подала чолобитє на царське імя—московське правительство доручило воєводї розслїдити „накрѣпко“, чи дїйсно та жінка хора падучею болїзнею і говорить „завираючи“ з хороби—в такім разї воєводї поручало ся скористати з такого часу, коли вона не буде хора падачкою і бити її кнутом у приказної ізби при собі і при людях; коли ж слїдство не потвердить її хороби і виявить ся, що ті „непригожі слова“ вона говорила „в цїлім умі“, в такім разї бити її „кнутом нещадно, только бъ чуть жива была“. На слїдстві місцевий священик, духовник Оринчин, і корочанські Черкаси під присягою показали, що Оринка здавна

хора падучою хоробою, і воєвода поступив по указу: велїв ту хору падачкою стару жінку коло росправи при собі і при иньших людях бити кнутом, „і бивши віддав її чоловікови Федькови Лободї“ [1]). Можна собі представити, яке вражінне робили такі епізоди на Українців — до чого-чого, а вже зовсїм не звичайних до таких екзекуцій, та ще й з такого благого приводу.

Вкажу також іще на одну обставину житя „на чертї“, яка теж не могла бути приємна українським еміґрантам — се земельна тїснота. Землеволодїннє стояло під пильною реґляментацією, адмінїстрація нарізувала ґрунти на основі роспоряджень центрального правительства, в розмірах не дуже щедрих. 30 десятин, хоч би з придатком сїножатей і ужитків—се було дуже небагато для еміґрантів, які прибували з лївобічних свобід і за московською границею шукали свободи, дозвілля, простору, а й такого надїлу треба було допрошувати ся, щоб володїти ним леґально. Московське правительство, вихованє в практицї й традіціях своїх тїсно засиджених центральних областей, не розуміло психольоґії „новоприбилих“ підданих, і се було причиною, чому серед них так часто виникають невдоволення, сварки між ними самими і з адмінїстрацією, і кінець кінцем—черкаська „измѣна“ й утечі се були причини, чому українські еміґранти не укладали ся в рамки житя „в чертї“, а йшли „за черту“, в тї неосвоєні порожнї простори, що стелили ся по-за її межами на полудне, й осїдали тут, більшими й меньшими ґрупами, зрікаючи ся і більшої безпечности, і навіть московського жалування, аби за те мешкати свобіднїйше і просторнїйше, не знати прикрої реґляментації й тїсности московського укладу.

VI.

З українних московських городів Українцї йшли леґально—розбираючи від московської адмінїстрації в державу, за певну оплату, ті ухожаї та пасїки, якими вона завідувала, або земельні надання,— і нелеґально, без її контролї осїдаючи в ріжних степових місцях.

Подібно як старости поднїпрянських замків в XVI в., так воєводи українських московських городів роспоряжали роздачею всяким охочим людям бортних і всяких иньших „ухожаїв“ і ріжних ужитковань за певну оплату. Завдяки писцовій книзї Путивльського повіту з 1620-х рр. маємо кілька інтересних дат з сеї области. Бачимо, що в тім часї воєводи роздавали в держави 266 бортних ухожаїв, з котрих збирали звиш 1000 пудів меду і 75 р. грошима. Такі ухожаї в дїйсности були великими хуторами, що займали великі просто-

[1]) Корочанські акти с. 52 (1646), новійше у Новомбѣргского, Слово и дѣло I с. 537—8.

ри землї, і в них проживало чимало людей, займаючи ся всяким хазяйством — рибальством, звіроловством і хліборобством; напр. один такий ухожай описуєть ся так: він лежить на Пслї і горі Пслом до Прилїп і Біринської волости, на річцї Унї і Смердицї, по р. Суджі і „на проходах“. Книга доходів Білгородського повіту 1627 р. описує подобним чином тутешнї пасїки; майже при кождій пасїцї згадуєть ся орна земля, часом двори, рибні лови, хмельники і т. и. Пасїк сих було тут дуже багато.

Правительство радо роздавало також землї в держави (помѣстья) в тих степових просторах пізнїйшої Слобідщини. При заснованню Царевоборисова, в наказї данім висланим воєводам доручало ся їм закликати до себе отаманів і козаків лучших з Донця і Осколу і їм оголосити, що цар дає їм сї ріки з усїми допливами, аби вони тими землями по тих ріках володїли, а цареви сторожеву і воєнну службу служили, і росписати тї землї („юрти“) за тими козаками і атаманами—хто якими землями володїтиме, і тї реєстри прислати до Москви. Таким чином тодї вже московському правительству уявляв ся плян роздачі тутешнїх земель; плян сей тодї не здійснив ся, і покинувши Царевоборисов —відступивши далї на північ, московська адмінїстрація мусїла зрікти ся такої гадки про широку роздачу земель в порічях середнього Донця. Одначе охочим роздавали ся і далї землї в сих сторонах. В писцовій книзї Білгородського повіту стрічаємо ряд земельних надань в околицях теп. Харкова, Салтова, Печенїгів, Чугуєва, Ізюму, розданих в другім і третїм десятилїтю XVII в. ріжним монастирям, церквам; між ними білгородський Черкашенин Яцко Зарубин держав два „юрти“ Баболинський і Тетлїзький, на р. Бабцї і Тетлїзї недалеко Чугуєва.

Але далеко більше нїж таких леґальних державцїв промишляло всяким промислом і вело пів-оселе, або майже оселе житє в тутешнїх сторонах ріжного захожого закордонного українського люду. Бачили ми таких заграничних Черкас, що промишляли на бортних ухожаях тутешнїх ще в XVI в., і ще більше маємо про них звісток з XVII. Звістки припадкові, уривкові, але їх досить, щоб з усею силою потвердити сказане вище, що й тут як над Днїпром поруч з добичництвом і „воровством“, уживаючи московського терміну, і під їх покровом розвивало ся хозяйство уходницьке, пів-осела, а далї й осела кольонїзація.

Коли московська адмінїстрація заходила ся ставити новий острог на валківськім городищу, на верхівях р. Можа, при польській границї (теп. Валки), і московський воєвода став на місцї робити для того приготованя (1646), перед ним ставило ся кілька чоловіка Черкасів, що проживали в пасїках на р. Можу й иньших сусїднїх річ-

ках; вони оповідали, що в околицях нового острога було до 150 литовских пасїк, і в кождій жило 5—6 або й 10 чоловіка Черкасів. Виявило ся при тім, очевидно, що такі пасїки й хутори закордонних Українців істнують і по иньших місцях. На другій рік московське правительство нарядило слїдство в сїй справі в Вольнівськім повітї, в порічях Воскли й її допливів. В сїм слїдстві дїйсно вольнівські люде подали до відомости, що по сусїднїм річкам—Рабинї, Братенцї, Мерлу, Мерчику литовські люде тримають пасїки, і не тільки тут: між Вольним, Хотмижськом, Білгородом і Чугуєвим таких пасїк може бути більше трьохсот. Декотрі з них заведено вже лїт сїм тому, иньші останнїми часами; литовські люде проживають там „безпрестанно", чоловіка по 5—6; від них Вольнівцям приходить ся терпіти всякі прикрости: коней їм крадуть, бють і побивають, так що по дорогах проїзду нема. Близші розслїди виявили, що сї литовські люде понаходили сюди з пограничних міст: Ахтирки, Миргорода, Гадяча, Полтави. Московське правительство велїло вислати їх всїх за границю „без бою і без задору" і наказати на будуче не входити в сї московські землї для нїякого промислу. Але сї українські хуторяне за кордон вертати не хотїли і московське правительство кінець кінцем прийняло їх в підданство і лишило на їх займанщинах.

Так поволї і потиху, неофіціально і нелеґально оселювала ся поволї українскими осадниками пізнїйша Слобідщина. Сей економічно-кольонїзаційний процес розпочав ся, як ми бачили, ще в XVI в., потроху приготовляючи пізнїйшу масову еміґрацію в сї незахищені простори. Розвинула вона ся головно по 1649 р.—але перша проба її, хоч і звихнена кінець кінцем, припадає знов таки на отсе десятилїтє 1638—47 рр. Розумію еміґрацію Острянина і його оселенне на Чугуївськім городищі, за чертою, самостійною осадою. Як перший крок, або прецедент пізнїйших козацьких осад, сей факт здавна звертав на себе увагу і варт її дїйсно — не вважаючи, що ся перша проба скрахувала так мізерно. На жаль тільки, досї не маємо подробиць з розвитку сеї еміґрації. Подібно як з тими ватагами, що в тім самім часї мандрували і осїдали ся в московських українних городах і перед нами виступають уже пізнїйше на сих своїх нових оселях, і дуже рідко маємо при тім якісь ретроспективні пояснення, — так і тут не маємо близших звісток по тім, як Острянин—по словам польських свідків—в нещасливій битві під Жовнином 3 (13) червня з кінним військом втїк з козацького табору. В польських кругах оповідалось також, що він і багато инших участників повстання вже наперед мостили собі стежку за московську границю, вислали туди свої родини і майно. З липня маємо звістку від путивльського воеводи, що до нього прийшли післанцї з листом від „гетьмана запорозького.

Яцка Острянина“ для відшукання жінок своїх, і воєвода потім тих посланців відправив назад „в Литву“, за польську границю. З того б виходило, що по своїй утечі з-під Жовнина Острянин ще пробував якийсь час на польській Україні, орґанизуючи еміґрацію, і на сім пункті, видко, були певні непорозуміння між ним і новим козацьким правлїннєм—від Гуні і війська Запорозького до того ж самого воєводи приходили коло тогож самого часу посланці з остереженнєм, що ті Черкаси, які пішли до Путивля, забрали з собою „много добрыхъ людей, невинныхъ душъ и животовъ“ (майна)—отже аби воєвода тих Черкасів арештував до дальших відомостей, а силоміць захоплених людей і чуже майно аби видав посланцям. Гуня тоді ще сидїв на Старці і поки кампанїя не була програна безповоротно, мусїв кривим оком дивити ся, як на дезерцію, на отсї утечі за московський кордон; переконавши ся, що справа програна вповнї, він потім, як знаємо, сам пішов слїдом Острянина.

Не далї як в серпнї 1638 р. Острянин приїхав до Білгорода з сином, з старшиною і з військом і ставивши ся перед тутешнїм воєводою „били чолом“ цареви на тім, що вони в литовській землї держали ся православної віри і Поляки та „папіжане“, хотячи їх неволею привести в „папежську віру“, почали їх самих і жінок та дїтей їх убивати, і багато вже їх братиї, жінок і дїтей і всяких „родимцїв“ побито, і вони—гетьман і Черкаси, тїкаючи від того смертного убийства і не хотячи бути в папежській вірі, з жінками і дїтьми прийшли на царську сторону. Просили прийняти їх під царську державу і велїти „устроїти“ на вічне житє на Чугуєвім. Мотивували се тим, що з собою вони вивезли за границю худобу і бжіл, і як їх почнуть розсилати по ріжних українних городах, як то робила звичайно московська адмінїстрація, то худоба й бжоли пропадуть, і їх господарство піде прахом, а як їх посадять у Чугуєві, то вони тут своїм коштом побудують ся і грошей та збіжа у царя просити не будуть (так принаймнї потім переказує сей пункт царська грамота).

Московське правительство прихилило ся до їх бажання, позволило їм селити ся на Чугуєвім городищі, на р. Донцї—в районї тих „черкаських промислів“, котрі і сїй Остряниновій компанїї зробили добре знайомою сю місцевість. Для „устроєння“ її вислано від білгородського воєводи свого человіка, М. Лодиженского, аби зайняв ся будовою „острога“ і визначеннєм ґрунтів для мешкання Остряниновим козакам. Всього їх зібрало ся тут тисяча чоловік [1]), цїлий полк, який і орґанїзував ся по полковому: було десять сотників, девять пятдесятників, 102 десятника, військовий осаул і писар, а ролю полковника

[1]) Точнїйше—1012 козаків і 2 попи, Багалїй Очерки с. 181.

сповняв сам Острянин, тільки далї заховує титул гетьмана, і московське правительство його в сїй ранзї признає. На перший початок велено дати їм по 5 четвертей жита і 5 рублїв грошима, відповідно до наведеної вище загальної норми, а старшинї більше, відповідно до ранґи; жито одначе теж при видачі замінено на гроші. Ґрунти під оселї роздано зараз же, ще з осени, і за зиму козаки будували ся і ставили під доглядом Ладиженского острог, а на весну просили виміряти їм ґрунти під рілю і сїножати, і московське правительство велїло вимірити—простим козакам по 20 четей в полї, старшинї більше (сотникам по 35, Острянину по 120 четей) і видати їм на засїв жита і вівса. Але тут трапила ся біда. Воєвода білгородський не приставив на час призначеного на засїв збіжа—писав до воєводи, визначеного в Чугуїв, аби прислав по збіже самих Чугуївцїв, а ті відмовили ся, що їм нїчим возити, і так час засїву пройшов, і поселенцї зістали ся без збіжа. В чолобитю до царя вони гірко описували свою біду: як вони стягали ся з останнього, попродали всячину, аби дотягнути до хлїба, зорали поле, і не мавши що посїяти тепер гинуть з голоду і всякої хороби.

Нарештї збіже прийшло, козаки обсїяли ся, мали добрий врожай, і біда від голоду проминула їх. Але виникли иньші справи. Служба, котрою обложила їх московська адмінїстрація і її місцевий представник—воєвода чугуївський, була тяжка і на сїм ґрунтї між козаками і воєводою виникли непорозуміння. До того прилучили ся також ріжні суперечки за ґрунти. Осїдаючи на степу „за чертою“, в центрі ріжних степових ухожаїв, Острянинівцї мабудь сподївали ся, що матимуть бодай тут повне дозвіле, не так як під рукою московської адмінїстрації по українських городах; але їм і тут не давали господарити, як хочуть,—скупенько вимірили рілю і огороди, а коло вони хотїли свобідно використовувати сусїдні ухожаї—і тут стріли ся з ріжними обмеженнями і перешкодами з боку адмінїстрації: одні землї вважали ся вже приналежними до білгородских поміщиків, в иньших місцях воєвода забороняв їм ставити млини, заводити пасїки і т. и. В усяких таких непослушностях воєвода московським звичаєм брав ся до всякого „наказанія“, але ся московська „жесточ“ могла тільки гнївати козаків ще більше. Кінець кінцем московське правительство забрало воєводу Щетинїна і прислало на його місце Кокорєва, наказавши йому не карати Черкас так остро як своїх людей, аби вони „отъ жестокаго наказанія въ сумненіе не пришли“, але відносини були вже попсовані. До того, очевидно, прилучила ся і аґітація, яку вела польська погранична адмінїстрація, намовляючи еміґрантів до повороту, підбурюючи против Острянина, лякаючи, що їх розведуть по украïнних московських городах і т. и.

В звязку з сим серед козаків розвивало ся невдоволенне на Острянина, що хотів іти в лад московській адміністрації і таким чином не здавав ся на речника козацьких інтересів перед нею, а иньшого „гетьмана“ козакн собі не могли вибрати, бо його московська царська санкція зробила нерухомим на сім становищі. Острянин не вмів собі порадити з сею опозицією, скаржив ся цареви, шукав помочи у адміністрації, а се тільки ще гірше псувало відносини. Вже з початку 1639 р. маємо його донесенне, що він не міг довести до кінця екскурсії на Татар, бо сотник Розсоха збунтував козаків і вони вернули ся з дороги. 1640 р. тойже Разсоха з иншими орґанізували петицію на Острянина, обвинувачуючи його в зраді — мабуть хотїли, аби його перемінили; але що слїдом той сам Розсоха втїк за границю, то петиція не мала успіху. З початком 1641 р. козаки вислали нову петицію, підносячи ріжні кривди від Острянина (головно в земельних і господарських відносинах). Острянин поїхав сам на Москву, там переведено було слїдство, Острянин довів свою льояльність і московське правительство вважало потрібним його підтримувати далї против опозиції. Прийнято його на царській авдієнції, чугуївському воєводї дано знати, що „гетьману велено бути у чугуївських Черкасів по давньому“, і воєводї поручало ся їм наказати, „аби у всїм його слухали“.

Але результат з сього був зовсїм противний: Острянинові козаки, переконавши ся, що повалити його їм таки не вдасть ся, по його поворотї з Москви збунтували ся, вбили його, били ся з воєводою і московською залогою, що була при нїм, і забравши своє майно, жінок і дїтей, пішли з усїм назад за польську границю, 26 квітня 1641 р. Близших подробиць не маємо, і про самий епізод знаємо тільки з урядової кореспонденції московської, зверненої на те, аби запобігти якійсь трівозї в українських кольоніях по инших містах. Московське правительство, очевидно, боялось, щоб чугуївський епізод не викликав „сумнительства“ і серед иньших українських еміґрантів і поспішило розіслати грамоти, наказуючи адміністрації запевняти їх, аби вони „не сомнялись“, служили вірно і були певні царської ласки. Заразом одначе доручено перевести слїдство і всякі елементи непевні з поміж еміґрантів, за котрих иньші не схотїли ручити, висилано у внутрішнї міста. З чугуївськими утїкачами слїдом стрічаємо ся в ролї „воровських Черкас“: лїтом 1641 р. приходили на Тор „измѣнники чугуевскіе Черкасы“ і взяті з них „язики“ показали, що приходили вони з Полтави, значить вернули ся туди, куди накликали їх пограничні польські урядники. На Чугуїв на їх місце московське правительство вислало нові партиї „сведенцїв“ з самих великоросийських служебних людей. В результатї, московська Україна в Чугуєві дістала другий,

поруч Валуйки, ще більше висунений в степи аванпост своєї лінії укріплень.

Взагалї скільки можна судити, чугуївський епізод не полишив по собі прикрого враження в московських правительственних кругах,—і не повинен був полишити. Проба кінець кінцем не вдала ся, але вона дала цінний досвід, який научив, що з певними змінами такі „черкаські“ городи в степах вповнї можливі. Перший український гетьман, прийнятий під царську руку, зістав ся льояльним супроти московського правительства до кінця — наложив навіть головою в своїй льояльности [1]). „Измѣна“ козацького війська знаходила для себе оправданнє і в намовах польських, і в ріжних помилках московської адмінїстрації, що боком вийшли сим еміґрантам. Тому московське правительство далї радо приймає українську еміґрацію, як ми бачили; розсилає її, що правда—по своїх городах, але перехід Острянин став прецедентом і для пізнїйших козацьких осель „за чертою“, які розвивають ся під час Хмельниччини, а очевидно—не зістав ся без значіння, як прецедент, і в переговорах московського правительства з самим Хмельницьким—в московських пропозиціях переходу на московську територію і нарештї—в приймленню його під царську руку на території польській.

З українського боку еміґрація за московську границю також, певно, не зістала ся без значіння в розвитку дальших подій, перед усїм самої Хмельниччини. Еміґрація ся протягом десятилїтя утворила значні кадри воєнної людности, непридавленої шляхетським ярмом, яка потім могла взяти участь в великім народнім руху і сею участю його зміцнити. Се значінне позитивне; але було і неґативне, далеко важнїйше. Еміґрація ся, проробивши дороги на схід протягом отсього десятилїтя перед Хмельниччиною, виробивши певну практику, певний досвід—послужила прецедентом до масової утечі української людности по перших невдачах великого повстання 1648 р. По перших розчарованнях в нїм українські маси замість приложити старань до реформованя козацької полїтики в бажанім напрямі, стали покидати арену боротьби, Польщу і польську Україну. Народнїй рух не дійшов до повної інтенсивности—бо еміґрація відкрила инший вихід, і народня енерґія пішла в сторону меньшого супротивлення. Енерґія екстензивна, як я сказав, ще раз взяла перевагу над інтензивною. Справа самостійности України була вбита— за ціну її територіального розширення. Справа прилученя України до Москви і пізнїйших компромісів з Польщею й Московщиною до певної міри була вже пересуджена отсим еміґраційним рухом, котрого перші стадії ми оглянули тут.

---

[1]) Про долю Острянинової жінки, що зістала ся в Московщинї і постригла ся въ Москвѣ царським коштом—моя замітка в Записках т. XIII.

М. ВОЗНЯК.

Початки української комедії.

Скора втрата політично-національної незалежности й недовга її тривкість, невгаваюча боротьба в обороні найпримітивнїйшого істнування, дезерція в польський табор вищих верств, що були й нині ще є в усїх народів головними меценатами лїтератури, штуки й науки —такі й инші обставини викликали припізненнє українського лїтературного житя. Значна зрозумілість мови наших церковних книг в противенстві до латинської мови, яка стала богослужебною мовою на заходї Европи, отже також в південно-західних славян, спинювала загальне впровадженнє народньої мови до українських лїтературних і наукових писань. Як довга й важка була боротьба живої української мови з церковно-славянською, показує історія сеї мови в руській редакції і дальший компромісовий штучний язик славяно-український, в кінцї факт, як пізно в порівнанню з західною Европою здобув собі невмирущу славу батько нової української лїтератури Іван Котляревський.

Постійно принадною атракцією українських театральних, сцен „Наталкою Полтавкою“ і безпретенсіональним, трохи пізнїйше (в 1819 р.) написаним, „Москалем Чарівником“ розпочав Котляревський також нову добу української драми. Одначе звиш двіста лїт перед водевілем Котляревського були на Українї драматичні штуки в живій мові і гумористичнім тонї. Найдавнїйшими досї опублікованими українськими гумористичними сценами являють ся дві інтермедії, додані до драми Якуба Ґаватовича, виданої 1619 р. Драму на тему смерти Івана Хрестителя (її заголовок: Tragaedia albo wizerunk śmiercі... Iana Chrscіciela...) виставлено в Камінцї Струмиловій, однім з провінціональних місточок нинїшньої галицької України, в часї ярмарку в день св. Івана Хрестителя того-ж року. Хоч драма зложена польською мовою, атракційною силою вистави певно були дві українські інтермедії, додані до драми. Прилучаючи до своєї польської драми дві українські інтермедії, автор, Поляк вірменського походженя, не тільки оглядав ся на чисто українську місцевість, але вірний був утертому вже звичаю, доказом чого є витанне унїятського митрополита Рутського українським діяльоґом в 1614 р. вихованцями луцької єзуїтської колеґії і

свідоцтво Івана Вишенського в посланію до старої Домінікії, що „латинских басней ученици, зовемиї казнодії, трудити ся в церкві не хочют, толко комедії строют і іграют“ [1]). Навіть як віднести слова: „комедії строїти“ до новаторств проповідників, зворот „комедії грати“ говорить без сумніву про вистави. Я певний, що дальші пошукування і досліди по московських, петербурських і польських публичних і приватних бібліотеках (українські бібліотеки або пішли з димом або винищені що-до найцінніших річей) посунуть народженне української драми й театру на кінець XVI в.

Одначе коли навіть посунути початки української драми на кінець XVI стол., все таки порівнанне стану сеї справи на Україні з тодішнім розвитком драми в Західній Европі представляєть ся невесело. В Анґлії виставлено в 1586 р. Тамерляна Марльова, що становить епоху в розвитку анґлійської драми як що до форми, так і що до змісту. На добре підготовленім грунті виступив найбільший драматург віків і народів Шекспір, якого тринадцятиліття половина поетичної творчости припадає на кінець XVI в. Поруч з ним працював цілий ряд драматичних письменників так, що драматичний доробок часів королеви Єлисавети перевисшає всї инші літератури багатством і цінністю. В Іспанії творив при кінці XVI в. Льопе де Веґа разом з плеядою драматичних поетів, що приготовили грунт для Кальдерона. За те тодішня французька й італійська драма перетоплювала дуже невільничо впливи ренесансу. З появою реформації в Німеччині запанувала там вповні релігійна драма, головно призначена для релігійної пропаґанди; инша драматична продукція на світські теми була значно менша, але все таки більша ніж у всїх Славян разом, у яких розвій драматичної поезії не йде в парі з иншими родами поетичної творчости.

Взірці перших драматичних писань одержала Україна в формі містерій з західної Европи через Польщу. В тій закостенілій формі, в якій доживала вона свойого віку, стала містерія у нас пануючою і небагато було таких відважних, як талановитий Теофан Прокопович, що зважили ся реформувати її (Владимір, 1705). Мало є річий меншої чи більшої літературної стійности поміж нашими старими драмами; із давнього українського драматичного доробку представляють ще найбільший інтерес комічні інтермедії, додавані часто до пустих і нудних містерій, але цікаво—вони не більше досліджені, ніж безвартісні нераз містерії.

Що ж се таке інтермедії? Коли на заході Европи містерія вийшла по за церковну огорожу, побіч дотеперішнього щиро-релігійного тону залунали в ній і инші звуки, викликані кипучим дов-

[1]) Архивъ юго-западной Россіи, ч. I, т. VII, стр. 29.

круги життєм: сміх, дотепи, сатира. Народній гумор почав здобувати що раз ширший простір у містерії. На припадкових комічних сценах у містерії блазнів, продавця мази, чортів то що не спинив ся розвій комічного елемента. З часом став світський елемент на стільки сильним у духовній драмі, що довів до віддїлення таких гумористичних вставок в одну цїлість, до витворення з поодиноких сцен невеличких комічних штук, які відогравано поміж актами драми. Веселими сценами з щоденного житя відсвіжували вони уми глядачів, змучених томлячою, поважною, не рідко нудною акцією релїгійної драми. Такі комічні пєси, вставлені поміж поодинокі акти (ludi), називано інтерлюдіями або інтермедіями (междувброшенныя забавныя игралища). Зразу були сї інтермедії трохи залежними від головної драми, старали ся розвивати свою акцію паралєльно до головної, але потім зробили ся вповнї незалежними. Прикладом такого, що правда, поверхового паралелїзму може послужити інтермедія одної старої анґлїйської різдвяної містерії. В пастуших сценах, які попереджували представленнє Христового Різдва, була вставка, що представляла злодїя овець Мака, який прикинув ся бідним, обтяженим родиною, і просив пастухів позволити йому провести ніч з ними. Обережні пастухи положили його межи собою, надїючи ся сим робом устерегти своє стадо від його нападів. Але Макови таки вдало ся украсти найлїпшого барана й занести його до жінки, що не менше вдатно вміла замотати кінцї; вложила барана до колиски немов новонароджену дитину, а сама за перегородкою стогнала нїби з причини породових болів. Пригоди пастухів з Маком переривають ся нагло піснею ангелів, що звістили народженнє Христа [1]).

В старих французьких фарсах виводжено монаха, простака-селянина, мандрівного продавця хемічних лїків, крутїя-слугу, довгий ряд типів легких жінок, що обманювали чоловіків, шукали інтриґ, в дома сварили ся, типів сплетниць і різних аферисток то що. Чи фарса взяла тему з розпусного монастирського житя, чи з якої иншої суспільної болячки, вона не прощала вже нїчого. В парі з таким невибагливим смаком і неперебираностю в темах і образах звичаїв, які допускала фарса, йшло залюбованнє до цинїзму й двозначностей, образливих для слуху жінок і дїтей, що були на виставі. Багато з надрукованих таких фарс не можна було би тепер виставити на сценї, деякі не надають ся й до друку [2]).

І в чеських містеріях з перевагою народньої течії в складї містерії став розростати ся світський, головно комічний елемент зразу в формі вставок, а далї й цїлих сцен або інтермедій. Сї вставки так

[1]) *Ал. Веселовскій,* Старинный театръ въ Европѣ, стор. 115.

[2]) Тамже, стор. 128.

само без розбору цинічні як і інтерлюдії західних містерій, прим. бесїда Марії Магдалини з Спасителем у сценї трьох Марій відзначаєть ся грубим гумором [1]).

На скільки судити на підставі досї відомого з історії польського театру в XVI в., завязки польської комедії в видї інтермедій зявляють ся досить пізно [2]); з трьох нїби інтермедій доданих до „Sąd-y Parysa“ з 1542 р. одна музична в злуцї з костюмовим танцем, а друга рід циркової забави. В 1579 р. появили ся інтермедії на єзуїтській сценї в Пултуску, але вони блїді, не забавні і моралїзуючі. На правдивий комізм здобула ся польська інтермедія щойно під італїйським впливом і під впливом загального зросту цивілїзації в часах відродження. Справжнї три польські інтермедії (досї відомі) походять з 1604 р. й додані до моралїте Юрковского „O polskim Scylurusie“. Одна представляє шляхтича на лихім селї, що занедбує дїти і хазяйство, а на лови вибираєть ся вистроєний і пересвідчений, що се додає йому богато поваги. Друга інтермедія представляє сього самого шляхтича, як він наймає у містї домового вчителя для дїтей і не хоче студентови навіть стільки заплатити, що платить ся за турецького коня. В третїй інтермедії повертають до дому два підхмелені хлопи, що крадуть подорозї з поля, що можуть, аж сполошує їх дїдич. [3]).

Що тикаєть ся України, наш нарід ще й досї називає усяку смішну, галасливу житеву сцену „термедією“. Можна бачити в сїм доказ, що й гри не були виключним привілеєм міст, але викликали зацїкавленнє і веселість також по малих містечках і селах [4]).

Обидві найстарші досї відомі українські інтермедії, додані до драми латинського священика Гаватовича, надруковані латинкою, що злучене з добрими й злими сторонами. До добрих треба зачислити передусїм краще відданнє неодної діялектольоґічної прикмети тодїшньої живої української мови, нїж се можна було віддати кирилицею; до злих—досить польонїзмів і помилок [5]), яких наукова лїнґвістична критика досї не віддїлила від діялектольоґічних прикмет.

В першій із згаданих інтермедій виступає Климко з горшками, а Стецько держить кота в мішку на плечах. Стецько, богатий господар, наймає Климка до себе на службу. На питаннє Климка, на що Стецькови стільки горшків, чи не кидає він ними на жінку, відповідає Стецько, що любить жити як личить заможному господареви, й „всього достаток варити“. „Має много пуля“, вівцї, барани, воли, ко-

[1]) *Ал. Веселовскій*, стор. 223.
[2]) *Dr. W. Hahn*, Literatura dramatyczna w Polsce XVI wieku стр. 76.
[3]) *St. Windrakiewicz*, Teatr ludowy w dawnej Polsce, стр. 169—70.
[4]) *Др. Ів. Франко*, Котра віра лїпша? Інтермедія Жида з Русином, стр. 24.
[5]) У питатах справлюю разячі похибки без осібних зазначень.

рови й гроші. Звелить варити для слуги „ягли до молока“, риби, тїсто, товсту капусту, горох з лоєм, пироги й насмажити шпирок. Климко годить ся служити, а запитаний, що вміє робити, чванить ся, що знає все робити; ловить вовків, щоби не псували овець і не розганяли худоби, й инших звірів. І тепер несе лисицю з поблизького лїса, яку радий би продати на борг. Господар бажає її оглянути.

Клим, Іще бистрий, тепер з лїса.
Утюкл би мінї до біса.
Дома його оглядаєш,
Гей же хороший, пузнаєш.
Стецько. Як його шацуєш собі?
Клим. За шість усмаков дам тобі.
Стецько. Вельми зачинив-єсь много.

Торгують ся і годять ся на чотири вісьмаки. Климко лишає міх, а сам іде нїби заплатити борг і бере мішок з горшками, обіцюючи понести їх за господарем. По його відході Стецько нетерпеливо розвязує міх, звідки вибігає кіт, що й викликає його падьканнє:

Бідная ж ма головонько!
Ось, ось мене гроший збавив,
Лих человік, міх зоставив,
Ось кота в міху купив-єм.
Чом я так немудрий бив-єм,
Іже в тот міх не глядїв-єм.
Та що в нїм не осмотрів-єм?
Ось що виграв на сїм ярмарку
Біс взяв із горщками мірку
І сукнї либой не маю.

Під час сих нарікань вертаєть ся Климко, перебраний в иньшу одїж і приносить горшки, які накриває своєю першою одежею і потрясає їх травою. Стецько робить докори Климкови, що зажартував собі з нього, украв горшки з сукманою й обманув його в торзї, бо всадив кота в міх замісць лисиці. Климко обурений, що Стецько звалює се на нього тому, що тепер саме сюди надійшов.

Стецько. Як тебе зовут, питаю.
Клим. Климко.
Ст. О, того не знаю.
Як здрайцю зовут тамтого.
Та бо сепка власна йоіо,
Та для того-м гадал собі,
Що он тамтот мовил тобі.
Прошу-ж, пробач вину того.
Клим. Милий брате, я з тобою.
Та як кажеш, що тя зрадив,
Кота вперед в тот міх всадив,
Стецько. Ой, так.
Кл. Та і пубрал гроші.

Стецько. Пубрал. Кл. Чоловік не хороший,
Та імів служити тобі?
Стецько. Мів. Кл. з грошами пойшол собі?
Стецько. Так, брате. Та і сукману
Взяв? Біс в його маму,
Як не пишному пану.
Стецько. Ой, взяв. Кл. То і горщки украл?
Стецько. Так.
Кл. Та-ся ти його не шукал?
Стецько. Нїт, бо ся ти натрапилесь.
Клим. Тепер то? Ст. Тепер. Кл. Зблудилесь.
А хочеш мінї вірити,
Здасть ми ся, що-м міг видїти
Тепер чоловіка того,
Що мів горщков вельми много.
Тот либой. Ст. Ей, либой. Кл. Сукману,
Що тобі благому пану
Либой взяв, нїсл на полиці
Та собі лїгл на травиці.
О бугме тот, бо шарая
Сукмана била такая.

По сих словах показує Климко Стецькови на купу горшків і запевняє його, що се лежить його ошуканець. Радить Стецькови вибити „тою палицю гарасть його по хребтї“ так, щоби скропив „травицю посокою“ а сам відходить. Сповняючи сю раду, бє Стецько власні горшки, спостерігає свою помилку, нарікає на своє горе тай йде жалїти ся на Климка панови. Закінчує інтермедію Климко, що знов зявляєть ся на сценї і глузує собі:

Га, га, га, га, га, га, га, два кроть одиного
Чоловіка м ошукал, признам ся дотого.
Той пан, що знаєт в світї гараст махльовати.
Пойду іще та знайду кого ошукати.

Дїєвими особами другої інтермедії три селяне. Максим та Грицько продали воли на лихім ярмаркови й тїшать ся, що не будуть

бульше шарварку
По тоїх волах робити.

Лїпше на флїсї служити, себто гнати дараби й човни на річцї. До них пристає Денис і просить ся до їх товариства. З Камінця Подільського

Пришол до містечка того (Камінки)
На ярмарок з воли.

Два инші від Городка. Всї три годять ся іти на флїс, Денис просить у їх хлїба:

Ой, братьонкове, слухайте
Та що мінї їсти дайте.
Забив-єм хлїба купити,
Без котрого трудно жити.

Одначе нї один не купив хлїба. В дальшій дорозї Денис чує запах пирога й знаходить його в траві. Тому, що нема чим дїлити ся, ухвалюють на пропозицію Дениса положити ся спати, а кому приснить ся найкращий сон, тому й присудити пиріг. Усї лягають. В часї сну обох Денис зїдає пиріг, потім будить товаришів і велить їм оповісти свої сни. Починає Максим:

Гей, братя, я-м в небі бив,
Гей, то-м ся там хороше мів.
Гей, гей, тож трудно сказати,
Що-м я там могл оглядати.

Небо як золотий замок, такої роботи не бачив нїде в світї. Мури золоті, висажені дорогими камінями, є й зелені, білі, червоні, синї, ясні.

Та і муст там єст золотий.
Та я собі перед вроти
Стою, аж там викрикают
Ангели, ей же співают
Хороше та святих много
Стоїт вельми. Ось я того
В небі ся там насмотрилем
І Господа там видїлем
Бога. Та седить за столом,
А всї біют пред ним чолом.
Та ся і всї так жегнають,
Як ми в церкві, та співают.
Потім Бог Господь носити
Їсти казал. Там служити
Що живоє ся рушило.
Принесли страви, посажено за стіл і його.
Гей, било-ж, било-ж там много
Їсти, не пребачу того.
Било мясо, поросята,
Били печені курчата.
Було варене й печене, а все смачне з білою і жовтою юшкою.
І тїсто било варене,
Смажене, та і печене
І пироги тамо били,
Та і борщика зварили.
Була й капуста й горох і каша,
Та била там і ботвина
І вшелякая звірина.
Отак ся я в небі мілем
На банкетї, що там билем.

Потім став оповідати Грицько:

Та я, батоньку, в пеклї був,
Ой, то-м же там біду терпів.

Чорти били його по голові й хребтови. Видїв він там „всього поспольства много“:

Суть там попи, панове
Та наші побратимове.
Суть там і лихіє жунки,
Суть невеликі дїтонки.
Всї горюють аж по уши.
Біда-ж там і моєй души
Била. Та на вічні віки,
Кажут, будеш терпить муки.

Почувши оповідання обох, став Денис оповідати про себе: „Та я, братя, собі лежу, тай ось, вижу, іде ангел. Тай прийшовши до мене, він пірвав мене за волосє і посадив мене на небі. Та я там видїв тебе, що ти вживав собі, там я просив, щоби ти дав менї що. Нї кусня одного не хотїв ти, а все говорив з неба про сей пиріг. Та ангел тут сказав менї: вже не треба тебе тут, коли ти видїв товариша, ось в біса другий сидить в сїм пеклї. Тай мене поставив там при теплї. Аж ти киваєш на мене й говориш такі слова: „Вже мене не побачиш. Возьми пиріг, що там маєш, та зїж, бо на вічні віки буду тут терпіти муки“. Тай тут мене поставив ангел і я наїв ся пирога“.

М. Либой, Д. Ой, так. М. Ей, Динису,
Іди-ж же ти собі к бісу.
Коли не будет пирога,
Будеш плакати на Бога.
Д. Вшакось ся ти наїл в небі.
Гр. Як я, баламуте, тебе
Почну палицю взбирати,
Не будеш ти жартовати.
Д. Ось біда, зїсти казали
Пирог та ся розгнївали.

Максим велить йому забирати ся, звідки прийшов, на що заявляє Денис:

Коли-м пирог я зїл, не дбаю
Та юж ся з вами жегнаю [1]).

Втїкає, а вони пускають ся за ним.

Сюжетам обох інтермедій присвятив спеціяльну розвідку Драгоманів—„Старѣйшія русскія драматическія сцены“ в листопадовій книж-

[1]) Латинкою видав тексти обох інтермедій М. Павлик у розвідцї „Якуб Гаватович (Гават), автор перших руських інтермедий з 1619 р.“ в XXXV і XXXVI тт. „Записок Наук. Тов. ім. Шевченка“.

ції „Кіевской Старины“ за 1885 р. [1]). Доказував тут, що сюжет інтермедії про проданне кота в мішку запозичений з книжки про мандрівки Ulenspiegel'a, а сюжет інтермедії про найлїпший сон походить з не менше популярної збірки „Gesta Romanorum“. Не зашкодить зазначити, що обидві згадані збірки вийшли до 1619 р. в польських перекладах.

До драми „Władysław Iagiełło“, представленої 1663 р., була додана інтермедія на тему „Татарин зловив Німця“, в якій Німець силуеть ся говорити ломаною польською мовою, а Татарин такою ж українською. Властивою ж і хронольоґічно найблизшою українською інтермедією є „Інтермедіум Жид із Русином“. Жид держить тхорики в руках. Завязуеть ся розмова. Крім тхориків уторгував Жид іще й трохи воскобоїн. Розмова сходить на релїґійні теми, бо Русин сумнїваеть ся, чи їм віроісповідникам ріжних вір випадає разом відбувати дорогу.

Русин. Бо ти Жид, а я Русин, Бога в Тройци визнаю. Не знає, в кого вірять нехрести. Жид відповідає, що вірять у живого Бога, але чуе знову закид, що вони розпяли Бога на хрестї. На се каже Жид, що Бог безплотний.

Р. Як же ти не віриш, жеби то то Син Божий бил, Жиде.
Ж. Не знаю того, але знаю, зе Мессия прийде.

На се Русин свое: Месія уже приходив і при його смертидїяли ся різні чуда.

Ж. Добер год на тебе, Русине, я того не знаю,
Але як ти свою віру, так я свою вихваляю.
Р. Щож у вас за віра, где ваш пост, где свята?
Ж. На що ти ся випитуєс, для якого ката?
Колиб я тобі поцял свої свята вилїцати,
Моглоб в твоей бороди нї волоска не стати.

Згода. Жид починає наперед. Вичислив кілька свят, дальших не може пригадати собі без талмуду й хоче йти за ним.

Р. Ой, стуй же, Жиде, ось я свої тобі роскажу.
Ж. Обицайне-з, добер год на тебе, покорне тя просу.
Р. Отож то тобі, Жиде, на память вношу (трясе бородою Жида):
Рождество Христово, Богоявлїня,
Василя Великого і Стрітїня,
Сорок мучеников і Олексія,
Тамже Благовіщеня і вербная недїля,
Та Спаса сятого і сятая недїля,
Тамже будет Петро і пророк Ілїя.
То сятого Амбросія и батька Николи...

---

[1]) В перекладї на українську мову М. Павлика входять „Найстарші руські драматичні сцени“ в перший том „Розвідок Михаила Драгоманова про українську народню словесність і письменство“.

Ж. Овей, не хоцу я закладати ся с тобою нїколи!
Овей, гою, доки-з будет свят тих?
Р. Отож то вже, Жиде, педїля всїх святих.

Тут вириває цїлу бороду, а Жид заводить:

Овей, Адонай, Бозе зивий!
Ото оспетил мене ґой злосливий!
Бороду мнї вирвал як драпізний волк
І києм дузе такзе бока натолк.
Нї до зоньки, нї до дїтий нїяк прийти,
Ото оспетил так єси мене, гою ти.

По сїм Жид відходить [1]).

Є інтермедія додана до різдвяної драми, з якої одначе заховав ся тільки кінцевий уривок (пята сцена). Сюжетом сеї інтермедії займав ся двома наворотами др. Франко. З книжних оповідань, які в такім разї правдоподібнїйше послужили жерелом нїж устні, найблизше підходить до тексту інтермедії „Слово... о вѣрѣ христіянской і о жидовской“, що його з рукописи кінця XVII в. опублїкував Тіхонравов в 3 кн. „Лѣтописей русской литературы и древности“. Здать ся, і інтермедія походить також з кінця XVII в.

До кінця XVII стол. віднїс М. Марковський польський підручник риторики з польською драмою „Komunia duchowna śś. Borysa i Hleba“ з українськими інтермедіями. Перед початком драми йде інтермедія. В захованім уривку інтермедії гарбар і селянин розмовляють про сї декорації, що були потрібні для виставлення драми. Весь комізм побудований тут на невдалих замітках селянина з нагоди пояснюваних йому гарбарем незрозумілих предметів. В прольозї виходять два ученики і проганяють гарбара з хлопом. Але перед сценою юрба що раз росте; чути балачки, між иншим і гарбара з селянином.

В пятій сценї самої драми теж є декілька місць, написаних українською мовою. Післаний Ериманом до сенаторів козак дуже втомив ся у дорозї. „Кобилу до рук привязавши“, положив ся спати. Тодї зявили ся два драгуни, що богацько наволочили ся, а змогли украсти тільки шкіру кобили. От і задумали украсти кобилу. Оден з них і придумав штуку:

---

[1]) Текст сеї інтермедії опублїковано вже три рази. З наукового погляду має першенство публикація проф. В. Н. Перетца в XIV роздїлї богатої новими даними праці: „Къ исторіи польскаго и русскаго народнаго театра“ (відбитка з академічних „Извѣстій“). Два рази надрукував її др. Франко: в XVIII т. „Сборника“ харківського історично-фільольоґічного Товариства, виданого на пошану проф. М. Сумцова в Харькові 1908 р., п. з. „Інтермедія Єврея з Русином“ і в 12 випуску „Міжнароднього бібліотеки“ у Львові 1913 р. п. з. „Котра віра лїпша? Інтермедія Жида з Русином“.

Бачиш кобила ходит по гразкім болотї
І ледво може хвостом облїзлим молоти,
Так учиним. У грази тут скуру утопим.
А зверху трошка всїнку болотом покропим.
Да мнимати буде, вставши, щэ у гразь упала
Кобила, а облїзлий хвост тилко задрала.
І не буде нас гнати, дасть покой усьому.

Пробудивши ся, думав козак, що кобилу вкрали жовнїри Святополка. Витягнувши шкіру, утоплену в болотї, задумав продати ї. Саме підійшов Жид, що й купив шкіру як турецьку. Тепер вже хоче кинути орендарство, а бажає посвятити ся торговлї. І так не великий мав заробіток досї—

Юже не одну жменю соли усипати
Казав у пиво, следцїх головок напхати,
Сщоб смацненько мужицтву пяному було.
Кажу класти бугуну, сщоб лоб закрутило.
По старому не охвоцо цомус тягнут гостї.
А як год мине, Жиде, заплати старостї.
Юже купцом остану, буду продавати
Турецкіе скури, буду їми торговати.

В такім веселім настрою кладеть ся Жид відпочивати й накриваєть ся скірою. Зявляєть ся чорт, якому в останнїх часах не дуже добре поводить ся. Хвалить ся, що буде радити Святополкови, щоби зігнав з світа своїх братів і сам вступив на престіл. Хоче записати собі всї проступки на світї, та нема в нього нї перґаміну, нї навіть кобилячої шкіри. Нараз бачить, як відпочиває під шкірою Жид, велить йому вилїзти з під неї і починаєть ся межи ними розмова. Чорт закидає Жидови, що доливає води до горівки й робить людям шкоду в инших напоях. Жид признаєть ся що, й „до табаки сипле завше цемерицї, а до ретки смажоной догтику з мажницї“. Далї нарікає Жид на панів:

Горе Жидов. І панове тепер салберами
И пан тепер заровно микитит з Жидами.
Пан один за полтора тепер Жида стоїт,
Торгует, барисует, як на то пристоїт,
От тое, пане дябле, хотїй написати:
Позичивши, панове не хотят оддати.

Чорт, що говорить по польськи, докоряє Жидови, що не сказав йому, „що велику кривду терпять селяне від панів, а череватнї розпихають ся за се їх кровію, їх потом, товстїють як худобина, набирають тїла“. Спише чорт також, які великі податки, доходи з сїл і з мита й куди вони дївають ся. На запит, чи не має ще якої скарги, Жид жалуєть ся:

Пане дябле, студенци часом нам здимуют
Сапки і на улицах часом зацепают.

Чорт називає се дрібничкою, тим більше, що в разї, як хтось нападе на нього, все ховаєть ся до школи. Важнїйшу річ забув Жид, що жінки дуже строять ся, не щоби подобати ся своїм чоловікам, але щоб дати принаду иншим. Шкіри чорт не вертає Жидови, але й ще хоче ужити його за коня. На се Жид:

Пане дябле, пов-мили на мне не заєдес,
Сам себе осукаєс, сам себе заведес.

Просить дарувати йому бідні кісточки. Не помогають і дальші прохання. Чорт сїдає на Жида й відїзджає [1]).

Найстарша відома інтермедія XVIII в. се інтермедія, додана до „Прольоґа (властиво дїяльоґу) на Воскресеніе Христово", списаного „року Божого 1719", В інтермедії виступають: баба, дїд і чорт. Дїд і баба минули вже дикі поля. На вид загальної веселости з нагоди Великодня рада би й баба забавити ся. Не дає дїдови розмовляти з людьми та згадувати свою молодість, бо хоче з ним танцювати. Підпивають собі горілки:

Буть ти, дїдушу мой, здоров, то й я ш тобою!
Напій же ша, Арішко, тай потанцуєм
Ведлуг людшкости собі і пожартуєм.
Не маємо-ш дударя, щоби нам тилко заграв,
А ти би жо мною хороше пошкакав.

Питають за музикою. Приходить чорт:

Одинь день, бабко і ти дїду милий,
Вижу, же єсте веселі і барзо подпилі.

Як що питають за музикою, він підземний грач—

Як заграю, не кождий в танцу весело скачет,
А инший с танечников і ревне заплачет,
Я такий музикант єстем, як скоро заграю,
То тим, що танцують, пекло отвираю.

Баба просить заграти й їм за добру плату. Чорт грає і співає, а баба з дїдом танцюють. Баба не видить гри, тому кричить до чорта, щоб грав. Її успокоює дїд, а чорт обіцює поставити в пеклї на лїво. Дїд додає, що дуже любить тепло, й довідуєть ся, що пекло знаходить ся „пятьсот миль за морем великим, а до нього усе треба іти полем диким". Дїд хотїв би бути там із раз, як там поводить ся. Питає, чи можна там пити горілку й пиво, й довідуєть ся: „там пиво як смола і сїрки достаток". Край богатий, всього є подостатком.

---

[1]) *М. Марковскій,* Южно-русскія интермедіи изъ польской драмы „Comunia і т. д." Кіевская Старина, т. XLV (1894).

Дїд: Провадь же нас з бабою до своєго пекла,
Коли не бороните заживати тепла [1]).

Тепер чорт жене їх до пекла.

З инших українських інтермедій XVIII в. передусїм представляють значний історично-лїтературний інтерес інтермедії, додані до двох драм Митрофана Довгалевського з років 1736 і 1737. Правила шкільної піітики Довгалевського вимагали, щоби „в комедії виводили ся низькі особи, як господар, Литвин (Білорусин), Циган, козак, Єврей, Поляк, Скит, Турок, Грек, Італїянець“ і щоби комедії писали ся „слогомъ простымъ, деревенскимъ, мужицкимъ“ [2]). До чотирох яв „Комическаго дѣйствія“ на Різдво додані пять інтермедій. Се наводить заслуженого історика української лїтератури Петрова на здогад, що інтермедій не написав сам Довгалевський, а инші особи під його проводом, правдоподібно студенти академії, його ученики, між якими були люде й з комічним хистом, як козачий син з г. Мглина, стародубського полку, Сава Лебединський [3]).

В першій інтермедії „виходить астроном і хвалить ся своєю наукою, до которого виходять два мужики, Литвин, циган і проженуть“. Астроном чванить ся своїм знанєм. Він знає, що дїєть ся у небі і в пеклї. Він гордий на своє шляхетство, але без чобіт, без порядної одежі й шапки. Хлопи входять в розмову з ним, подозрівають, що хоче повернути їх на „менїю“, та довідують ся від нього, що він не такий, а все відгадує.

Муж. Пархум, іди-ж сюда, ось чорт принїс с неба
Чоловіка сюди до нас, почуєш розмови.
Парх. Чи не вивести до його своєї корови
Рябої, то він чого чи не знає
З манації, якоє буде теля, може і вгадає.
Ну кажи, як Бога боїш ся.
Муж. От не імет віри, также придиви ся.
Парх. А що бак ти у чорта іскажи за птиця,
Чи миш, чи кажан, чи перепелиця?
Астрол. A ja jestem polskiej nauki astrolog.
Муж Е, се бачу той, що бавлят остронуг,
Що він наперед летючую хватає,
Около неба звізди ізбирає.

---

[1]) *В. Н. Перетцъ*, Къ исторіи польскаго и русскаго народнаго театра, роздїл XI.

[2]) *Н. Петровъ*, Очерки изъ исторіи украинской литературы XVIII в., Київ, 1880, стор. 69.

[3]) *Н. Петровъ*, Очерки изъ исторіи украинской литературы XVII и XVIII вѣковъ, Київ, 1911, стор. 297.

Циг. Осе-ж і я тута, в мене єст кобила,
Три роки жеребна, да ще не родила
Лошати. Чи не вгадаєш, дядку,
Яке буде, чи вороне, чи яке на взглядку,
Коли вороне, дам добру заплату,
Памятати меш і до смерти, тату.

Білорусин питає, чи живі пчоли в бортах, чи не порушив їх медвідь, коли сіяти горох. Не розуміючи мови астрольоґа або перекручуючи зміст його слів, мужики підозрівають його, що „він надувсь до оранди", глузують з нього й проганяють його.

Муж. Озмім лиш єго в руки хорошенько,
То він перестане крутитця швиденко.

В другій інтермедії „виходить мужик, сон сповідає і прикликає до себе ще двох. Потім прикликує бабу й циганку; циган прийде, за циганку всіх прожене". Дивний сон приснив ся мужикови й він просить Пархома вияснити йому сей сон:

Тилко що був прикорхнув с праці хорошенько,
Аж но приснив ся мнї сон сей да і швиденько,
Бачить ся, янгол з рогами пробрав ся до мене,
Сїпає, торкає, кличе: устань лиш, Семене.
Я швиденько кинув ся, всюди озираюсь,
А тут, що Хивра хвата, я не сподіваюсь.
За руку як не шпурне мною як мячиком на пул,
Дак у мене іс правой ноги іспав постул.
А місяць на небі із звіздами бєть ся.
А одна звізда з неба да до мене преть ся.

Для вияснення сну постановляють закликати Кузюберду, далї бабу Настю, що саме підходить до них, прохаючи милостинї. Вона вияснює сон прихильно:

Осе-ж вам ідет на хлїб, на плуд да на дїти
Будет за ким на старость спокойно сидїти.

Підходить циганка, що очивидно підслухала розмову, нїби відгадує сон, а тимчасом витягнула затурбованому сном мужикови хустину зза пазухи. Була б циганка потерпіла кару за крадіж, але виратував її з клопоту циган, що саме надійшов:

Циган. Дак вам за тос з неї паругать ся,
Да колиб не нахвативсь, то-б ви збили, братця.
Муж. Іще ми і до віта єї суку попремо,
Да і там драла доброго дамо
І в громадську колоду ногами забємо.
Циг. В нашім роду того не має, щоб у колодках сидїти,
Чого ваші не дождуть і вси псїї дїти.
Лучше би цигану не бути на світї.

Кульмінаційною точкою вистави різдвяної драми Довгалевського була без сумніву третя інтермедія, в якій „виходить козак з піснею, до якого виходить Лях на лови, а Козак сховаєть ся, потім виходять до сього Ляха піддані з поклоном“. Козак співає:

Мати моя старенькая,
Чи ти мнї раденькая
Моєї молодости?
Був у Турка под руками,
А в Татаров з кандалами
У самої жалости.
Дадже, правда, тепера нема добра всюди,
Дармо працуєм, виставляєм груди,
Бог виручив мя оттуду,
А тепер місця не найду,
В дому не сидїти,
Лїси, поля спустошенні,
Луги, сїна покошенні,
Пороспускав дїти.
Толко-ж правда, що треба взирати на Бога,
Той всїм єсть в добичі простая дорога.
Пойду знова на Сїч мати,
Пойду долї в Низ шукати,
Козацкая доле.
А чей буду потугою,
А в Москаля заслугою,
Мати-ж моя, оле.
Спитаю, чи не буде хоч на Низу добра,
Чи не трапить ся де поймати лиса або бобра.
Буду Турков воєвати,
Мечем слави добувати,
Буду воєвати.
Кармазини з луданами,
Шати драги з сутанами
Зовсїм буду брати,
З очей не спускати.
Егей, колиб впять як була козацкая слава,
Щоб роспустилась всюди як пірами пава
І щоб зацвіла знову як рожа у лїтї,
Як Бог позволит побрать турецкії дїти
Або Ляхов на той час трапить ся поймати
І сим києм козацким по ребесах дати.

Лях іде на лови. Правда, має ястріба до ловлення перепілок, але рад би мати ще другого від підданих. Зявляють ся піданні Білорусини, а старший з них навчає молодших, як витати пана. Але їх простим привітом обиджуєть ся гордовитий пан і велить хлопцеви відрахувати сьому провідникови сто київ. Для сього пана не дивота забити хлопа як „skurwego syna“. Дивуєть ся хлопській відвазї, якій видно помагає Москаль або козак. Сї два імена розбуджують у нього

згадки про давню славу Польщі, коли він був ґубернатором Київа. Він мріє завоювати Україну та чванить ся, що повідрубує підданим шиї, вижене з України козаків і забере все по Полтаву. Та його заборчі пляни перериває козак:

А доки-ж, ви бестюги, будете звєгати,
Чи то ми вас не зможем кіями прогнати?

Кличе на поміч Москаля і кнутами по спині визначують границї, про які мріяв панок, так щоби й

другий памятав,
Да й дїдчой своєй дитинї заказав.

Четверта інтермедія починаєть ся представленнєм їзди мужика з Жидом на ярмарок:

М. Гей, соб, який кат, воле, тобі тепер став ся?
Ж. Поганяй зе свиденко, в дорозї не гай ся
Ну, посписай ся скоро в ярмарок, Іванце.
М. Сиди-ж бо, коли сїдити, остилий поганче.
Як покипу, то озмет дяволова мати.
Ж. Як покинес, то не дам твоєї заплати.
Коли цїло привезес, я платити буду.
М. Я із горла видеру, як рока добуду.

В такім тонї ведена розмова переходить на покупки, які звелїла поробити Одарка:

Казала і бумберу
Купити, голку муштукову і перцю,
Ладану, воску, калії, і курки да й ложечку перцю,

до того люльку й цибух. Надходять три польські ксьондзи: Єзуїт, Крижак і Бернардин. Жид просить їх на горівку, вони годять ся, але виконанню сього заміру перешкаджає Москаль. Він не розуміє добре польської мови й йому причуваєть ся, що його назвали злодієм. Жадає підводи від ксьондзів, запрягає двох, а з третїм сам сїдає і відїзджає з словами: садись, погоняй, вить мніе ніе даліоко,

В Броварах почту сміенємъ или въ Платавіе,
Тамъ васъ пущу кармитця на доброй отавіе.

В пятій інтермедії Жид тужить за кобилою, яку згубив:

Ох, о вей мір, який мнї тепер смуток став ся,
Сцо в дорозї до мене капарник прибрав ся.
Цорний год на його голову, нехай йому смуток.
А цим зе буде їздив у мене хомуток?
Капарник брав кобилу та забув взяти узду,
Я знаю, сцо він прийде, й троски позду.
Ох мір, зал зе бо буде, хороса була кобила,
Хоц відки іду, то вона не зблудила.
Зна і в ноцї оранду, цує пах великий,
Сїна не показуй, поки не дам горілки.
Взе-з тепер нї до Сари, сцо маю цинити?

Колиб на такую серсть кобилу купити
І не обіцай, така сцоб була в дорозї:
Нї на пядь не оступить, все стоїт при возї.
А взе як дома, то з оранди не відбити,
Мед, горілку й пиво ўміет було пити,
Ох, о вей мір, капара на мою голову стало,
Сцо моєї кобили тепера не стало.

Надходить Грек, насміваєть ся з Жида, потім Волох, що велить свойому хлопцеви вивести кобилу. Жид признаєть ся до кобили й купуе її з причини нерозуміння чужої мови па два рублї дорожше. Тішить ся, що купив за сїм рублїв—

О тепер зе хвалю Бога, сцо такую кобилу купив,
А сце не дорого за неї заплатив.
Узе-з тепер Сара сї не познае,
Бо і вона тая, як ина, хвостом кивае.
І ся, бацу, буде добре медок затинати,
Сцоб цигане взе ей пе доздали брати,
Як ту кобилу самі з рук ухватили,
І до свого сатра учовисне всадили.

В недобру хвилю згадав Жид за цигана, що саме зявляєть ся:

А хто тут, бачу, мене зневажае,
І злодїем великим мене називае?
А в мене самого кобила пропала,
Колиб где познати, то-б і родина его памятала.
Ха, ха! Але бачу, і Жиди вже конї волочат,
Тилко бідних циган злодїйством порочат.
Ось як, і сей Жид власпую кобилу у мене вкрав.

Ж. Я в Волосина купив, будесь ти на тое брехав.

Ц. А се-ж моя кобила, я здам ся на люде,
Коли в неї петна под хвостом не буде.

Ж. Так сцо хоц петно єсть? ти ходи до пана,
То мозе ти ізбудес оттого зупана.

Ц. А твое око коле на циганскіе жупани,
Да може нас знают лучше тебе пани,
Кому гуляти, кому веселитись с паном,
А ти хочеш еще що скурати с циганом?
Лахло, ходи, ось свого злочинця зловив.

Ж. Бресес ти як собака, есце ти мене не оходив,

Ц. Озми, хлопче, кобилу, до шатра поведи,
А я старому собацї уріжу бороди
Або запряжу його в хомут скурвого сина,
Щоб памятала до смерти його дитина,
Щоб він заказав роду своєму куповати,
Циганского добра в себе не держати.
А тепер придатку дам сергієм по плечах,
А ти, собачий сину, щоб знав ся на речах.

(Докінченнє буде).

ОЛЕКСАНДР ГРУШЕВСЬКИЙ.

З настроїв та думок Кирило-Мефодіївського братства.

Загальні завдання Кирило-Мефодіївського гуртка зазначені в Уставі та Правилах гуртка, на жаль в стислій, короткій формі. Для характеристики настроїв та інтимних переживань гуртка треба звернутись до листування членів. Поки що з сього листування відомі нам лише нечисленні витяги і хто знає, чи буде швидко можливість познайомитись з ним вповні. Отже поки що приходить ся на превеликий жаль користувати ся лише сими уривками.

Студіюючи листуваннє членів Кирило-Мефодіївського гуртка легко зауважити, що поруч з питаннями соціяльної реформи та національно-культурного розвитку велике значіннє мали питання етичні.

Члени гуртка сподівали ся стати в близькій будучині дїяльними членами української суспільности. На се дивили ся вони дуже поважно, вважали таку суспільну дїяльність високою місією і гадали, що до такої місії треба спеціяльно готовити ся, що б бути корисними „дѣйствователями, оратаями родной почвы“.

Шляхом уважного постійного самовиховання думали братчики підняти ся над рівнем звичайних щоденних пристрастей та нахилів та дійти „въ разливѣ неограниченнаго чувства“ до глибокої „возвышеннѣйшей въ свѣтѣ любви“...

Тільки така любов зовсїм вільна від усяких еґоістичних почувань, вільна і від „гнуснаго, чудовищнаго самолюбія“...

Віддати ся вповні без вагань та сумнївів суспільній дїяльности на користь „сиротствующей матери нашей“—сю мету ставили перед собою братчики.

Величезне значіннє надавали в гуртку щирій любови до рідної України і вважали, що на такій любови має засновуватись усяка суспільна робота. В листуванню знаходимо багато натяків на такі погляди. Поруч з розвитком загальних думок зустрічаємо тут і щирі признання тих, хто думав про себе, що мало ще має в собі щирої безкористної любови до рідного краю. „Любовь самая горячая, какую только воображалъ я,—да что воображалъ? и не воображалъ никогда ни въ комъ,—къ нашей любезной, къ нашей плачевной родинѣ, поразила меня до глубины души“ пише Оп. Маркович в листї до Гулака. „Когда я говорю о сиротствующей матери нашей и плачу съ кѣмъ нибудь по

ней, всегда помню, что мои слезы, мои разговоры высоки и благородны"... Се—признанне, що любов до рідної земли не вповні ще вільна від ріжних еґоістичних почувань. „Я люблю сироту, но Боже мой! сколько въ моей любви примѣшано эгоизма..." Вповні признаючи, „чего стоитъ, какой любви стоитъ родина наша", автор листа щиро признаєть ся, що йому ще дуже далеко до щирої безкорисної любови, що в його почуваннях є дуже багато еґоізма і поки що йому дуже важко підняти ся до „возвышеннѣйшей въ свѣтѣ любви". Тільки поволї, постійною працею над самим собою, своїми почуваннями можно підняти ся вище і вище над голосними, але пустими вигуками патріотизма і виплекати в собі дійсну глибоку любов до рідного народу, до рідної Украіни, щоб любити її, не тільки як „предметъ жизни и занятій, безъинтересно, безкорыстно, но вѣрою и надеждою" (з листа до Гулака).

Чи було досить сієї любови до рідної Украіни, до рідного народа, щоб бути користним „дѣйствователемъ, оратаемъ родной почвы?" О ні. Щоб дїяльність суспільна була корисна, треба, щоб вона завсїди була звязана з ясним і глибоким розуміннєм життя рідного народа. Гурток дивив ся критично на тодїшне суспільне українське житте і роздумував над пляном потрібних невідложних реформ. І ось як раз для сих реформ потрібне було ясне глибоке розуміннє псіхольоґії українського народу, щоб намічені реформи вповні відповідали духу українського народу і не вносили б нїчого чужого, зайвого, невідповідного, щоб се невідповідне не лягло б важким тягаром на український нарід.

Отже другим завданнєм для членів гуртка було збільшеннє відомостей про рідний український нарід, щоб вся суспільна дїяльність була вповні перейнята свідомим відношеннєм до народу, ясним, глибоким розуміннєм його дійсних потреб, щоб любов звязана була з знаннєм.

Намічені реформи мають, по думцї гуртка, вивести український нарід з сьогочасного сумного його стану і вести до лїпшої будучини. Яка ж ся будучина? Чи можно уявити її собі? Чи може всї гадки про будучину помилкові?

І на сї сумнїви була відповідь. Щоб думки про будучину українського народа не були химерні, безпідставні, треба засновуватись на яснім глибокім розумінню псіхольоґії (душі) народу.

Будучина не щось зовсїм окреме, самостійне. Вона тїсно звязана з сьогочасним та минулим. Сьогочасне та минуле се підвалина будучини. Тільки знаючи добре минуле, можно уявити собі будучий хід життя народа і бути свідомим робітником на користь народа. Без ясного розуміння минулого можливі дуже важні помилки, шкідливі для народнього поступу.

Народня душа розкриваєть ся в історії народа. В минулім народа розкрита вповнї ясно і зрозуміло народня псіхольоґія. Знанне історії дає можливість зрозуміти псіхольоґію народа і разом з тим уявити більш або меньш ясно будуче народа, що його чекає, які можливости він може осягнути і здїйснити в своїм розвитку.

Знанне сьогочасного українського народнього життя та розумінне української історії мають бути тїсно сполучені одно з другим. Тільки з знанням сьогочасного життя та з розумінням минувшої долї щира любов до народа може дати корисні гарні результати, вірно направити суспільну дїяльність і полекшити перехід до лїпших умов життя і розвитку. Тільки знанне звільняє від важних помилок людей перейнятих щирою любовю до рідного народу.

Минуле се підвалина будучини. В минулім ми бачимо, що осягнув нарід в тих умовах, в яких йому довело ся жити. Але той щабель, на який вже підняв ся нарід, натякає на слїдуючий щабель розвитку. Минуле се арґумент проти тих, хто дуже низько цїнить український нарід в його сьогочаснім станї занепаду. Така була думка гуртка.

Сї погляди приходило ся не тільки розвивати в товариських розмовах і листах, але і висловлювати в суперечках з иньшими людьми, коли розмова переходила з загальних питань до конкретнїйшого вияснення сьогочасного становища українського народа.

Останнє столїттє українського життя лишило невеселі спогади. Шевченко в своїх „Гайдамаках“ та в поезії „До Основяненка“ висловив не свої лише власні думки, а й погляди української суспільности на останнї десятилїття українського життя—після Гайдамаччини або після знищення Сїчи:

а Україна — на віки,
на віки заснула...

Засновуючись на сих сумних споминах недавнього часу та невеселих враженнях сьогочасного побуту, висловлювали не раз сумнїви і про будучину українського народу.

Що чекає в будучім сей нарід, який не міг витворити за останнє столїттє своєї власної самостійної культури? Так ставили питанне в дебатах сорокових років про будучу долю українського народа.

Відгомін таких дебатів ми як раз знаходимо в листуванню братчиків.

Дебати починали ся з приводу відомої теорії про подїл народів: перед одними, „избранными“ лежить широкий шлях безмежного культурного розвитку, иньші вже в минулім пройшли свій невеликий шлях культурного життя і їм немає чого чекати в будучім, де вони матимуть другорядне становище. На одних народах лежить висока культурна місія і їх культурний розвиток має величезне значінне для історії всього сві-

ту, иньші йдуть своїм непомітним шляхом, живуть своїм окремим життем, не вносячи богато в загальну скарбницю...

Яке місце відведене українському народу, яка доля чекає його в будучині?

Песимістичні гадки висловлювали не тільки ті, що ворожо ставили ся до українського народа. І з Українців де хто—під впливом ріжних теорій—песимістично малював собі будучу долю українського народа.

Братчики не могли прийняти таких песимістичних поглядів. Ціла їх діяльність перейнята довірем до будучого, вірою в рідний нарід і його великі духовні сили.

Доводило ся часом чути братчикам сумні висновки про український нарід. „Горькая, ничтожная судьба Украины происходитъ отъ ничтожества души народа"—такий гіркий докір кидали в очі українській інтеліґенції.

Сей гіркий докір зустрічав рішучу упевнену відповідь. „Раздѣленія вашего на избранныхъ и неизбранныхъ я не принимаю и боюсь, чтобы вы не зашли съ таким взглядомъ на исторію въ глубокій мракъ". Чи є реальний грунт для того, щоб поділяти народи на ті обо иньші ґрупи та в звязку з сим намічати шлях будучого розвитку народа? Ні, немає. „Благодать Божія всѣмъ дарована и въ каждомъ народѣ мужъ свѣтлаго ума и чистой воли можетъ сдѣлать много для его чести и будущаго могущества (нравственнаго или вещественнаго)". Немає причини вважати одні народи вищими, а иньші низшими, призначеними до меньше помітної долї. Не можна називати душу народа „ничтожною".

Докір українському народу, може, прийдеть ся перекласти на плечі його дїячів. З поширенням історичних відомостей, з винаходом нових невідомих ранійше джерел зміняли ся прийняті українською суспільністю погляди на давні минулі часи. І Костомаров і Кулїш знаходили під час своїх архивних розшукувань невідомі акти, хронїки і мемуари, які кидали нове світло на відомі події старого часу та по иньшому освітлювали відомих дїячів української історії. Ще в 1843 р. Кулїш, розглядаючи збірки документів Ґрабовского, знайшов там багато нового до історії Коліївщини і сї нові джерела значно міняли погляди на сю подію. Помітивши помилки Максимовича (в його статтї про Коліївщину), Кулїш і сам задумав тоді написати статтю про Колїївщину, щоб виправити ті хибні погляди, які були тоді про сю добу української історії. Се приклад того, як зміняли ся оцїнки і погляди під впливом нових джерел.

Гарний приклад зміни думок про минуле знаходимо в поезіях

Шевченка присвячених Гетьманщині. В петербургських поезіях (1838—1843) до подорожи на Вкраїну Шевченко вповні тримаєть ся загально прийнятих тоді в українській інтеліґенції поглядів, закрашених романтичним відношенням до минулого. Він не розріжняє окремих моментів в історії козаччини до Хмельницького, самої Хмельниччини і доби після Хмельницького; в відношенню Шевченка до особи гетьмана Хмельницького не помітно ніяких сумнівів, ніяких вагань. Після подорожи на Вкраїну та сумних вражінь від сієї подорожи, після розмов на історичні теми з Кулїшом, Бодянським та Костомаровим, Шевченко зміняє свої погляди на Хмельницького та Гетьманщину. Коли ранійше гетьмани взагалї сіноніїм колишної слави та сили України—

не вернуть ся сподївані,
не вернеть ся воля,
не вернеть ся козаччина,
не встануть гетьмани,
не покриють Україну
червоні жупани,

тепер поет більш критично відносить ся до Гетьманщини і гетьманів. Хмельницькому закидає поет його нерозсудливе відношенне до ідеї унії з Москвою, до иньших гетьманів, наступників Хмельницького становить ся поет більш суворо і не стримуєть ся в різких висловах на їх адресу. Поворотний момент в поглядах поета на Гетьманщину взагалї і на особу гетьмана Богдана відбив ся вперш в поезії „Розрита могила“, де враженя з сьогочасної України тїсно сплїтають ся з споминамй про минуле та з докором Хмельницькому (X/1843 р.).

Коли в історії України небагато можна назвати дїячів, які щиро і з глибокою любовю піклували ся про добробут народа, то в сьому не винен нарід український, так відповідали братчики на докори. „Браните низость представителей его, но не называйте ничтожною его душу—это непростительное богохульство!“ Приходилось, дїйсно, признатись, що „всѣ наши лучшіе умы обращали свою дѣятельность для пользы своего семейства, для ложно-понимаемаго спасенія своей души, для науки, отвлеченной отъ теченія настоящей жизни“... В сьому приходилось, дїйсно, признати ся, але вина за се не може падати на нарід.

Навпаки, нарід в минулім вповні проявив свою духовну силу: „душа народа такъ сильно напрягалась, когда ея Моисей говорилъ: 'тимъ и сталась по всему свѣту страшенная козацькая сида, що у васъ була воля и душа едина'“.... В історії українського народа вповні розкрила ся його висока душа і народови неможна докоряти. „Смотрите, отъ Сагайдачного, прилагавшаго попеченія объ утвержденіи просвѣщенія въ отечествѣ, до Хмельницкаго какимъ являлся народъ украин-

скій!“ Треба памятати, в яких умовах довело ся жити Українцям за століття їх історичного розвитку і тоді не може бути нїяких докорів, нїяких сумнївів...

Про високі духові скарби українського народа ясно свідчить його творчість, його поезія. „Зачѣмъ нападать на душу народа, за которую еще вамъ слабо говоритъ единственная въ новой Европѣ поэзія украинская“. Народня творчість свідчить лїпше від усяких иньших доказів, що нарід український високо-обдарований нарід і богато може він дати в будучинї, в будучім своїм розвитку...

Ось до сього культурного розвитку українського народа і думали братчики прикласти всї свої зусилля. Всї пляни їх перейняті глубокою вірою в сили українського народа. Ранїйше бракувало дїячів, які б щиро віддались працї на користь українського народа, тепер такі дїячі знайдуть ся: „именно теперь самыя горячія чувства малороссійскихъ дѣятелей сосредоточиваются на народѣ“.

Те, що було занедбане, лишало ся без уваги протягом десятилїть, тепер вимагає швидкого і невідложного розроблення. Гурток вірить в нарід і в свої власні сили, сили людей перейнятих гарячим бажанням присвятити свою дїяльність рідному народови. Спільними зусиллями можно легко двигнути справу. Треба тільки мати горячу, глибоку любов до рідного народа без усяких еґоістичних почувань. Се перша умова корисної дїяльности на користь рідної землї....

А ся дїяльність, до которої заздалегідь готовили себе члени гуртка, уявляла ся дуже широкою і складною.

В сфері соціяльних відносин братчики передовсїм звернули увагу на кріпацтво і виповіли йому рішучу війну. Усякими засобами братчики мали ширити ідеї визволення та гадки про швидке невідложне знесенне кріпацтва. Усякими засобами треба було ширити отсї думки і поет своїми палкими поезіями про ганебні пережитки давнього часу сприяв тому ж великому дїлу визволення і ширив ті ж самі ідеї соціяльної свободи, які росповсюжували і Гулак і Білозерський і Кулїш.

З питаннями соціяльної реформи тїсно були звязані і питання культурні. Соціяльне визволенне мало зняти з народа невільничі пута і вивести його на шлях культурного розвитку—шлях, який був досї неприступий для безщасного кріпака. Але перехід з темряви був би дуже важкий і інтелїґенція українська мусить заздалегідь улегшити сей перехід. Культурно-просвітна дїяльність на думку братчиків була обовязком української інтелїґенції, до якої поет звертав ся з своїм палким словом-закликом:

обнїміте ж, брати мої,
найменшого брата,—
нехай мати усміхнеть ся,
заплакана мати!

Культурно-просвітня праця української інтелігенції мала почати ся з заведення шкіл та з друкування книжок для народнього читання. Між наміченими книжками найважнїйше місце відводили книжкам з історії українського народу. Доручаючи написати сю книжку комусь близше знайомому з історією України не тільки по друкованим, але й по недрукованим джерелам, братчики хотїли мати не тільки вповнї науково оброблену популярну книжку, але й зразок гарної лїтературної мови. В листуваннї братчиків лишили ся дуже цїкаві натяки про се, як обговорювались питання, у кого з тодїшнїх письменників мова лїпша, більш оброблена. Гулак, наприклад, вважав найлїпшим рішеннєм справи—доручити написати таку книжку відомому тодї в широких кругах української суспільности Костомарову, але були висловлені деякі сумнїви иньшими членами.

Що братчиків так цїкавило питанне про лїтературне оброблення науково-популярної книжки з історії України—се зовсїм зрозуміло. Як раз тодї підняте було неприхильними людьми питанне: чи може українська мова розвинутись до рівня вповнї розробленої лїтературної мови...

Лїтературна дїяльність братчиків і мала б бути переконуючою відповідю на такі сумнїви неприхильних і ворожих людей.

Через те і всякі лїтературнї пляни вони звязують з ідеєю розроблення української мови і піднесення її на вищий рівень лїтературної мови. В листуваннї гуртка ми знаходимо багато вказівок на се.

Наведемо кілька прикладів. „Задача въ томъ, чтобы украинскій языкъ поднять на степень литературнаго... Странно думать, что народъ, такъ дѣятельно участвовавшій въ событіяхъ рода человѣческаго, не въ состояніи былъ разсказать о своей жизни въ историческомъ романѣ... Вчера былъ достопамятный день совершеннаго окончанія перваго на украинскомъ языкѣ историческаго романа „Черная Рада“ (Кулїш до Бодянського).

Житте само висувало наперед найважнїйші питання і сї питання всї були переплетені між собою, не можно було відокремити одно яке небудь з них і лишити на боцї без уваги.

Члени Кирило-Мефодіївського братства перші поставили питанне про програму дїяльности української інтелігенції. Питанне се поставлене було дуже поважно і зараз ж виявилось, яка велика, широка програма дїяльности, невтомної та невідложної працї на користь рідного занедбаного досї українського народу.

Але, на превеликий жаль, братчикам і не довело ся приступити до здїйснення сїєї програми.

З ідеольоґії Кирило-Мефодіївців.

Записка Василя Білозерського.

Ідеольоґія Кирило-мефодіївців все ще звісна нам тільки в дуже загальних рисах; се залежить з одного боку від убожества матеріалу, який міг би ввести нас в їх інтімпі настрої та переживання, з другого боку—від того моменту, в якім захоплено і перервано дїяльність кружка. Се був, очевидно, період творення, кристалїзації, де самі основні тези уяспяли ся спільною роботою, обопільними впливами його учасників. Просторі зізнання, зібрані в слїдчих актах брацтва і тепер приготовані до видання в шевченківськім томі наших „Записок", з сього погляду, мають, розуміють ся, підрядну вагу: інтімна сторона брацтва перед жандармським трібуналом була відкрита тільки в малій части.

Далеко більшу вагу має листуванне братчиків, захоплене слїдчими властями—але на жаль, вопо звісне пам все ще тільки в уривках —в вибірцї зробленій жандармами (див. вище статю Ол. Грушевського).

Ще цїнпїйші ті кілька записок, в яких братчики пробували виложити для себе підстави свого полїтичного і національного світогляду, мотиви своєї програми. Досї вони не видані в повній основі, хоч се доконче потрібне—не тільки для повного вияснепня собі їх ідейного змісту, а навіть з огляду на їх значінпе, як документів української полїтичної мисли, взагалї нечисленних. Серед них записка Вас. Білозерського, котру подаємо тут, займає визначне місце.

Вас. Ів. Семевський в своїй цїнній студії про Кирило-мефодіївців [1]) переказав її зміст досить докладно, але вона безсумнїву варта того, щоб мати її в повнім тексті. З-поза принятого серед членів кружка християнського піетизму, на ґрунтї модного словянського романтизму—мрій про культурно-етичну минувшину словянську й її будучу місію серед европейських народів [2]), вирисовують ся зародки вла-

---

[1]) Русское Богатство 1911, май: Кирилло-Меѳодіевское общество 1846—47 г., ст. 118—120.

[2]) Серед слїдчих актів захован ся ще такий листок писаний Білозерським: „Настоящій вѣкъ представляетъ вообще стремленіе къ народности. Всякій европейскій народъ старается изучить завѣтъ предковъ потомству, свои преданія, вѣрованія, пѣсни, обычаи и вообще весь составъ народной жизни. Знакомство съ своимъ повело къ изслѣдованію народности другихъ племенъ, и вотъ отсюда появились важные результаты для науки и для человѣчества. Въ преда-

ствивої соціально-політичної програми: суспільного демократичного устрою („демократическія правила“, „ничего панскаго“, поборюванне аристократизму), „свобода основанная на народномъ правѣ“, словянська федерація, як ґарантія свобідного національного розвитку для слабших словянських народностей як от українська, традиція „собственныхъ правъ“ українських і „постоянства въ борьбѣ за свободу правъ“ в минувшині і змагання до привернення сих „народныхъ правъ“ в будущині. Все се для того часу були річи досить серіозні, хоч як можуть здавати ся наівними в загальній рамці своєї прекраснодушности на погляд нинїшнїй, а сей романтичний культ свободи—жах перед всякою покорою неволї—ворушить почуте навіть тепер. *М. Г.*

Религія Христова дала міру новый нравственный духъ, которымъ онъ не былъ проникнутъ до того времени. Спаситель открылъ человѣчеству любовь, міръ и свободу, равенство для всѣхъ и братство народовъ—новыя пѣли, указанныя народамъ для осуществленія въ нихъ великой идеи человѣческаго единства. Но приняли ли народы это благовѣстіе? Почувствовали ль они все благо, какое приносилось въ ихъ жизнь новыми лучами Божественной жизни? Да и могло ли быть иначе: народы какъ вянущій цвѣтокъ жаждали небесной росы, которая бы облегчила ихъ страданія.

ніяхъ, вѣрованіяхъ и вообще въ проявленіяхъ стародавней жизни, народы встрѣчаются какъ братья; они увидѣли между собою великое сродство, сильнѣе убѣдились въ томъ, что всѣ они дѣти одной семьи и, несмотря на свою разрозненность, связаны обще-человѣческою жизнію, единствомъ первоначала, изъ котораго проистекли, и стремленія къ одной великой и общей цѣли, къ которой назначены.

„Первоначальный бытъ, сохранившійся въ памятникахъ народныхъ, носитъ въ себѣ весьма много важнаго и интереснаго для историка и философа. Нигдѣ не видно такого родства духовнаго между однимъ и другимъ народомъ, какъ въ этихъ напоминаніяхъ, оставленныхъ отдаленными поколѣніями. Изученіе оныхъ составляетъ теперь одно изъ важнѣйшихъ занятій въ кругу образованной дѣятельности. Но нигдѣ, ни для одного народа изысканіе старобытной жизни не представляетъ столько занимательности и не возбуждаетъ такого воодушевленія, какъ у народовъ Славянскихъ. Я думаю это происходитъ отъ двухъ причинъ: 1) оттого, что Славяне, народъ весьма древній, великій, въ исторіи Европы знаменитый (Шафарикъ), такъ несправедливо и такъ на долго были забыты... Въ недавнее время, когда войска народовъ славянскихъ появились во всѣхъ концахъ Европы и слава славянская громко прозвучала на западѣ, они обратили на себя вниманіе. У народовъ славянскихъ проявились люди, одушевленные сильною любовію къ отечественной славѣ, глубоко проникнувшіе въ душу родственныхъ народовъ, которые, наконецъ, указали блескъ славянской народности и привлекли къ ней сыновъ ея. 2) Самая новость, важность и занимательность предмета возбудила во многихъ тоже любовь къ нему, и вотъ другая причина этого воодушевленія“.

Тѣ, въ рукахъ которыхъ лежитъ власть и возможность творить небесную правду, исполнили ли надежду подчиненныхъ народовъ? Призванные къ братской любви и свободѣ, стремились ли они къ утвержденію оныхъ между братьями?

Проходитъ XVIII вѣковъ и мы этого не видимъ. Народы по прежнему страдаютъ отъ неправды, по прежнему угнетаются; счастливы тѣ, у которыхъ сознаніе своей національности столь сильно и твердо, что никакая внѣшняя сила не въ состояніи покорить силы духовной; народъ сохранитъ тогда и свою самостоятельность и свободное развитіе: и вотъ цѣль, къ коей долженъ стремиться всякій народъ; ибо горе понесшему иго!

Едва ли есть другой народъ, испытавшій больше страданій и притѣсненій отъ неправильныхъ, языческихъ основаній правленія, чѣмъ Славянскій народъ, который, по словамъ Нѣмца, достоинъ бы обожанія всего свѣта, если бы его счастье, его доля была соразмѣрна съ его добродѣтелями. Еще и теперь продолжается тотъ же гибельний для славянскаго духа порядокъ, но Славяне уже пробудились для новой жизни, для жизни самобытной и свободной. Но это пробужденіе открыло имъ и новую жизнь и горестное положеніе, которое мѣшаетъ ихъ развитію: нося зародышъ всего прекраснаго, всѣ они подавляются самовластнымъ произволомъ. Ни ихъ политическая самостоятельность, ни свободное выраженіе мыслей и чувствъ, ни даже самый языкъ не находятъ себѣ покровительства закона; все осуждено на преслѣдованіе, все подавляется личнымъ произволомъ.

Въ такомъ же ужасномъ положеніи находится и наша свѣтъ-Украина, страна, заслужившая своими горькими страданіями за правду вѣчное уваженіе.

Присоединенная на основаніи своихъ собственныхъ правъ, она претерпѣваетъ множество несправедливостей. Права ея забыты—и теперь не какъ сестра единовѣрнаго народа, а какъ раба—она должна сносить все, что только есть горестнѣйшаго въ жизни народа. Ея судьба, ея будущность на вѣсахъ Божіихъ, но если долго продолжится настоящій порядокъ, когда ничто Украинское не уважено, когда на насъ набрасываютъ чуждое ярмо, когда „мы, о Боже мой! какъ чужестранцы въ своей древней дѣдинѣ, въ своемъ собственномъ отечествѣ“, то Украина должна будетъ погубить свое народное, вѣковое достояніе и превратиться въ новаго *недоляшка*. И неужели въ этомъ совершится Божія правда? Ужели мы своею жизнію заслужимъ такую низкую участь? Нѣтъ, но мы заслужимъ ее, если предадимся бездѣйствію, когда будемъ спокойно глядѣть, какъ убиваютъ при нашихъ глазахъ величайшій даръ Божій—жизнь народную, съ ея духомъ, идеею, съ ея цѣлью, къ которой она должна направляться.

„Любить и защищать болѣе жизни свое, щадить и не угнетать чужого, есть священная обязанность какъ всякаго человѣка, такъ и народа, достигшихъ уже нравственнаго самосознанія себя и своего назначенія“. Какъ вѣрные сыны своей родины, одушевленные желаніемъ ей всякаго добра, и сознавая, что оно возможно только при выполненіи завѣщанія нашего Божественнаго Спасителя, мы должны стремиться къ осуществленію въ ней Божіей правды, къ воцаренію въ ней свободы, братской любви и народнаго благосостоянія, независимаго развитія той идеи, которая вложена Творцомъ въ натуру нашего народа.

Ясно, впрочемъ, что отдѣльное ея существованіе не возможно, она будетъ находиться между нѣсколькихъ огней, будетъ тѣснима и можетъ претерпѣть горестнѣйшую участь, чѣмъ потерпѣли Поляки. Единственное средство, представляющееся уму и одобренное сердцемъ для возвращенія народныхъ правъ, заключается въ соединеніи Славянскихъ племенъ въ одну семью подъ охраненіемъ закона, любви и свободы каждаго. Соплетшись руками дружбы, они защитятъ себя отъ всякаго варвара и возвратятъ свои права для того, чтобы, развивъ въ своей жизни идеи общины христіанской, принести ихъ въ жизнь потерявшей главнѣйшую общественную подставку—религію и опять явиться въ Европѣ съ новымъ благомъ, которое ей даровала.

Какъ и прежде задачей ихъ было распространеніе мірной земледѣльческой цивилизаціи, человѣколюбивыхъ нравственныхъ понятій; какъ прежде она смягчила нравы воинственныхъ народовъ, такъ и теперь она смягчитъ раздраженныя бѣдствіями души народовъ разрѣшеніемъ соціальныхъ задачъ, возвращеніемъ блага, указаннаго Спасителемъ.

Къ этому должны стремиться всѣ наши дѣйствія, всѣ наши желанія, и такъ какъ зародышемъ всякой перемѣны должно быть общество, которое только и можетъ привести въ исполненіе извѣстную идею, то и мы будемъ составлять общество на слѣдующихъ основаніяхъ:

1) Такъ какъ цѣль общества будетъ возвращеніе Славянскимъ народамъ ихъ самостоятельности и нравственной свободы, то каждый членъ долженъ стараться распространить правильныя идеи о свободѣ, основанной на христіанскомъ ученіи и на народномъ правѣ.

2) Такъ какъ эта свобода достижима для насъ и другихъ покоренныхъ племенъ только при соединеніи Славянъ въ одно государство, основанное на уваженіи народности каждаго, то члены должны распространять: a) познанія о Славянахъ и о правѣ каждаго изъ ихъ племени на самостоятельность; b) Пробуждать любовь къ Славянамъ и ихъ народности и уничтожать разными средствами всякое пред-

убѣжденіе, существующее между племенами; с) распространять памятники, пробуждающіе народность и сознаніе взаимнаго братства.

3) Если членъ общества замѣтитъ въ комъ-либо изъ людей благомыслящихъ стремленіе, сообразное принятому, то можетъ принять его въ число членовъ. Но при этомъ должно открывать о существованіи общества только тѣмъ, которые, сознавая важность его дѣйствій и направленія, въ основаніи души своей имѣютъ чистыя христіанскія побужденія и неподозрительную совѣсть.

4) Стараться избѣгать наименованія тѣхъ лицъ, которыя приняты въ обществѣ.

5) Дѣйствовать на умы молодыхъ людей и женщинъ съ цѣлью, принятою обществомъ, и помогать всѣми средствами тѣмъ изъ нихъ, которые могутъ быть полезны для приготовленія общества къ новому порядку, который наступить можетъ. Должно дѣйствовать на умъ женщинъ съ цѣлью указать имъ воспитаніе въ духѣ Славянской идеи.

6) Стремиться къ опредѣленной цѣли твердо, примѣрно, осторожно и спокойно, но ни въ какомъ случаѣ не показывать вида боязни, не подавать обыкновеннымъ людямъ и повода думать, что говорится и дѣйствуется въ противность настоящему порядку.

7) Должно сближаться съ народомъ, заботиться о его образованіи и благосостояніи и обпадеживать его возможностью перемѣны существующаго порядка.

8) Подкапывать всѣми средствами несправедливыя права аристократіи и говорить больше о тѣхъ лицахъ, которыя къ ней не принадлежали или же дѣйствовали сообразно съ демократическими правами.

9) Такъ какъ побужденія нашего общества основаны на христіанской любви и свободѣ, то нужно стараться, чтобы и самое достиженіе равенства и достоинства правъ человѣческихъ совершилось въ духѣ кротости и миролюбія. Посему главною цѣлью поставить себѣ должно распространеніе образованія и идей Христовыхъ.

10) Знакомые взаимно члены общества должны стараться имѣть хоть однажды въ годъ (если не всѣ, то по крайней мѣрѣ нѣкоторые) съѣздъ въ избранномъ какомъ-либо мѣстѣ, для взаимнаго совѣщанія и отчета въ своихъ дѣйствіяхъ.

11) Такъ какъ цѣль общества основана на христіанской любви и самыхъ благородныхъ цѣляхъ и побужденіяхъ, которыя не имѣютъ въ себѣ ничего эгоистическаго и панскаго, а напротивъ, должны привести къ возвращенію народныхъ правъ и уничтоженію всего несообразнаго съ достоинствомъ человѣческимъ, то каждый членъ долженъ стремиться къ осуществленію славянской идеи во весь вѣкъ свой, употреблять всѣ средства, коими онъ обладаетъ, на служеніе человѣчеству и своему народу и быть готовымъ даже пострадать за правое дѣло.

Примѣры христіанскаго самопожертвованія и самоотверженія должны укрѣпить и научить его, надежда на Бога должна сопутствовать его, любовь къ народу пусть утѣшитъ его.

Наше празно мѣсто на насъ чека,
Іеръ е дошла доба Славска вѣка.

Единодушіе и взаимная любовь, которая николи же отпадаетъ, должна соединять насъ. Пусть насъ радуетъ мысль, что при нашихъ усиліяхъ прійдетъ пора, когда, Славяне распри позабывъ, въ великую семью соединятся, вѣрные Богу и братскому союзу, и тогда процвѣтетъ то благо, тотъ миръ и свобода, которые завѣщаны нашимъ Спасителемъ.

На великомъ судилищѣ народовъ съ честью и славой предстанутъ Славяне и смѣло укажутъ на плоды своего самобытнаго существованія, если они къ нему стремились и его желали.

Ни одно изъ славянскихъ племенъ не обязано въ той мѣрѣ стремиться къ самобытности и возбуждать остальныхъ братьевъ, какъ мы, Украинцы. Въ прошедшей жизни своей мы видимъ примѣръ и плодовъ рабства, и постоянства въ борьбѣ за свободу правъ и за вѣру Христову. И если мы, сознающіе важность подвига своихъ предковъ, останемся спокойными свидѣтелями неправды, если насъ не научитъ примѣръ погибшихъ народностей, если мы не позаботимся о своемъ наслѣдіи, то по справедливости насъ постигнетъ подобная же участь. Нѣтъ, мы будемъ беречь народное сокровище, беречь его для лучшей будущности.

Матеріали і замітки.

Великодні „кукли“.

(Стародавній народній звичай).

В актових книгах XVI ст., що переховують ся в Київському Центр. Архиві, між иншими, знаходить ся такий цікавий документ: 2-го дня квітня, 1562 року, „урядник“ с. Серник, маєтности князя Миколая Збаражського, старости кременецького, скаржив ся луцькому підстаростї: „што дей тых часов, в середу прошлую, месяца марта 30-го дня“, підданцї князя, „люди Серницкие, *ходили з куклами* и коли прийшли до именя панеи Ивановои Чаплича Шпановского, до Миловшъ“, то урядник тамошнїй і селяне „подданых князя Збаразского Панаса Макаровича, Андрійця Кочана, Конаша Виноградника и Клима а Миска Германовича шкодливе зранили, окрутне позбивали и поранили, шапки, корды и шабли побрали и немалыи шкоды имъ починили“, Урядник серницький з сього приводу їздив до Миловш, „просячи права (суда)“ на шкодників, але тамошнїй урядник „права дати и справедливости чинити не хотел и его самого кіймы з села выпровадилъ“ [1]). Чи був якийсь суд по сїй скаржї—не відомо; принаймнї нїякого декрету по сїй справі в актових книгах немає.

А ось і другий документ, в якому теж є згадка про ті ж самі „кукли“. В липцю 1573 року возний доносив луцькому старостї про те, які справи мусїли розбиратись того часу в каптуровому судї Волинського воєводства; між иншим була й така справа: пан Степан Боговитович Шумський позивав пана Каспра Клоденського „и малжонку его княжну Ганну Масальского о збитье подданых пана Шумского на доброволной дорозѣ, *идучи з куклами* з села Садков до Степановки, от врядника его милости (п. Клоденського) и помочников и о шкоды, на позве менованыи“. Справа через віщось не скінчилась в каптуровім судї і була перенесена на суд королївський [2]). Нїякої дальшої відомости про сю справу в актових книгах теж не маємо.

На жаль, отсе і все, що нам трапилось знайти про „кукли“, переглянувши сотнї актових книг в Київському Архиві. В лїтературі теж нїчого про них не знаємо. А проте нам здаєть ся, що й тих вка-

---

[1]) Луцька замкова книга, 1562 р. № 2036, л. 60.

[2]) Актова книга, № 2047, л. 210.

зівок, які маємо, досить за-для того, щоб хоч в загальних рисах вияснити, що то за „кукли“ були, з якими селяне ходили по селах.

Звернїмо увагу на те, що в 1562 р. Серницькі селяне „ходили з куклами“ до с. Миловш. Серники й Миловші—се дуже близькі села в теперішнїм Луцькім повітї, як і села Садки та Степанівка, що згадують ся в документї 1573 року. Серницькі селяне ходили „в середу, месяца марта 30 дня“. Тут в актї є невелика помилка, яка часто буває, коли хочуть означити в датї разом день і число місяця: 30 марта 1562 р. приходилось не в середу, а в понедїлок, і то не в звичайний, а в великодний, бо Великдень того року випадав на 29 марта.

На жаль, в другім документї не означено, коли саме ходили з куклами Садківські селяне; але що справа про їх „збитте“ розбиралась в судї влїтку, то зовсїм правдоподібно, що ся злочина подія відбулась по весні, на великодних святках [1]). Значить, виходить так, що селяне „ходили з куклами“ по сусїдніх селах *великодними святками*, а се певна ознака, що то був якийсь релїґійний звичай, звязаний з Великоднем, як от „вертеп“ або „звізда“, що мають звязок з Різдвом. Можна, здаєть ся, помітити ще й таку тут анальоґію: колись бурсаки по містах, а дяки та піддячі по селах ходили з „вертепом“, заробляючи собі на хлїб з тих дарунків, які давали їм побожні слухачі їх вистав. Так само роблять і тепер парубки, ходячи з „звіздою“ і заробляючи часом добрий „дохід“, частину якого звичайно удїляють і на церкву. Але як вони заходять задля того в чуже село і зустрінуть ся там з такими ж звіздоношами, то між ними часто трапляєть ся бійка й шарпаниця, як звичайно між конкурентами. Чи не з сього ж приводу Миловшане били й шарпали Серничан, коли ті прийшли до їх села „з куклами“, а Степанівцї навіть перестріли „на добровольний дорозї“ і пошарпали Садківчан, коли тї ще тільки прямували „з куклами“ до їх села?

Окрім актових джерел, ми тільки в одній рукописи XVI ст. знайшли голу згадку про „кукли“. Відомий московський еміґрант князь А. Курбський, живучи в 1560—70-х роках на Волини, пильно працював над перекладом святоотецьких творів і, між иншим, переклав „Діялектику“ І. Дамаскина. Сей його твір, здаєть ся в ориґіналї, ми колись бачили і студіювали в бібліотеці Волинської Семинарії, коли вона містилась ще в Кремянцї. Проти того уступу, де у Дамаскина йде мова про єретиків, „похваляющихъ праздницы Грецкые“, Курбський написав таке пояснення: „Праздници геретицкіе, або елинские, егда погани были Греци и богомъ своимъ ихъ святили, яко и нынѣ нѣкоторыи блядословятъ в Руси: колысалки, купалници, коляды, *куклы*,

[1]) Того року Великдень випадав на 22 число марта.

гейволнявки, тури, кобылки, машкари и дивныи претвори: дъяблами християнъскіи чловѣцы чинятся". Проти „колисок" (на свято Петра й Павла), „купальниць", „коляд" рівно повставав і Ів. Вишенський в своїх „Посланіях"; про „машкари і диявольські претвори" (під час Різдвяних свят) маємо цїле казанне решетиловського священика Семена Тимофієвича в його „Науцѣ Християнській", зложеній в 1670 р. [1]), але про „*кукли*" ми стільки ж знали, як і про „гейволнявки" та „тури кобилки", про які згадує князь Курбський. Вишукані в волинських актах документальні вказівки про ті ж „кукли", здаєть ся трохи вияснюють се питанне: принаймні дають ґрунт до гадання, що се був великодний звичай народній. *Орест Левицький.*

Де-кілька етноґрафічних даних з старих рукописів.

Присвячуєть ся д-ру Ів. Франкови.

Працюючи по ріжних бібліотеках переважно над старою рукописною лїтературою, я по дорозї витягав з рукописів і такий матеріял, який може мати певний інтерес і для історика побуту й етноґрафії. У свій час в працях Ф. Буслаєва, А. Щапова та ин. був притягнутий для вивчення народньої словесности, вірувань і обрядів значний по числу і цінний своєю якістю матеріял, захований в рукописях і старих друках. Завдяки праці вчених новійшого часу досить твердо встановилася в науцї думка, що в багатьох випадках у творах, записаних серед простого люду—ми зустрічаємо пережитки понять і творчости більш культурної громади, верхніх верств народу.

В деяких наших працях ми прийшли до висновку, що цей тезис опертий на міцній основі (див. наші працї про Громника, про Лунника, про народні пісні). Окрім того, при періодично видаваних критично-бібліоґрафічних оглядах нових праць про джерелознавство історії старо-руського письменства, в додатку було надруковано нами немало анальоґичного матеріялу (див. „Извѣстія Унив. св. Владиміра" з 1905 р.).

Тепер ми хочемо звернути увагу читачів на три невеличкі памятки. Дві перші належать до обсягу народних вірувань, третя—малює картину весїльних звичаїв—з рукописів київських бібліотек.

I.

В Імп. Публ. Бібл. під шифром Q XVII, № 98 є дуже цїкава перекладна праця „Краткія разговоры о разныхъ до наукъ касающихся весьма куріозныхъ вѣщахъ, въ вопросахъ и отвѣтахъ представленныя. На россійской языкъ переведены Академіей Наукъ ассесоромъ

[1]) Рукопись в бібліотецї Софійського собору в Київї.

Сергѣемъ Волчковымъ 1755 и 1756 года". Перекладчик—автор багатьох перекладів, що про їх див. у Сопікова. Зміст їх дуже ріжноманітний. Се до певної міри загально-освітня енціклопедія, не чужа трактуванню і про чудесні явища. Так на ст. 96 надибуємо на такі речі про вовкулаків:

„О басненныхъ оборотняхъ или о такихъ людяхъ, которые будто бы зверьми и гадами оборачиваются".

„В. Можно ли человѣку въ скота оборотиться?

„О. Потому неможно, что душе разумнаго человѣка въ тѣле безумнаго скота жить нельзя. Да тѣлу же человѣческому в малую змѣю, лягушку (стор. 97), въ мышь и въ подобную тому небольшова рода гадину приведену быть невозможно".

„В. Почему жъ это говорятъ будто встарину нѣкоторые люди звѣрьми оборачивались?

„О. Хотя это и бывало (sic!) только от лежащаго на постѣле или въ удаленном от людей мѣсте чародѣя, или от волшебницы посланной діяволъ, обвороженному человѣку толь сильно в мысль вообразитъ, а глаза смотрящихъ на него волшебными чары или какими парами такъ ослѣпитъ, что отъ діявола обладанной самъ себѣ и смотрящимъ на него тѣмъ звѣремъ или гадомъ покажется, какимъ о себѣ думаетъ" (стор. 98).

„В. Можноль по крайней мѣрѣ то сказать, чтобы человѣкъ когда нибудь волкомъ оборачивался?

„О. По одному только виду, а не въ самомъ дѣлѣ. Діяволъ можетъ какимъ нибудь чадомъ или воздушными парами на волшебникѣ или очарованномъ отъ него волчей или другой звѣрской видъ показать. Но понеже сатана собою никакой вѣщи вновь здѣлать не в состояніи, то ему ничево отъ Бога созданнаго перемѣнить, ни в другое существо обратить отнюдъ невозможно".

І автор, і перекладчик, що з просвітньою метою старав ся ввести в ужиток російської лїтератури „Краткіе разговоры"—обидва, одкидаючи матеріальне перевертання людини в звіря—твердо вірували в істнуваннє чарівників і у можливість умови між ними й діяволом...

II.

Серед менших зшитків з замовленнями, народними піснями і т. п., що вступили до Библ. Київської Дух. Академії (властиво до Церк. Археол. Музею при Академії) і оправлені в окремі пачки з спільним знаком (О. 8. 75) ми зустрічаємо таке цїкаве *замовленнє лїсовика*, з метою довідати ся про причину чиєїсь хвороби. Записано замовленнє десь на півночі (Олонец. губ.?) в 50—60-х рр. XIX ст.

„Аще хощеши отвѣдати у лѣсового о болящихъ человѣки, отчего ему пришло: какъ идешь въ лѣсъ и найдешь лѣдину и сыщи рябину дерево, чтобъ отростилинъ не былобъ отъ ней, да отсѣки её, да раскоди на двое, да свяжи въ концехъ, но не туго, и пройди сквозь рябину трижды, и какъ пройдешь, высѣки сто четыре батожка рябиновыхъ же; да клади противъ сердца батожекъ, а два подъ пазухи, а четвертый за хребетъ да сто такъ. А самъ напиши челобитную: бью челомъ царь-государь на сего праведнаго лѣса, что онъ спортилъ, а не вѣдаю за что, а буде ты не исправишь царь Мусалъ сего раба (имрекъ), и я

иду къ Москвѣ, стану бить челомъ на тебя, и подойдетъ съ Москвы стрѣльцевъ два приказу, съ Нова-города приказъ, отъ Азова донскихъ казаковъ два приказу и какъ не избавишь человѣка сего (имрекъ) порченаго и васъ высѣкутъ въ пень"—и какъ напишешь сіе письмо, да положи бумагу въ рябину да вперешь и крычи: „аже ты царь-Мусала, лѣсъ праведный, скажи ты мнѣ про сего раба (имрекъ) отчего ему пришло".

Деталі письма показують, що хоча замовленнє дійшло до нас і в новій записї, одначе сягає до XVII в., а може бути і до ранїйших часів.

III.

Київська Духовна Академія серед рукописів м. Макарія Булгакова дістала збірничок у 8-ку, по онису проф. Петрова № 82 (Аа., 152) [1] уставного письма XIX в., старовірського походження; на основі уваги після одного з пояснень можна гадати, що збірничок зложено після 1794 р., але на початку XIX в. На лл. 117—127 знаходимо статю „Избраніе отъ божественныхъ писаній отъ правилъ и отъ прочихъ, яко не подобаетъ бракъ составлять съ безъчиніемъ и глумотворствомъ и всякими бѣсовскимн ухищреніи"; тут, окрім виписок з правил Лаодикійського Собору і бесїд Золотоуста, Стоглава до л. 122 об., де починаєть ся цїкава статя—Обличеніе руських давніх весїльних звичаїв [2]. Ось ся статя; (дїлимо її на дві частини, як у рукопису):

„Зри и о семъ. Нынѣ же паки не до сего точію злая бываютъ отъ безумныхъ на брацѣ дѣй (к. 123) ствуемая, но ина многа, о нихъ же и рещи нелѣпо; но понеже симъ сквернится тайна христіанская и діяволу вельми радующуся о погибели христіянствѣй не лѣть ненаписаннымъ и симъ быти вознещевахомъ. Что же се слышимъ нѣкоѣ небогоугодное дѣло, но и паче же мерзско и студно, яже творятъ христіане, отъ діявола научени суще.

Егда же убо у нихъ бракъ совершается, и уготовлена бываетъ храмина жениху съ невѣстою, идѣ же ложю быти (к. 123 відв.) *и постилаютъ подъ нихъ класы, рекше снопове съ зернами и ис тѣхъ сноповъ пекутъ просфиры* и въ церьковь Божію въ приношѣніе приносятъ.

Охъ, увы сего богомерскаго и нечистаго и всепагубнаго студодѣйства, еже не точію дѣйствовати, но ниже помыслити лѣпо есть—о сицевомъ злѣ и сквернѣмъ начинаніи, о немъ же ни в древнихъ тако слышится, еже церкви Божіи въ приношеніе таковая сопривносити и посрамляти симъ Бога и досаждати ему (х. 124). Сего ради аще кто дерзнетъ таковая дѣйствовати, не суть христіянинъ, но поганинъ, и

---

[1] Описаніе рукоп. собраній, наход. въ г. Кіевѣ, I, ст. 129.

[2] Отсе видаване нами поученнє було звісне Ф. І. Буслаєву, який наводить з його велику цитату в „Истор. Очеркахъ" I, 46—47 ст., по рукопису XVII в., що йому належав. Гадаємо проте, що повне виданнє поученнѣ з невеликим коментарем буде не зайвим.

горше поганаго и отчюжденъ от христіянскаго званія и во священныхъ правилѣхъ и по святыхъ отецъ писанію да будетъ анаѳема. И о сихъ убо доздѣ".

Постеленне постелї молодим на снопах—звичай дуже давній. Проф. Сумцов зазначив уже в свій час, що „въ княжескихъ и царскихъ свадьбах XVI и XVII в. постель молодымъ, по показаніямъ свадебныхъ записей, стлали на 27 ржаныхъ снопахъ; по свидѣтельству Олеарія, сноповъ клали 40, причемъ первые снопы клалъ самъ женихъ... Обыкновеніе стлать молодымъ постель на ржаныхъ снопахъ встрѣчается въ настоящее время въ В. Россіи, напр. въ Орловской губ.". На Українї снопи ставлять на дївичь-вечір по чотирьох кутках хати молодої [1]). Але, здаєть ся нам, ледве чи обрядовий вжиток снопів „може бути визнаний за явище випадкове, яке попало до весільного ритуалу через велику пошану до хлїба", як гадав слїдом за Буслаєвим проф. Сумцов [2]): як і посипанне зерном—постеленне снопів має значінне заклику родючости.

Затим в в рукопису йде друга частина обговорюваної статї, органічно звязана з першою, може бути складаючи з нею одну цїлість:

„Еще же и оныя студныя и неудобныя статьи содѣваютъ, о нихъ же паки срамъ есть рещи и писанію предати, понеже мимо христіянскаго обычая и закона содѣвается.

Какъ пріидетъ женихъ по невѣсту (к. 124 відв.)—и свахи жениха с невѣстою вмѣстѣ за навѣсомъ сажаютъ и *с невѣсты снемъ шапку, на жениха надѣваютъ*, и съ жениха мужескую шапку на невѣсту *и свѣщами со огнемъ волхвуютъ* кругъ главы съ четырехъ странъ и трижды ко главѣ притыкаютъ и *въ зеркало смотритися велятъ*. Да у тогож жениха тѣ же свахи *гребенемъ голову чешутъ*.

Да иныя есть вражьи же затѣи: *кругъ стола всѣмъ поездомъ ходятъ*, а какъ укрутятъ невѣсту и покроютъ ея (к. 125) пеленою, *и учнут хмелем осыпать*. И какъ пріидетъ женихъ съ невѣстою и съ поездомъ въ домъ свой, такъ *бабу поставятъ на кадь и облекутъ на нея шубу выворотя* и она видимый кулешъ (?) стоитъ, и станетъ та баба всѣхъ людей *хмелемъ осыпать*, и въ то время вси шапки подставливаютъ.

Да отъ того вѣнчанія приходятъ женихъ съ невѣстою на подклѣть, а не за столъ, какъ не во истинныхъ христіянѣхъ ведется по христіянскому обычаю, а не по странному (к. 125 відв.) дѣянію. И тамо *принесутъ имъ курицу жареную и женихъ возметъ за ногу, а невѣста за другую и учьнутъ тянути ея разно и приговариваютъ скверно*, еже нѣсть мощно и писанію вдати: тако врагъ научилъ дѣйствовати колдунокъ бабъ и мужиковъ. И женихъ съ невѣстою по ихъ ученію и по неволи тако и творятъ, а яди той зѣло ругаются. Да еще къ нимъ *приносятъ ту же на подклѣтъ каши, и они ка-*

[1]) *Сумцовъ*. О свадебныхъ обрядахъ, преимущественно русскихъ, стр. 141; см. *его же* Хлѣбъ въ обычаяхъ и пѣсняхъ, стр. 65.

[2]) *Там же*, стр. 146.

шу черпаютъ, и за себя иные мечютъ, все (к. 126) бѣсовское дѣйство дѣйствуютъ.

Да когда женихъ съ невѣстою пребываетъ ино таково съкверно и зазорно велми зрѣти, понеже странно не токмо рещи, но и помыслити: *носятъ ту невѣстину рубаху*, въ ней же съ женихомъ пребываетъ, *ко отцу и матери* и ко всей роднѣ ея и кажутъ ту рубаху. О каковъ позоръ и зазоръ и скверна мерзость творится въ православныхъ христіянѣхъ. Чаяти и во иновѣрныхъ земляхъ такъ не содѣвается. Чему же рещи достойно таковое съ (к. 126 відв.) скверное дѣяніе, токмо конечному проклятію. И аще кто отъ православныхъ впред начнетъ тако творити, не повинуяся христіянскому закону и обычаю, не по нашему велѣнію, но по святительскому прещенію, да будетъ проклятъ въ семъ вѣцѣ и въ будущемъ".

Звертаючись до окремих моментів, змальованих у поученні—одні ми зустрічаємо в обрядах, відомих дослїдувачам, другі—невідомі з инших джерел. Так невідомі Сумцову звичаї—обміну головного убору і росчісування молодому волосся гребінем. Що ж стосується ся решти, проти яких обернуті поучення невідомого проповідника, то тут студіюванне весїльних звичаїв у славян дає ряд цікавих паралелів.

Ворожіння свічками круг голови—містить ся в тому, що молодий (Архангел. губ.) крутить запалені свічки навкруг голови молодої (Сумц. О свад. обр. стр. 89).

Заглядане в зеркало звісно і в нові часи (Этн. сб. I, 190), та й у старовину було у звичаї на княжих та боярських весїллях (Сумц. ibid. 205).

Посипанне хмелем звісно скрізь—і у Великій, і на Малій та Білій Руси; перша звістка про цей звичай належить до 1526 року (ibid. 98).

Передяганне у вивернутий кожух—теж дуже давній звичай: в старій Москві на царському весїллї бояриня, що посипала молодих, одягала вивернутий кожух. У Вел. і Малій Руси в XVII і XVIII в. молодих зустрічала звичайно жінка у вивернутому кожусї (Сумцов, ib. 98 і 100).

Розриване печеної курки також уживало ся в старовину. На царському, княжому й боярському весїллї молодим подавано до опочивальні „куря верченое"; свідоцтво про розриване курки молодим і молодою маємо тільки в обличительному слові; здаєть ся, звичайно, молодий розрізав печену курку і першу одрізану ногу або крильце кидав позад себе, а другу їв сам; се був—здаєть ся нам—не жертвений, але сімболічний вчинок (курка-півень сімволи родючости) (Сум., ib. 118).

Звістка про *кашу* в нашій памятці стоїть самітно (у Сумцова ib. 123—напевно помилка друкарська у покликуванні на Погодіна; цитата із нашого поучення по рукопису Буслаєва); але обрядовий ужиток каши на весїллї—річ звичайна (Сумц. ib. 122—124).

Ношенне *сорочки молодої* і показуванне її, що так обурює проповідника,—звичай дуже давній, який мав на увазї не стільки доказ панянства молодої, скільки релїґійне значінне (Сумц. 196).

Водженне круг стола звісне по всїй території Великої, Малої й Білої Руси (Сумц. 193). Можливо, що тута ми маємо дїло не з уособленнем кругобіжного руху світил, як думав колись Сумцов (ст. 194), а з ходінням круг жертовника, сімволїчно скріпляючим (в замкнутому кругї) подружже.

Маючи матеріал для коментарія до поученнн ми, певна річ, не зупинимось на міфологичному поясненню його, предложеному свого часу Ф. Буслаєвим (Ист. Оч., I, 46—48). *Вол. Перетц.*

До історії коломийкового розміру.

Коломийковий розмір зробив ся незвичайно популярним у галицько-руській народній поезії без сумнїву аж у XIX в., в якім у тім розмірі складено що найменше 10.000 дрібних, 2, 4, 6 і більше стихових пісень лїричного та побутового змісту, в яких малюєть ся незвичайно ріжносторонно індівідуальне, родинно та громадське житє нашого народа в найріжнїйших його моментах. Ті короткі пісні, здавалось би, імпровізовані, та все таки переважно передавані з уст до уст, визначають ся безмірним богатством образів природи та характерних рисів людського чутя, ріжнородних настроїв та тонів від почутя найніжнїйшої любови до різкого нападу на родинні та громадські непорядки, від влучної характеристики дївочої краси або парубочої вдачі до тонкого жарту або цинїчного насміху. Взяті в своїй цїлости ті короткі пісні, яких корпус розпочав видавати В. Гнатюк [1]), вони являють ся не так сучасною епопеєю народнього житя, якої шукали колись польські романтики, як радше величезною панорамою з безлїчю живих картин.

Додаймо до того, що коломийковим розміром зложено протягом XIX в. досить значне число епічних пісень історичного та побутового змісту, в тім числї досить значні ґрупи пісень рекрутських та військових, про важнїйші пригоди деяких полків, про події 1848 р. та про війну з Кошутом, про панщину та її знесенє, про опришків та про ріжні незвичайні пригоди по селах, такі, як убійство мужа жінкою або жінки мужем, отроєнє парубка дївкою або вдовою. По за обсяг галицько-руської території і в дальшу минувшину по за XIX в. сягають зложені коломийковим розміром пісні про смерть Ничая в р.

[1]) Доси вийшли три томи в публїкації „Етноґрафічний Збірник“, томи XVII, XVIII, XIX, де поміщено 8.622 пісень. Решта, яку має у себе ще д. Гнатюк, займе певно ще зо два томи.

1650, про вбійство Бондарівни паном Каньовським при кінці XVIII в., та про чумака. Пісні про опришків творять у тім ряді окрему, досить визначну ґрупу переважно гуцульського походженя.

Не зайвим буде додати, що коломийковим розміром задля його легкости та співучости користували ся протягом XIX віку деякі наші поети, а особливо найвизначнїйший між ними Шевченко, з Лївобережців також Кулїш і Забіла, а з Правобережців Степан Руданський, який сим розміром зложив ряд своїх поем про Гетьманщину XVIII в., а також не мало співомовок. Користували ся сим розміром також Галичани Шашкевич, Вагилевич, Згарський і инші та Буковинці Федькович і оба брати Воробкевичі.

Сягаючи в минувшість бачимо, що найдавнїйші народнї пісні, зложені коломийковим розміром і заховані до наших часів, сягають половини XVII в., часу Хмельнищини. Можна припустити, що ґенетично сей розмір вяжеть ся безпосередно з козацькими піснями 10-складового розміру. Коломийка в своїй нормальній формі, се той сам 10-складовий вірш із цезурою по 4-тім складї, тілько з повторенєм першої части, прим.

Ой їхали козаки з обозу—

се початок відомої козацької пісні, коли повторити в нїм два перші слова, маємо вірш коломийкового розміру:

Ой їхали, ой їхали козаки з обозу.

Маємо досить великий цикль народнїх пісень того розміру, переважно епічно-лїричного змісту, що малюють родинне житє, а головно становище жінки в родинї. В протиставленю до пісень 12-складового розміру, що малюють переважно житє та пригоди козаків і були, зложені мущинами, пісні 10-складового розміру можна назвати жіночими, а їх повставанє можна віднести до XVIII та XIX в.в. Десяти-складовим розміром, але з иншою цезурою (5+5) зложені також колядки та щедрівки, які можна назвати найстаршими памятками нашої народньої творчости, бо найстарші між ними сягають без сумнїву ще передхристіянських часів, досить значна ґрупа належить до часів князївсько-дружинного устрою, а найбільша часть малює житє селян у великих родинах та в дворищах.

Коли додати до сего ще факт, що найстарша памятка христіянського церковно-славянського письменства, т. зв. „Азбучна молитва“ Константинова зложена також 10-складовим розміром форми 4+6, а декуди 5+5, то будемо мати важну вказівку для дальшого досліду над розвоєм розмірів наших народнїх пісень. Не настоюючи на тім, аби наші пізнїйші народнї пісні були безпосереднїм наслїдуванєм книжкових взірців, мусимо припустити спільне жерело поетичної творчости у ріжних славянських племен, що в ріжних часах викликає у них

повставанє пісень ріжного змісту з однаковим розміром. Бо треба знати, що 10-складовим розміром, таким самим, як „Азбучна молитва“, зложена майже вся народня епіка Болгар та Сербів, що своїми початками в дохованих до нашого часу піснях сягає XIV—XV вв.

Спеціяльно що до коломийкового розміру можна завважити, що нечисленні пісні того розміру у Сербів переважно женські, і виплили безпосередно з пісень 10-складового розміру через повторенє першої части кождого рядка. Незвичайний зріст числа пісень того розміру на галицько-руській території у XVIII і XIX віках можна вважати явищем досить загадковим, хоч і не одиноким у своїм роді, бо йому відповідає анальоґічне явище зросту т. зв. Краковяків серед галицьких Поляків, коротких пісеньок серед Словаків та серед наших Лемків. Усї три ґрупи тих коротких пісень мають однаковий 12-складовий розмір форми 6+6. Ідучи ще далї на захід стрічаємо анальоґічне явище також серед австрійських Нїмцїв, у яких із уст люду списано богаті збірники коротких співанок, що називають ся там їхним діялектом Schnadahüpfelu (кравецькі підскоки). Їх розмір переважно анапестовий і шестискладовий, а кожда співанка складаєть ся з чотирьох коротких рядків.

Про істнованє віршових творів, зложених коломийковим розміром серед Поляків доси мало відомо, тому вважаю не зайвим зазначити, що таким розміром зложена дуже популярна в своїм часї поема Теофіля Ленартовича „Bitwa Racławicka“, і друга, менше популярна його поема „Branka“. Чотири рядки з „Bitw-y Racławick-oї“ за моїх шкільних часів у Дрогобичи залюбки співали ґімназіяльні ученики та передмістяни; вони виглядають у оріґіналї ось як:

Do Racławic ciągną nasi po cztery, po cztery,
Madaliński z ułanami, potem kosyniery,
Przyciągnęli przed kościółek, stanął ksiądz u progu.
„Mili bracia—rzekł Kościuszko,—pomódlmy się Bogu!“

Не знаючи оріґіналу дрогобицькі співаки звичайно співали початкові слова не „Do Racławic“, а тілько „Z Borysławia“, а в кінцевім рядку замість „Rzekł Kościuszko“ співали „za Kościuszkę“.

Ще менше відомий фактъ, на який тут хочу звернути увагу попереч усього польонїстів, а далї й чужих дослїдників розвою верзіфікації, що в польськім письменстві в самих його початках стрічають ся вірші, зложені коломийковим розміром. Я знайшов поки-що один вірш того рода, який уважаю не зайвим подати тут до загальної відомости, тим більше, що містить ся він у книжцї досить рідкій, а при тім такій, що мало хто й надїяв би ся шукати його там. Ся книжка має заголовок „Prządek sądow y Spraw Mieyskich Prawa Maydeburskiego, r. 1559. Cum Gratia et Privilegio Regiae Maiestatis Lazarus Andreae impressit“. Автор книжки, не підписаний на титулї, підписав ся під перед-

мовою, що має заголовок „Epistola dedicatoria“ і дату Dan z Krakowa szesnastego dnia Maia, roku pańskiego 1559. Bartłomiey Groicki na ten czas Podwóycі Krakow“. За сею посвятою, писаною по польськи, слїдують два вірші писані латинськими дістіхами, один короткий (6 рядків) Петра Ройзія „Ad lectorem“, а другий (34 рядки) Андрія Тшецєского, шляхтича польського „De hoc Bartholemaei Grohicii familiaris sui libello carmen“. Далї йде на 10 сторонах прозова „Przemowa do Czytelnika, w ktorey iest opisana Summa tychto książek“, а на дальших двох сторонах поміщено *„Wieryze temu, co ty książki czytać będzie, Woyciech Kaszota, Franta dobry towarzysz rozsądek swoy oznaymuie“*. Ось ті вірші, друковані, як і цїла книжка, ґотицькими буквами та старим правописом, який тут для вигоди читача модернїзуєть ся.

Wiersze.

Temu, kto ty książki czylać będzie. Woyciech Kaszota Franta dobry towarzysz rozsądek swoy oznaymuie.

A prawda, panie Szczekula, iże nosem krzywisz?
Zda mi syc, że twem mechlerstwem nie tak syc pożywisz.
Bo y ony, coś ie łupil z sąsyadów swych groszc,
Bedąć obywać z innemi obroki po trosze,
Gdy iuż każdy y naprostszy thu przeczyta sobie,
To wszytko, co Micyskiey wiedzieć należy osobie,
A iako ma postępować w swey sprawiedliwości,
Ktorey syc wiec prosty czlowiek barzo dlugo pości,
Gdy sędziowie z Szczekulami poczną prawem kręcic,
Aby iedno na obudwu stronach co wymęczyć.
Bo więc szpetnie niebożątka kalety wstrząsaią,
A k themu na kolacye do syebie praszaią
Ony dostoyne obrońce swey sprawiedliwosci,
Nie ieden sye garniec wina daremnie wychłości.
A on umyslnie y latwią rzecz zatrudniać będzie.
Aza tego mało widzim przy każdym urzędzie?
Wyrywaiąc dziwne lacińskie terminy,
Ale musisz iuż na strone, panie duszko, z niemi.
Bo thu prostak naydzie wszytko iuż polskiem ięzykiem,
Nie będzie syę przed twą mnością klaniał hardim bikiem.
Przetci doma krotec sobie y wneth syc nauczy,
Iako sye w czym ma sprawować, y snadnie vtuczy
W krotki koniec v sędziego swey sprawiedliwości,
Chyba żeby on nie czynil swoiey powinności.
Ale naydzie tu nań winę y kaźn znamienitą,
Bowiem taki naywięccy Rzecz psuie pospolitą.
Ba y na owe przechyrki, co prawo nicuią,
Przed ktoremi by przed sępy vbodzy dudkuią.
Naydzie kaganiec na gębę, trudno bedzie plęsac,
Albo proste nieboraki po swey woley kęsać.
A iż tu puścim na stronę, o których to wiemy,
Że z nich patronów książeczkam tym mieć nie bedziemy,

Ty, miły bracie, który ztąd będziesz mial pożytek,
Skoro przeczytasz z pilnością ten porządek wszystek,
Vkaż tę przystoyną wdzięczność pisarzowi temu,
Który tak dobrze posłużył spólnemu dobremu.
Ieśli że kogo usłyszysz, komu by się zdało,
Ze nie wszystko ostatecznie tu sie napisało,
Proś, niech zarazem nie gani, a dla małey wady
Niech nie mówi, żeby to był porządek szkarady!
Bo y mała brodaweczka twarzy białey głowie
Nie oszpeci y nie wadzi nic pięknev osobie.
Będzieli chcial bydź vporny, tedy mu day pokóy,
Albo chcesz li, o tym radszy zarazem z nim rokuy.
Ieśliże vczony, niech co lepszego napisze,
A my dotąd przestaniemy, dobrzy towarzysze,
Na tey powszedniey potrawie, aże marcypany
Podkaią nas przez te możne w rozumie swym pany.
Aczci to dziś iuż na świecie nie barzo nowina,
Ze mały dym wylatuie z wielkiego komina.
A choć drudzy nic nie piszą ani też umieią,
Przedsię sie z drugiego pracey vszczypliwie śmieią.
My że wiemy, iż to nie k czci człeka poczciwego,
Iako słusza wdzięcznie pracą przyimniemy każdego.
A teraz winszuiem z serca swemu Bartoszowi.
Pomóż Boże cnotliwemu na wszem człowiekowi!
A spraw to w nim przez swe dary z łaski swey obfitey,
By potym w czym więtszym służył Rzeczypospolitey.
Bo to matka nasza i k temu każdy sie cny rodzi,
By iey służył, y ten wrychle snadź w ten cel u godzi.
A ztąd iego imie zacnie rozsławi sie wszędzie,
A to iemu tu na świecie skarb natrwalszy będzie.

Старопольський текст сеї вірші вимагає деяких пояснень. Слова в титулї додані до назви автора, „Franta dobry towarzysz“, треба розуміти так, що „Franta“—nom. sing., значить „весельчак“, правдоподібно з нїмецького Feund, а дальші два слова, се пояснене того прозвища. В живій паґінації на дальшій сторонї над текстом вірші покладено титулик „Wiersze Franta Kaszoty“, отже очевидно були дві форми nom sing. сего слова „Frant“ і „Franta“. Пан Щекула, до якого промовляє автор у перших рядках, се глумливе прозвище приватного адвоката-дерігроша, що похапавши трохи знайомости законів брав ся заступати всякі справи в судах. Такі адвокати в Польщі так само, як і судії, не мали фахових студій анї урядових екзаменів, і тому автор отсеї вірші в p. 9 кладе їх на одну дошку пишучи:

Gdy sędziowie z Szczekulami poczną prawem kręcić,
Aby iedno na obudwu stronach co wymęczyć.

Obroki в p. 4 значать доходи, Przechyrki в p. 27—хитруни, мова про тих самих адвокатів, перед якими бідні люди „by przed sępy dudkuią“—вислов неясний для нас, у значінню: бідні боять ся їх, як

одуди великих хижих птахів. Досить неясний для нашого часу р. 20: „Nic bedzie sye przed twą mnością kłaniał hardim bikiem“, de „mnością“ треба вважати неправильним скороченєм слова „miłością“, vulgo „mością“. Зворот „kłaniać siç hardim bikiem“ звучить карікатурно, немов би польські слова „hardym bykiem“ вимовляв Нїмець. Приказкового реченя „Кланяти ся гордим биком“ на разї не вмію пояснити. „Малy dym z wielkiego komina“—приказкове речене, подібне до нашого „з великої хмари малий дощ“. Автор вірші був очевидно Краковяк і гордив ся працею та заслугою свойого земляка міщанина, не шляхтича, про якого пише:

Y teraz winszuiem z serca swemu Bartoszowi:
Pomóż Boże cnotliwemu na wszem człowiekowi!

Про автора сеї вірші, Франта Кашоту, я не стрічав нїде в польських історіях лїтератури нїякої згадки. Таких людий, фіґлярів, весельчаків або блазнїв бувало в Польщі досить, що згадаю лише Станьчика, придворного блазня короля Зиґмунта Авґуста, та Смолїка, якого жарти заховали ся списані в ріжних рукописях (пор. Оссол. ркп 223. 237, 240). У всякім разї віршований твір такого весельчака з половини XVI в., надиханий правдивий гумором і дїйсно сатиричний без плиткого блазнованя та особистих напастий треба вважати рідкістю, і він заслугує на близшу увагу навіть у богатім письменстві.

Розмір сеї вірші, як бачимо з її тексту, відповідає двом основним вимогам коломийкового складу: кождий рядок має 14 складів і ритмічну форму 8+8. За те сам ритм декуди не додержує трохаїчної форми, а переважно переходить на ямби, мішані з дактилями або амфібрахами.

Про автора книжки, до якої додано сю віршу, Бартоломея Ґроіцкого, знаходимо в історії польської лїтератури М. Вішневского (т. IX. ст. 315—15) коротку згадку, що він був „podwójcim“ міста Кракова, а потім писарем митовим при королївській коморї в Кракові, і видав не мало правничих писань, власних і перекладених. Вішневский наводить сїм писань ось у якім порядку: 1) Ustawa płacey u sądów w prawie Maydeburskim, wyd. u Łazarusa Andreae, Краків 1562; 2) Porządek sądów y spraw mieyskich prawa Maydeburskiego, там-же 1562; те саме було видано 1616 р. там-же; 3) Artykuły prawa Maydeburskiego, które zwą Speculum Saxonum, z łacińskiego iezyka na polski przełożone, там-же 1565; 4) Reiestr do Porządku y do Artykułów prawa Maydeburskiego y cesarskiego, там-же 1567; 5) Tytuły prawa Maydeburskiego do Porządku y do Artykułów pierwey po polsku wydanych, там-же 1575; 6) Postępek wybran z praw cesarskich Karola V, там-же 1582; 7) Obrona sierot i wdów opiekunom y kuratorom, z łacińskiego ięzyka na polski przełożona, там-же 1605. В примірнику, зложеним із кількох томиків, оправлених разом, який я купив у львівського антікварія Гельцля в р. 1912, маємо ось які писаня сего автора:

1) Porządek sądów y spraw mieyskich prawa Maydeburskiego, вид. у Кракові в р. 1556. В бібліотеці Оссолінських та сама книжка містить ся під ч. 12921 у виданю з того самого року, тілько з другим передруком першого аркуша, де в чім відмінним від першого виданя в моїм примірнику. Ся книжка обіймає 12 карток ненумерованих, далї 140 нумерованих римськими цифрами, і ще 12 ненум. карток, що містять у собі реєстр важнїйших предметів, трактованих у книжцї та цітати з письма св., які звичайно кладено в написах у судових салях.

2) Artykuły prawa Maydeburskiego, które zową Speculum Saxonum. Очевидно те саме видане, що згадав Вішн. під ч. 3, тілько з тою відміною, що воно обіймає не 64 картки, а 8 к. непаґінованих, далї 60 паґінованих римськими цифрами і ще 12 непаґінованих, що містять реєстр.

3) Reyestr do Porządku y do Artykułów prawa Maydeburskiego y cesarskiego. Roku pańskiego 1567. У Вішн. не подано числа карток мабуть тому, що вони в книжцї непаґіновані. В моїм примірнику містить ся на к. 2 передмова „Do czytelnika“, а далї 38 непаґінованих карток. Місця друку анї назви друкаря в тій книжцї не подано.

4) Tytuły prawa Maydeburskiego, те саме, що у Вішн. 5), тілько знов із тою ріжницею, що крім нумерованих арабськими цифрами 188 карток маємо ще на початку 6 карток непаґінованих.

Надто наводить Вішневский у своїй Historyi literatury polskiej, т. VI, ст. 491 того самого автора „Pieśni duchowne człowieka k temu wiodące, aby w troskach swoich samemu Panu Bogu zawżdy mocnie ufał, вид. в Кракові 1559 р. Ся книжка присвячена краківському сенаторови Банкови, якого дїтий учив Ґроіцкий і з якими уходячи перед моровою заразою пробував у Осеку. В тій збірцї містять ся пісні Рея, Тшецеского і самого Ґроіцкого та инших.

Деякі досить важні причинки до житепису Ґроіцкого дає латинський вірш Андрія Тшецеского, поміщений на вступі книжки „Porządek sądów y spraw mieyskich“. Довідуємо ся з того вірша, що Ґроіцкий родив ся в Ряшеві, про що автор вірша пише:

Teque suum decus agnoscat Ressovia, lucem
Nascenti fauste quae tibi prima dedit.

Про його студії згадує Тшецеский тілько те, що його вчителем прав у краківській Академії був Пшилуский, про якого читаємо:

Vtque alios taceam, noster Prilusius inde
Sarmatia in magna nobile nomen habet,
Qui primus methodo conscribere leges
Coepit et arte suo ponere quaeque loco.
Hunc quoniam nobis rapuerunt invidia fata,
Cum patriae studiis plura daturus erat,
Discipuli illius vestigia certa secuti,
Syderibus faustis aggrediuntur idem.

Primus at ante alios hanc Bartholomaeus opellam
In lucem prodit lector amice tibi.

Нарештї довідуємо ся з сего вірша, датованого днем 2—4 марта 1559, що Ґроіцкий був помічником краківського бурмістра Ґостиньского. Завважу ще, що значне число писань Ґроіцкого в ріжних виданях із XVI—XVII вв. посїдає бібліотека Оссолїньских у Львові.

Вертаючи до головної теми сих рядків, а власне до історії коломийкового розміру завважу, що найдавнїший зразок вірші, зложеної сим розміром, знаходжу в латинськім гимнї на Різдво Христове з XV в., що починаєть ся строфою:

Omnis mundus iocundetur
Nato Salvatore,
Casta mater quem concepit
Gabrielis ore.

Сю строфу навів проф. Філярет Колесса в своїй статї „Про віршову форму поезий Маркіяна Шашкевича“ у Львові 1911, ст. 6, не зазначивши, що вона зложена коломийковим складом. Сей склад у латинській гимнольоґії появив ся мабуть досить пізно, бо в богатій збірцї середньовікових гимнів Моне [1]) *я не знайшов* ані одного зразка сего розміру.

Ів. Франко.

---

[1]) *F. I. Mone,* Lateinische Hymnen des Mittelalters aus Handschriften herausgeben und erklärt. 3 Bände, Freiburg im Breisgau 1855.

ВОЛ. ДОРОШЕНКО.

Український науковий рух в 1913 році.

Неприхильні обставини українського життя в Галичині, безостанку захопленого тяжкою політичною боротьбою, тактичним комбінаціям котрої підпорядковуєть ся все і жертвують ся не раз сущні культурні інтереси народного життя, і з другого боку—відомі історичні причини, які стоять на перепоні успіхам національного життя на ширших просторах Російської України, творять дуже несприятливі умови для українського наукового життя, і їх треба мати на увазі при оцінці кількости й якости української наукової продукції.

Про яку небудь свідому поміч українській науковій роботі з боку офіціальних інституцій Російської України в теперішніх часах навіть мріяти не можна—з офіціального боку робить ся хиба все на те щоб загальмувати українську наукову роботу, відстрашити від неї. Представники офіціальної університетської науки старають ся немов умисно відвести увагу і інтереси своїх молодих вихованців від тих наукових тем, які підсувають їм місцеві засоби матеріалів, явища і традиції місцевого життя, і звернути їх на теми і джерела можливо чужі йому. Сим поясняєть ся, чому офіціальна наука так мало дає українознавству—воно полишене майже виключно українським силам. А сї сили не знаходять відповідного підтримання і з боку своєї суспільности. Не вважаючи на ту величезну вагу, яке українознавство мало в розвою української національної свідомости (вона виросла чи відродила ся, можна сказати, на ґрунтї інтересів до української історії, вивчення народньої мови, етноґрафії, памяток старого слова і т. и.), українське громадянство далеко відстає на сім полї від иньших недержавних словянських народностей, що недостачі державної опіки їх науцї заступають щедрими жертвами, фундаціями, стипендіями і т. и. В Росії се поясняєть ся взагалї невеликим поширенням національної свідомости і малою її інтенсивністю. В Галичині ж дає себе відчувати очевидне недоцінюванне культурних і особливо наукових інтересів супроти завдань політичних. Через се мало робить ся для сотворення тих сприятливих обставин для наукової роботи засобами державними і краєвими, і нема взагалї того уважливого, прихильного відношення, якого взагалї вимагає така вражлива рослина, як наукова праця.

Все се, повторяємо, треба мати на увазї щоб належно оцїнити українські наукові надбання за минулий рік, до підрахування котрих ми й приступаємо тепер.

Наукова українська робота зосереджувала ся торік майже виключно в двох інституціях—у Науковім Тов. ім. Шевченка в Львові і в Київським Наук. Товаристві. По за ними появили ся дуже нечисленні наукові роботи. Низше ми не будемо обмежувати ся строго науковими працями, а оглянемо одночасно з ними й все те, що має характер наукоподібности або подає такий чи иньший матеріял для будучих дослїдів і розвідок (статї лїтературно-критичні, спомини, матеріяли і таке иньше). Заздалегідь зазначимо також, що огляд буде присвячений майже виключно українознавству як з огляду на програму сього журнала, так і тому що силою обставин українська наука дуже рідко коли виходить поза сю сферу. Мала обробленість чисто українських дисциплїн при недостачі сил цїлком оправдує таке зосередженнє інтересів української науки в данім моментї. З бігом часу все се змінить ся і русло українського наукового руху, певно, значно поширить ся.

Отже перейдїмо до огляду. Наукове Товариство ім. Шевченка випустило торік 4 книжки своїх „Записок“ (томи: CXIII—CXVI під ред. проф. М. Грушевського), 2 томи „Жерел до історії України-Руси“ (т.т. VI і XXII), один том „Етнольоґічних Матеріялів“ (т. XIV), один том „Збірника історично-фільософічної секції“ (т. XIV) і один том „Збірника математично-природописно-лїкарської секції“ (XVI), разом 9 томів. 5-6 книжка „Записок“ друкуеть ся і має вийти незабаром; присвячена вона Ів. Франкови з нагоди сорокліття його лїтературної дїяльности. Київське Наукове Товариство випустило торік 3 томи своїх видань: 2 книжки „Записок“ (кн. XI і XII), 1 том „Збірника медичної Секції“ (т. III-й). Крім того появили ся деякі працї в „Лїтературно-Науковому Вістнику“, „Нашій Школї“, в звідомленнях українських ґімназій Австрийської України, то що. По за сими видавництвами вийшло небагато—пара книжок, не більше.

Огляд сього наукового дорібку почнемо від археольоґії, далї оглянемо працї історичні, історично-лїтературні, язикові, етноґрафічні, а на прикінцї все, що появило ся вартнїйшого поза українознавством.

Археольоґія. Тут можна принотувати лише огляд праць Чернигівського археольоґічного зїзду, зроблений Вол. Гребеняком (див. льв. „Записки“, т. CXIV (кн. 2), ст. 162—193: „Чернигівський археольоґічний зїзд і його „Труды“). Поза сим були ще статейки на археольоґічні теми по часописях. Розуміеть ся більшість їх і не претендує на науковість, але деякі з них написані зі знанєм річи, як

от К. Ладиженка „Староруський некрополь у Київі на Звіринці“ (Рада 1913, ч. 2), „Немирівське городище (ibid., ч. 168), Л. Ч—а „Розкопки палеолїтичного селища на Чернигівщинї (ibid., ч. 228), Др. Ів. Демянчука „Похорони Скитийського короля“ („Дїло“, ч. 187) і иньш.

З археольоґічними дослїдами над праісторією Галицької України в 1912 р. знайомить нас В. Гребеняк в кількох статях у „Дїлї“ (чч. 17, 18, 21). Йому ж належить ще статейка „Грецька культура на українських землях“—„Ілюстрована Україна“ 1913, ч. 6, ст. 5—7 (з малюнками). Слїд принотувати й замітки Ярослава Пастернака „Скали в Бубнищу“ (ibid. ч. 15, ст. 9—10) і „Татарський памятник в Крехові“ (ibid ч. 9—10), Миколи Шумицького „Руїни стародавної фортецї коло села Бачевська, Глухівського повіту“ („Рідний Край“, ч. 3, ст. 22—23, (з пляном).

Історія. Спершу згадаємо докладні оцїнки двох загальних курсів нашої історії, написаних чужими для нас людьми: росийської „Исторія Малороссіи“ проф. В. Ковалевского і польської „Historyi Rusi południowej“ О. Яблоновського. Про першу говорить Орест Левицький в статї „Історія України в освітленню націоналїста“ („Лїт.-Наук. Вістн.“ кн. 10, ст. 114—118), про другу Микола Залїзняк „Історія України Олександра Яблоновського“ (льв. „Записки“ кн. 4 т. CXVI), (ст. 190—212).

Далї маємо нове, третє виданнє І-го тому монументальної „Історії України-Руси“ проф. М. Грушевського (Київ 1913, ст. (2)+ +648, ц. 4 руб.). І-й том, як відомо, трактує нашу історію до початку XI віка. Дальше згадаємо огляд того ж самого автора матеріалів останнїх томів „Архива Юго-Западной Россіи“ (льв. „Записки“ кн. 3 (ст. 177—182). Матеріали сї обіймають кілька вікiв нашої історії (XV—XVIII вв.) і торкають ся найріжнїйших сторін нашого народнього життя (церковні відносини, родинні, землеволодїннє, соймованнє, адмінїстрація etc).

З історії XV в. маємо „Кілька документів і заміток до часів вел. князїв Свитригайла і Жигимонта Кейстутовича“ д-ра Богдана Барвінського (ibid., ст. 5—22), що прояснюють деякі питання з тих часів, про які в наших відомостях так багато прогалин і неясностей. До історії XVI в. маємо посмертну розвідку передчасно-померщого Богдана Бучинського „Початки полїтичної карієри Остафія Дашковича“ (ibid. кн. 1 (т. CXIII), ст. 23—43). Автор старає ся вияснити „темні місця“ біоґрафії черкаського старости,—з якої „землї“ та з якої суспільної верстви він походив і хто була його родина, оповідає про вступленнє Дашковича на московську службу й поворіт назад до короля, участь його в повстанню Глинського. Розвідка зіста-

ла ся недокінченою через смерть її талановитого автора. До XVI-го віка відносить ся й виданнє д-ра І. Франка „Шість записів князя Іллї Константиновича Острожського“ з р. 1535—1540“ (Л. 1913, ст. 40, 16⁰). Видавець подав передмову й пояснення. Книжечка вийшла як ч. 6 „Міжнародньої Бібліотеки“ д-ра Франка (спершу друковала ся в „Науковім додатку“ до „Учителя“).

Праця Федора Срібного „Студії над орґанізацією львівської Ставропіґії“ торкаєть ся двох століть—кінця XVI і першої половини XVII ст. (льв. „Записки“ кн. 2—3 (т. CXIV—CXV), ст. 25—56 і 29—76). Вага сеї праці головно в богатстві сирового матеріялу. Праця роспочата вже давно, в сих томах маємо закінченнє її розділу про матеріяльні відносини братчиків.

Значно більше маємо розвідок для XVII в. Передовсїм занотуємо огляд проф. М. Грушевського „Останнї випуски праці проф. Жуковича про релїґійні відносини XVII в.“ (Ibid. кн. 1, ст. CXIII, ст. 160—167), в якому дана оцїнка 5 і 6-го випусків відомої праці проф. Жуковича „Сеймовая борьба“ і йогож „Матеріаловъ для исторіи Кіевскаго и Львовскаго соборовъ въ 1629 г.“. Останню працю поповнює новими матеріялами цїкаве розвідка молодого вченого Івана Крипякевича „Нові матеріяли до історії соборів 1629 р.“ (Льв. „Записки“, кн. 4, т. CXVI, ст. 5—39). Нарис написаний на підставі невиданих матеріялів польської нунціятури і освітлює головно становище унїятської єрархії в сїм епізоді.

Трьохсотлїтня річниця смерти одного з „апостолів унію І. Потія викликала в Галичинї ряд статей і брошур, але на жаль всї вони за нечисленними виїмками мають звичайний „ювилейний“ характер—офіціяльного красномовства і славословія, нераз з прикрим духом ультрамонтанства. Безумовно з усїх їх найцїкавійша невеличка статя д-ра В. Щурата: „Потієва Унїя“. („Нива“ 1913. ч. 24, ст. 714—721); хотїло ся б бачити сю саму річ у ширшїм, ґрунтовнїйшім викладї. Одмітимо ще працю о. Івана Савицького „Ігнатїй Потій епископ володимирский і митрополит київський. Часть перша. Єго душпастирска дїяльність до часу вступленя на престол митрополичий“ (Ibid. ч.ч. 3—8, 10—23) і проф. К. Студинського „В тристалїтє смерти митр. Іпатія Потія“ („Руслан“ 1913, ч.ч. 262, 264 і 265 і „Нива“ 1913, ч. 24, ст. 722—731) [1].

Про роки 1626—1638 в історії України оповідає черговий том „Історії України-Руси“ (Том VIII, частина перша, „Збірник істор.-фільос.

[1]) З популярних річей більша—брошура М. Чубатого „Митрополит Іпатїй Потїй—Апостол церковної єдности“ (Львів 1914, ст. 95, 16⁰, ц. 35 сот. спершу друкувала ся в часописи „Основа).

секції" Наук. Тов. ім. Шевченка", (Київ. Львів, 1913, ст. 315, ц. 2 р.) проф. М. Грушевського Працяється визначним здобутком української науки за минулий рік. У ній можна сказати вперше вповні докладно і прозоро освітлено один із мало розроблених досі періодів нашого минулого, період перед добою пригноблення живих сил нашої нації, перед одним з „антрактів", на які так багата наша історія. Поки що маємо першу частину тому—від куруківської кампанії до війни 1638 р. Сей період визначається народними рухами, що згодом за Хмельницького обхопили цілу Україну. „Антракт" маємо в другім періоді, від 1638 до 1648 р., коли в укр. житті запанував застій і пригноблення. Том має такі розділи: I. В атмосфері льояльности (1626—1628) (Компромісові течії серед вищого духовенства. Льояльна політика козацтва. Кримські справи і походи). II. Напруження і конфлікт 1630 р. (Роздвоєння серед козацтва. Реліґійна аґітація. Афера Смотрицького. Собори 1629 р. Морські походи). III. Безкоролівє і „заспокоєння православних". IV. Козацькі справи 1632—1637 р. (між иньшим—напруження серед козацтва, повстання Павлюка). V. Війни 1637—8 р.р. („Заспокоювання" України. Нова ординація для козаччини. Похід Остряниня).

Короткий загальний огляд козаччини дає книжка покійного В. Антоновича, яка вийшла в Коломиї другим виданнєм під ред. дра М. Кордуби: „Виклади про козацькі часи на Україні" (або в частині накладу під титулом — „Коротка історія козаччини", хоч позначена 1912 р. книжка ся появила ся на книгарськім ринку доперва в минулім році, тому й принотовуємо ми її на сім місці. Є се передрук відомих „Бесід про козацькі часи на Україні", що вийшли першим виданнєм в Чернівцях без імени автора. Свого часу надрукував про їх свої замітки проф. М. Грушевський (льв. „Записки" ст. XXII), до котрих і відсилаємо цікавих [1]).

Дальше маємо кілька розвідок присвячених Хмельницкому. Др. Степан Томашівський видав 3-й том „Матеріялів до історії Галичини" (Жерела, т. VI), які обіймають роки 1648—1657 (Львів, 1913, ст. XX + 151 + 244). В передмові оповідає видавець в живім і інтереснім викладі про „Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину" (Два місяці української політики 1648 р.)". Автор пояснює похід Хмельницького під Львів і Замостє лише як демонстрацію. Тому Хмельницький і не намагав ся заволодіти сими твердинями, лише задовольнивши ся окупом, який повернув на заплату Татарам. Розвідка

[1]) З популярних книжок одмітимо ще нове виданнє брошури М. Драгоманова „Про українських козаків, Татар і Турків" (вид. „Просвіти", Львів 1913, ст. 56, Ц. 30 сот.

д-ра Томашівського вийшла й окремою відбиткою в серії видавництва „Вчора і Нині“ (Львів 1914, ст. 151, ц. 3 Кор.). Проф. М. Грушевський в короткій статї в „Сборнику статей в честь Д. А. Корсакова“ (Казань 1913) спиняєть ся на одній з леґенд Хмельничини—про повстанє Линчаївців і виступ їх згодом на чолї з Хмельницьким—„Одна з леґенд Хмельниччини. Хмельницький і Линчаївці“, „Сборник“, ст. 510—513 і окремо; Казань, 1913, ст. 4, вел. 8⁰), показуючи, як ся леґенда, як вийшла з „Запорожської Старини“ Срезневського, так і досї переходить із працї в працю з рїжними додатками й розмальовуваннями. Ів. Каманїн в статї „Походженє Богдана Хмельницького“ (київ. „Записки“, кн. XII, ст. 72—77 і окремо, К. 1613, ст. 6) доводить на основі архивних матеріялів, що Хмельницький належав до київського міщанства.

Часами після Хмельницького займаєть ся Василь Герасимчук в своїй просторій і скрупулятній студії „Чуднівська кампанія 1660 р.“, кінець котрої подають 1, 2 і 4 кн. льв. „Записок“ (т. CXIII, CXIV і CXVI, ст. 44—68, 57—80 і 40—68). Для кінця XVII ст. маємо кілька дрібнїйших причинків Вадима Модзалевського: „З історії роздаванн свобідних військових земель в XVII віцї“ (ibid. кн. 1, т. CXIII ст. 69—76), „До історії Коломийців у Гетьманщинї“ (київ. „Записки“, кн. XII, ст. 78—79 і окремо, ст. 2) та „Полковницькі оборонні універсали“ (льв. „Зап.“ кн. 2, т. CXIV, ст. 154—156), Спірне питанє з історії устрою Гетьманщини XVII—XVIII вв. порушує полємїка Михайла Слабченка з Миколою Василенком (див. льв. „Зап.“ кн. 4, т. CXVI, ст. 69—86: „Ще до історії устрою Гетьманщини XVII—XVIII ст.“). Нарештї важне джерело як історичних відомостей, так і з боку мови становить XXII-й том „Жерел“, в якім видав В. Модзалевський IV-й том відомого „Дневника Якова Марковича“ (Київ—Львів, 1913, ст. VIII+385, ц. 1 р. 50 коп.). Том сей обіймає період 1735—1740 років. В скороченій формі виданий був сей „Дневник“ ще в 1859 роцї Олександром Марковичем. Пізнїйше в повнім обємі видав перші три томи (за роки 1717—1734) покійний Олександр Лазаревський. Виданнє Модзалевського продовжує виданє Лазаревського з тою одначе важною рїжницею, що подає Записки Марковича в автентичній формі, по ориґіналу, й без пропусків, які подибуємо у Лазаревського[1]). Невиданими ще зістають ся Записки“ за рр. 1741—1767, які вийдуть пізнїйше.

З популярних брошур варта нашої уваги книжечка Д. Дорошенка „З минулого Катеринославщини“ (Катеринослав 1913, ст. 66, ц. 10 коп.), яка подає коротку історію краю і його заселення.

---

[1]) Див. низше в віддїлї „Критики“.

Нарешті щоб покінчити з XVIII в. зазначимо ще статейку Костя Широцького про портрет роботи Норблена нїби з Мазепи („Mazeppa aetat 70 Норблена“ „Сяйво“, ч. 10—12, ст. 245—247).

Осібно треба згадати брошуру д-р. Івана Крипякевча „Герб України“, котра вийшла відбиткою з Календаря „Просвіти“ на р. 1914 (ст. 16, ц. 10 сот.). Автор збирає відомости про герб і національний колїр і на підставі історичних доказів приходить до того висновку, що нашим гербом має бути лев, а кольором синьо-жовта барва; книжечка ілюстрована 10-ми малюнками.

Вступаючи в XIX столїтє почнемо спершу від Галичини, бо для неї маємо тут найбільше матеріялу. Передовсїм маємо ряд знадібків до історії просвітного руху. Так, д. М. Возняк дав у „Ілюстрованій Україні кілька цїкавих розділів на жаль чомусь недокінченої праці про „Наші університетські традиції у Львові. Перший період (1783—1848)“ (див. чч. 4—6 і 8). Він же подає дещо цїкаве „До характеристики Петра Лодія“ (льв. „Записки“ кн. 1, т. CXIII, ст. 148—155).

Др. Василь Щурат знайомить нас з забутою ґімназією в Збаражи кінця XVII і початку XIX в. („Незнана ґімназія в Збаражи“. „Наша Школа“ 1913, ч. 1, ст. 17—28). Дальше маємо знов статю М. Возняка „З заходів коло рущини в Самбірській ґімназії в 1849 і 1850 рр.“ (Ibid., ч. 4—5, ст. 217—233). Др. Ярослав Гординський докладно оповідає на підставі переписки Шанковського про „Віденську гр.-к. духовну семинарію в рр. 1852—1855“ (льв. „Записки“ кн. 3, т. CXV, ст. 77—130 і окремо: Львів 1913, ст. 54).

Про характеристичне явище старої Галичини XIX в.—азбучну війну широко говорить др. Іван Франко в ряді статей в льв. „Записках“ (див. „Азбучний спір в 1859 р.“ кн. 2—4, т. CXIV—CXVI, ст. 81—116, 131—153, 87—125). Про „Першу комісію для українських шкільних підручників“ в 1862 р. знаходимо статейку М. Возняка в „Нашій школі“ (ч. 2, ст. 79—83). Він же знайомить нас і з справою з „Рускою читанкою“ А. Торонського (1867 р.)—див. „Історія одної читанки“ (Ibid., ч. 3, ст. 167—175).

В „Письмі з Просвіти“ (ч. 7, ст. 183—204) той сам автор дає „Короткий історичний огляд дїяльности тов. „Просвіта“. Спочатку нарис історії сього львівського просвітнього товариства був надрукований в „Украинскій Жизни“ (кн. 6, ст. 50—68). Статею про життє й дїяльність української університетської молодїжи д. Корнила Заклинського можна замкнути сей цикль статей („Університетська молодїж Австр. України за останнїх 40 лїт“. „Укр. Хата“, кн. 8—8, 9 і 10, ст. 468—478, 555—563 і 633—641). Для полїтичної й суспільної історії маємо пару статеї дра В. Щурата в „Дїлї“ з нагоди наполеоновського ювилею: „Із днїв упадку Наполеона“ (чч. 230 і 231)—про

святкування в Галичині погрому Наполеона; в ч. 25-ім маємо його ж статю—„Тернопільські наради 1816 р.“. Гарний дарунок зробив торік др. Іван Франко, випустивши в другім, поправленім виданню свою відому книжку „Панщина та її скасованнє 1848 р. в Галичині“ (Л. 1913, ст. 248, 16⁰, ц. 1 Кор., виданнє укр.-р. Вид. Спілки).

Про „Проби орґанїзованнія руських національних ґвардій у Галичині, 1848—49 р.“ пише Іван Кревецький. який вже давнїйше дав пару робіт з сеї області (див. льв. „Записки“ кн. 1, т. CXIII, ст. 77—146 і окремо: Л. 1913, ст. 70).

Для новійших часів маємо другу частину „Споминів з мого житя“ О. Барвінського (див. „Руслан“ чч. 40—47, 60—108, 171—182), котра треба сподївати ся появить ся й в окремім виданню. Про першу часть читачі знайдуть уваги Д. Д. [орошенка] в кн. 6 „Лїт. Наук. В.“. ст. 520—527.

В „Русланї“ ж опублїковані під заг. „Матеріяли до історії нашої народної полїтики“ (чч. 239—254) протоколи засїдань українських соймових послів за рр. 1895—1898.

Торік випав 30 лїтнїй ювилей послування Юліяна Романчука. З сей нагоди вийшла відбиткою з „Дїла“ брошюра про його житє й дїяльність („Юліян Романчук—перший український віцепрезидент австрийської палати послів. Його житє і дїяльність“. Л. 1913, ст. 24, 8⁰), а о. Олександр Стефанович умістив в „Дїлї“ свої „Спомини про перший вибір посла Романчука в Калуши р. 1883“ (див. ч. 119, ст. 3—4).

Багато цїкавого мятеріялу для характеристики обставин і людей 80 років подає V-й том „Переписки Михайла Драгоманова“, виданий М. Павликом (Чернівцї, 1913, ст. 414 + X). Сей том обіймає період 1886—1889 років. Тут же годить ся принотувати й нове виданнє „Чудацьких думок“ М. Драгоманова (Київ. ст. 159, ц. 60 к.). На жаль видавництво „Криниця“, яке передрукувало сю брошуру, не постарало ся дати хоч невеличкої оцїнки сеї книжки та конечних для українського читача в Росії приміток. Мову також слїд було поправити відповідно до сучасного стану.

Нарештї відмітимо цїнну спробу історії української соцїяль-демократії Галичини в статях Володимира Левинського „Із українського робітничого руху в Галичині“ („Дзвін“, чч. 6—12). Історик галицької України новійших часів не повинен поминути сих змістовних і цїкавих нарисів.

Докладні відомости про розвій і сучасний стан української кооперації в Галичині подав Андрій Жук в своїй брошурі „Українська кооперація в Галичині“ (Київ, 1913, ст. 60, ц. 60 коп.).

Для історії українського суспільства XIX в. в Росії маємо знач-

по меньше — здебільшого часописні статї й замітки. З них найважнїйші для нас Олександра Грушевського „З життя українского панства 1830-их рр.“ (Лїт. Наук. В. кн. 5, ст. 257—263) і „З життя українського гуртка в Петербурзї 1858—1861 р.“ (і від. кн. 7—8, ст. 20—25), далї „З історії київської громади“ П. Житецького (льв. „Записки“ кн. 4, т. CXVI, ст. 177—189) і „Історія будови памятника Б. Хмельницького в Київі“ Ореста Левицького (Л. Н. В. кн, 6, ст. 467—483, докладний реферат сеї статї в „Радї“ ч. 99). На підставі архиву Стороженків малює в першій своїй статї д. О. Грушевський приватне житте пана, думки про маєтки, відносини до кріпацтва (все се на підставі листування одного з Стороженків) В другій статї маємо кілька цїкавих рис до характеристики Костомарова і Кулїша. Посмертна статя Житецького се його промова на Шевченкових роковинах у Київі при кінцї 80 років. Тут маємо характеристику Українців 60-х і 70-х років. Характеристична історія памятника великого Богдана, історія можлива лише тільки країні „необмежних можливостей“, цїкаво й живо росповіджена в статї О. Левицького.

От властиво і все вартнїйше. Решта — принагідні газетні статї, одні кращі, другі гіршї. Ось вони: „Мадїй Чацький“ д-ра В. Щурата („Дїло“ ч. 44), його-ж „Тоаст за українську республику. До характеристики „Общества мочемордія“ (ibid. ч. 256); „Кирило-Методієвське братство“ О. Н. (азарієва) в ч. 7-м „Ілюстр. України“ (за статею І. Павловського в „Русск. Стар,“), С. Єфремова „Просвітні заходи Кирило-Методієвського Брацтва“ („Світло“ р. III, кн. 6, февр., ст. 3—8). З пагоди 50 лїт польського повстання маємо статї дра В. Щурата „Золота Грамота“ („Дїло ч. 15), і О. Назарієва „Повстанє 1863 р. і Україна“ (Ілюстр. Укр. ч. 23, ст. 4—7). Про дїяльнїсть Лебединцева (його видносини до Шевченка, справу спроваджування до Холмщини попів з Галичини) маємо інтересний фелетон Ромула в ч. 65 „Ради“—„Темна сторінка з минулого“. Нарештї треба зазначити огляд С. Черкасенка „Українське житте в 1912 р.“ (ЛНВ. кн. 1. ст. 183—193).

Слїд іще відмітити ряд статей, що так чи инакше малюють сучасне економічне становище України і її населення, як от статї колишнього депутата 2-ої Думи Г. Алексинського „Селянський Банк на Київщинї“ (Лїт. Н. В. кн. 11, ст. 273—287), „Хутори та одруби на Вкраїнї“ („Дзвін“, кн. 7—8 і 10, ст. 66—82, 301—314), „Чи задержала революція розвиток капіталїзму на Україні (ibid., кн. 1, ст. 31—36), Катерини Голїцинської (Мобілїзація земельної власности на Півдні Росії (ibid. кн. 3, ст, 197—203) і „Українцї на Самарщинї“ ЛНВ, кн. 12, ст. 452—462).

В київських „Записках“ друкувалась широка й ґрунтовна розвідка Миколи Порша „Робітництво України (нарис по статистиці праці“), закінчена в XII кн. (ст. 131—157). В кінці згадаємо ще брошуру О. Мицюка „Про переселенне на Далекій Схід“ (К. 1913, ст. 50, 16, ц. 15. коп).

В кінці треба занотувати й статї присвячені дїячам нашого письменства. Передовсїм зазначимо О. Левицького „Сторінка з життя В. Антоновича“ (ЛНВ, кн. 4, ст. 19—27). З нагоди появи кількох росийських праць, присвячених визвольному рухови 70 і 80 рр., в котрих розважаєть ся й участь Драгоманова в сїм руху і спеціяльно його відносини до Мальшинського та несвідомої залежности від „Священної Дружини“ etc., умістив д. С. Єфремов ряд статей в „Радї“: „Ще про „Вольное Слово“ (ч. 82), „Драгоманов серед співробітників російського журналу“ (ч. 256), „Коло Драгоманова“ (ч. 289), „Драгоманов на еміґрації“ (232, 237, 241). З приводу тяжкої торішньої втрати для нашої науки—смерти обох біблїоґрафів наших—Івана Єм. Левицького й М. Ф. Комарова в часописях уміщені були їх некрольоґи, згадки й оцїнки дїяльности. Про Левицького здадав Іван Кревецький—в „Дїлї“ (ч. 24) і в льв. „Записках“ (кн. 1, т. CXIII, стор. 155—159), де умістив докладний некролоґ покійного. Про Комарова писали: Ан. Василько і Єфремов „Памяти Михайла Комарова“ в „Радї“ (1-й в ч, 194, 2-й в ч. 187), Гр. Тисяченко „З останнїх днїв М. Ф. Комарова“ Ibid. ч. 183). Статї сї подають трохи матеріялу до біоґрафії покійного і доповнюють наші скупі відомости про нього. Використав я їх в своїй статї—„Михайло Комарь (Комаров)“, уміщеній у „Лїт. Наук. В.“ (кн. 10, ст. 120—131).

З нагоди 30-лїтнього ювилею наукової дїяльности Д. Яворницького подав Дмитро Дорошенко ширшу згадку за заслуги ювилята в „ЛНВ.“ („Дмитро Іванович Яворницький“, кн 12, ст. 506—513). Крім сього були його статї про історика Запорожа в „Радї“ (ч. 269), звідки її передрукувало „Дїло“ і в „Днїпрових хвилях“ під заг. „Запорожський батько“ (ч. 10, ст. 163—166). Тут же подано й „Реєстр наукових і лїтературних праць Д. І. Яворницького“ (ст. 166—168).

Переходимо тепер до доробку на полї історично лїтературному.

З загальних курсів історії лїтератури можна відмітити на жаль тільки одну працю і то лише популярну. Маю на думцї „Начерк історії української лїтератури“ Богдана Лепкого, книжку II-гу, котра появила ся на книгарськім ринку доперва в минулому роцї (видана в Коломиї, ст. 272, ц. 1 кор. 90 сот. в оправі). В заголовку стоїть „Від нападів Татар до Котляревського“, але д. Лепкий далеко ще не дійшов до Котляревського, бо спинив ся в своїм викладї перед відродженнем

XVI—XVII в. Завданнє автора, розуміють ся, не легке, що й казати: добу охоплює він дуже невдячну для історика літератури, та й попередників собі властиво не має. Се примушує ставити ся до його праці з певною поблажливістю. Добре, мовляв, і те, що маємо. Та все ж мусимо ствердити, що таки доброго підручника як не мали перед Лепким, так не маємо і по появі його книжки. Такий примітивний підручник рідко доводить ся стрінути! Немов автор ніколи не викладав історії української літератури, а взяв ся писати підручник ad hoc, не поробивши відповідних студій і не поглянувши навіть до сусідів, як справа з підручниками стоїть у них. Як треба писати такі підручники, може д. Лепкий побачити хоч би з новійших російських підручників В. Келтуяли, праці котрого поручаємо його увазі. З них він побачить, що й про невдячні часи можна писати дуже цікаво. Але для сього треба й відповідної ерудиції. Треба ширшого світогляду історичного й історично-літературного. Тоді й мертві й схоластичні, здаєть ся, праці промовлять живим словом і поможуть учневи зрозуміти ту добу, в якій вони повстали, тих людей, що їх творили й тих, для кого творили сї люде. Наївна ж фільософія д. Лепкого, котрою він помастив реєстр вичитаних з чужих книжок фактів, на жаль, може викликати усміх навіть у пильнійшого ученика. Ерудиція автора не стоїть на щаблї останніх здобутків науки, але се не перешкоджає йому нею пописувати ся і то зовсім без потреби, бо навіщо ж ті викази „жерел“, які він нераз наводить, —всякі такі праці як от „О военномъ искусствѣ монголовъ“ і тому подібні? Кожний, хто хоч трохи знайомий з літературою предмету, переглянувши „жерела“ д. Лепкого, побачить там купу непотрібного балясту або річей мало недопотопних (як напр. польський переклад підручника Ґреча etc.!). Для кого сї „жерела“? Чи для ученика може? Але ж ученикови треба дати літературу таку, яку кончене має він пізнати, щоб поширити відомости, зачерпнені з підручника, отже не спеціяльну. Для вчителя також вказівки д. Лепкого нї до чого, бо припадкові й передавнені.

Словом, підручник д. Лепкого не далеко втїк від підручника д. Чайківського, якого „Всесвітня історія“ вийшла в тім самім видавництві Оренштайна. Бідна українська середня школа, що мусить задовольняти ся такими виробами: поза десятком—другим імен і років від усїх сих історій в ученика зостанеть ся в голові самий туман.

Нїби продовженнєм нитки, на якій урвало ся оповіданнє д. Лепкого, маємо в легкій й цікавій промові покійного П. Житецького, яку виголосив він на одній з вечірок в память Шевченка у 80 рр. і яку отсе лише торік опублїкував „Лїт.-Наук. Вістник“ під загол. „З історії українського письменства“ (кн. 5, ст. 296—303). Кинувши ретро-

спективний погляд на XV—XVI в. Житецький переходить до XVII, спиняючи ся на просвітно-культурнім руху, літературних змаганнях і провідних ідеях письменства. В кінці згадує ширше за інтермедії—попередниці „Енеїди“ Котляревського.

З спеціяльних розвідок треба зареєструвати дві книжечки д-ра І. Франка „Пяницьке чудо в Корсуні“ ст. 31,16⁰) і „Молитва за ворогів“ (ст. 21,16⁰)—обидві в „Міжнароднїй бібліотеці“ автора.

В збірці статей д-ра В. Щурата „Літературні нариси“, про які мова буде далі, знаходимо також цікавий причинок до літератури про славне „Слово о полку Ігоря“. Се передрук з давнїйших річників „Дїла“. Автор переглянувши уважно працю В. Шухевича „Гуцульщина“ вибрав звідти чимало такого, що пояснює не один малозрозумілий вислів у „Слові“, а головно дає красномовний доказ автентичности „Слова“ й глибокої його народности. Після д-ра Щурата звертав увагу на вагу гуцульської говірки при студіюванню „Слова“, як знаємо, покійний В. Доманицький в своїх фелєтонах у „Раді“.

Далі згадаємо „Про Василя Тяпинського, що переклав в XVI ст. Євангелїє на просту мову“—критичну розвідку д. О. Левицького (київ. „Записки“ кн. XII, ст. 5—21 і окремо). Автор збирає історичні відомости про Тяпинського, але аналїзуючи їх доводить, що вони не відносять ся до перекладача, про котрого знаємо лише те, що дає філологічна аналїза тексту в його перекладї та його ж власна передмова—та й годї. З нагоди ювилею Потія дає д-р. О. Макарушка „Огляд літературної дїяльности митрополита Іпатия Потія“ („Нива“ ч. 24, ст. 706—713). Про „Слїди великоруських літературних творів про фльорентийську Унїю та уридового акту московського правительства в „Історії фльорентийського собора“ 1599 року“ говорить ся в нескінченій посмертній розвідці Б. Бучинського (льв. „Записки“ кн. 3, т. CXV, ст. 23—28).

Йдучи далї мусимо відмітити „Інтермедію Жида з Русином“, яку видав з своїми увагами д-р. І. Франко в „Міжнароднїй бібліотеці під загол. „Котра віра лїпша?“ (ст. 47, 16⁰). Той же автор подарував нам гарну статю „Духовна й церковна поезія на Сході й на Заході“, —вступ до студій над „Богогласником“ (льв. „Записки“ кн. 1, т. CXIII, ст. 5—22)—взірець для молодших дослїдників, як треба брати ся до студій над предметом та як можна цікаво й займаюче навіть для профанів написати про річи нїби „сухі“.

З сфери віршової літератури можемо занотувати працю С. Гаєвського „Різдвяні та великодні вірші“ (київ. „Записки“, кн. XI, ст. 75—106 і окремо, ст. 32). Автор торкаєть ся питання про ґенезу бурлескних віршів, подаючи в додатку кілька таких ще неопублїкованих

віршів. Про українські різдвяні вірші говорить і д. М. Возняк у своїй невеличкій статї в ч. 3-ім „Ілюстрованої України“ (ст. 8—10 З різдвяного гумору в старій Україні). Д-р В. Щурат спиняєть ся на „Колядї руській шляхтї на рік 1764“ („Дїло“, ч. 6). Цїнним виданнєм „Матеріялів до історії української пісні і вірші“ д. М. Возняка „Українсько-руський Архив“, вид. Наук. Т-ва ім. Шевченка, ст. 40, 8°), де подибуємо довгий ряд нових текстів з інтересними замітками видавця, замикаємо реєстр добутків минулого року на полї старого українського письменства і переходимо до початків нової доби.

На жаль тут маємо дуже мало рїчей дїйсно наукового характеру, хоч взагалї бібліографія праць, які відносять ся до XIX в., розмірно велика. Величезна більшість їх присвячена письменству найновійшої доби.

Старші письменники звертали на себе по за Шевченком, про котрого рік-річно пишуть ся і говорять ся—банальні переважно—річи, дуже мало уваги не лише в журналїстиці, але й в науці. Навіть 75-лїтте смерти Котляревського не принесло нам нїчого, щоб поповнювало те, що давнїйше було відоме. Маємо пару „ювилейних“ статей і більш нїчого, анї про батька нової лїтератури, анї про його попередників. Згадати хиба брошуру А. Товкачевського про просвітителя України, на яку зложили ся статї, друковані в „Українській Хатї“: „Григорій Савич Сковорода“ („Укр. Хата“ кн. 3—8 і окремо, ст. 67, ц. 35 коп.). Про самого Котляревського по за дрібницями нема що принотовувати. З цїлої скупої лїтератури про нього найкращою річу видасть ся нам статя д. М. Сріблянського („Іван Котляревський“. „Укр. Хата“ кн. 11. ст. 683—690). По за тим маємо статейки в „Радї“—С. Єфремова „Шляхом повинности“ (ч. 247) і К. Широцького „Дім І. Котляревського у Полтаві“ (ibid.). Популярну річ написав у „Днїпрових Хвилях“ (ч. 23—24, ст. 338—342) д. В. Степовий: „Іван Котляревський. (З приводу 75-ти лїтних роковин його смерти)“. Статя його вийшла й окремою відбиткою—уже в сім році (Катеринослав, 1914, ст. 16, 16°, ц. 3 коп.).

Про пєси Котляревського йде мова в нарисах д. Ів. Стешенка „З історії української драми 19-го віку“ в „Сяйві“ (див. ч. 2, ст. 49—54). В ч. 3 говорить д. Стешенко про оперету „Любка“ та про комедію В. Гоголя-батька „Простак“ (ст. 78—82), в ч. 4-м про Квітку (ст. 111—117). У вступі до сих нарисів, спинив ся автор на драматичниіх творах перед Котляревським, коротко оповівши про діалоґи та інтермедії XVII—XVIII в. (див. ч. 1, ст. 14—17).

(Докінченнє буде).

Критика,

рецензії, обговорення:

Владиміръ Пархоменко — *Начало христіанства Руси. Очеркъ изъ исторіи Руси IX—X вв., Полтава, 1913, ст. VII+191.*

М. Д. Приселковъ — *Очерки по церковно-политической исторіи Кіевской Руси X—XII вв., СПБ., 1913, ст. XI+414.*

В однім часї, хоч і в ріжних місцях і в ріжних обставинах вийшли сї дві книги по історії церкви і церковного житя в Київській Руси. До певної міри покриваючи себе самим змістом, вони при всій відміности так би сказати—наукової фізіономії своїх авторів і їх літературно-наукової манери, мають чимало і спільного та відбивають в собі сучасну позицію історичної науки—студій над житєм і памятками Київської Руси X—XII вв.

Для обох вихідною точкою, розуміється, служить монументальна „Исторія Русской Церкви“ пок. Ґолубінского. Тридцять лїт, що минули від часу її появи, зробили дїйсно пекучею потребою ревизію історії староруської церкви, тим більше що і в момент своєї появи ся праця більш викликала здивованнє безсумнївною талановитістю досліду, дотепною критикою, ориґінальністю конструкцій, которими пок. автор старав ся заповнити прогалини в наших джерельних даних,—нїж давала повне і ясне розвязанне проблем, ним порушених. Д. Пархоменко в передмові так і поясняє—досить скромно—вихідний момент своєї працї. „Естественно являющаяся у преподавателя исторіи русской церкви надобность пересмотрѣть выводы Голубинскаго, принявши во вниманіе новѣйшія изысканія по вопросамъ, соприкасающимся съ исторіей начальнаго появленія и распространенія христіанства на Руси, послужила въ свое время первымъ толчкомъ къ разработкѣ нашей темы, имѣвшимъ своимъ послѣдствіемъ написаніе настоящей книги“. Одначе помилить ся той, хто сподїватиметь ся в сїй книзї простого перегляду і доповнення, чи поправлення новими даними виводів Ґолубінского. Автор противставляє його конструкціям свої власні конструкції, в своїм роді не меньше сміливі і гіпотетичні—він признає се і сам, толкуючи се скупим засобом наших джерел, але в результатї замість ревизії поглядів, здогадів і пояснень Ґолубінского дістаємо другу серію здогадів—розуміють ся, часто цїкавих і користних,

але позитивного розвязання і навіть — обєктивної оцінки даних, які промовлять *за* і *против* певного погляду, певної гіпотези,—тут нема.

Як відомо Ґолубінский, рішучий норманїст, в історії христіанїзації Руси надавав головну ролю Варягам - Норманам і вів історію християнства так би сказати—з півночи. Сї погляди мали в науці своїх противників і своїх оборонців—д. Пархоменко в своїй книзі виступає рішучим антінорманїстом, противить ся поглядам про культурну, орґанізаційну ролю Норманів на полудні і центр тяжкости християнських впливів пересуває на полудне, а властиво на полудневий схід—в Тмуторакань, в сферу впливу Хозарів. Коротко і досить уривковo обговоривши історію поширення християнства на чорноморськім побережу, властиво—давши кілька заміток на сю тему, він также коротко і голословно підчеркує особливе значінє Хозарії в поширенню християнства на Руси (с. 9—10), далї (с. 15—16) також голословно виводить походи Руси на чорноморські городи IX в., що вводили її в сферу християнської культури (Амастріда і Сурож), від Руси „Чорноморсько-Азовсько-Донської, або Тмуторокапської". Виступаючи против недавнїх виводів Вестберґа і Шахматова, він не допускає раннього проникання варязьких походів в Подніпровє, взагалї не приймає дніпровської „пути з Варяг в Греки" для IX—X в., обмежуючи можливі полїтичні і культурнї впливи Норманів тільки північними, новгородськими краями, а полудневі вважаючи сферою впливів хозарських. З сього становища він дає перегляд історії Руси за другу половину IX і весь X вік і в сім перегляді чисто полїтичних подій, серед тих гіпотез, які автор противставляє поглядам иньших дослїдників, роспускають ся факти з історії христіанїзації Руси, що мали становити властивий предмет досліду; що правда, конструкції полїтичної історії Київської Руси, які подає тут автор, служить йому за підставу того освітлення історії христіанїзації, яке він подає.

Не допускаючи мисли про культурну висшість норманських дружин IX—X вв. в порівнянню з Київською Русю анї більшого поширення серед них христянства, автор вважає ролю норманьско-новгородських вікінґів і князів, які врівали ся в житє Київської Руси, ролею антіхристиянською—як елемент поганський, ворожий християнству, вони, зявляючи ся на київськім ґрунтї, за кожним разом зміцняли тут опозицію против христянства, яка існувала на київськім ґрунтї. Приймаючи Аскольда і Дира за князїв місцевої київської династії (Дира д. П. ставить одначе перед Аскольдом хронольоґічно), він вважає правлінє Аскольда добою поширення християнства: князь, мовляв, поширював його для зміцнення своєї власти монархічним візантійським принціпом, але людність ставила ся до нього ворожо (автор посилаєть ся на Йоакимівську літопись) і в тім вона знайшла собі поміч в Олегу, „або

принаймні використала военний конфлікт його з Аскольдом". Поява Олега на полудні була скороминущем епозодом, але вона зруйнувала початки христіанізації, заложені Аскольдом, і Ігор—князь теж місцевого походження, винесенний поганьскою партією, міцно держав ся поганства, і таку ж лінію вела Ольга, що завязала свої перші зносини з Візантією з мотивів чисто політичних. Познайомившись в Царгородї з християнством близше, вона потім заходила ся коло його поширення з прихильности до нього, але Святослав, що у автора являєть ся представником норманської стихії (по матери!), руйнує сї нові початки християнської орґанізації. Його син Ярослав приймає християнство й єрархію з заходу, але заложені ним початки київської церкви руйнує Володимир, знову опираючи ся на поганській опозиції. Але розійшовши ся з своїми Норманами і рішивши ся зблизити ся з Візантиєю і її культурою, він заходить ся сам коло христіанізації Руси, і те що не вдало ся його попередникам, удаєть ся йому.

Така основна схема сеї книжки, безсумнїву інтересної, не вважаючи на свій досить змішаний, не суцїльний характер. Як я вже сказав, факти з історії початків християнства розпливають ся в перегляді чисто політичної історії, і книга в більшій мірі займаєть ся конструкцією її, як історією християнства. Автор при тім пильнує використати новійшу літературу, в дечім зближаєть ся до поглядів моєї історії України, далеко більше ще стоїть під впливом поглядів Шахматова, хоч в цїлім ряді кардинальних питань розходить ся з ним; багато місця уділяє також поглядам нової розвідки Ляскоронського про Вишгород—хоч переважно не годить ся з ним. Але поруч такого користання з новійших дослідів дивним чином грають визначну ролю у автора і деякі старі, і то не високої вартости праці. Ще більше вражає велике значінне, яке має в виводах автора Якимівська лїтопись, з другого боку—та легкість, з якою він викидає за вікно свідоцва найважнїйших джерел—як трактати Олега з Візантиєю, коли вони стають поперек дороги його виводам. Його арґументація часто неважна, необґрунтована; те що виставляєть ся як чистий здогад, слїдом, дивись, стає вже „безсумнївним" і кладеть ся основою нових здогадів. Невважаючи на се стрічаємо чимало інтересного, ориґінального, над чим приходить ся застановити ся.

Основна ідея книги—глибока відчуженість Київської Руси від Новгородської півночи, їх пізнї стрічи, ще пізнїйше завязанне політичних звязків і певний антаґонїзм між ними,—варта всякої уваги, хоч викликає богато сумнївів і арґументів против. Не знати, чи автор самостійно підійшов тут до поглядів, розвинених Шельонґовским в його праці Najstarsze drogi z Polski na Wschód, чи пішов по його слїдам, самостійно розвинувши висловленї ним погляди (до сеї книжки

д. Пархоменко ставить ся з великим, надмірним поважанням), в кождім разї його погляди, поруч поглядів, розвинених Шельонґовским, дають небезінтересні помічення, які повинні бути оцїнені при дальших студіях над історією початків Київської держави, і заняття самого автора в сїм напрямі варті всякого спочутя і заохоти. Скромна робота провінціального „преподавателя історіи русской церкви", з усїми прикметами не виробленої ще методично руки, то тут до там прориваєть ся безсумнівними іскрами таланта історика-дослїдника, і неможна не побажати, щоб в будучности знайшли ся більш прихильні обставини, більш сприятлива атмосфера для дальшої його наукової роботи і щоб вона вийшла на ширшу путь правдиво наукового досліду.

Друга робота—молодого приват-доцента петербургськаго унїверситету М. Приселкова ще в більшій мірі нїж книжка Пархоменка стоїть під впливами ак. Шахматова—його студій над старим київським лїтописанем. В сих студіях дивні замовчування найбільш основних питань з історії початків київської церкви, ріжні недоговорення та суперечности ак. Шахматов пробував пояснити певними тенденціями київської митрополичої катедри—її грецького духовенства, що хотїло затушувати деякі неприємні для нього моменти і підчеркнути провідну ролю грецької церкви в історії християнства на Руси. Сї гадки ак. Шахматова, висловлені здебільшого принагідно, положив в основу своєї працї д. Приселков, постаравши ся розвинути їх і довести до краю сю теорію боротьби тенденцій візантийських і місцевих, національних. Не тільки історія київського лїтописання, що вело ся в духовних сферах, а й історія церковного житя Київської Руси для нього се історія неустанної завзятої боротьби візантийського імперіалїзму з з змаганнем Руси до свобідного культурного самоозначення, що глибоко хвилювала не тільки правительство, але й широкі круги місцевого громадянства. Для грецької сторони тїсна церковна залежність Руси від Візантиї звязувала ся з певною полїтичною залежністю, являла ся цеглиною в будові „вселенського царства"—сього традиційного ідеалу, що одушевляв візантийських полїтиків. Для руської сторони питанне срархічної незалежности, або можливої самостійности від царгородської церкви було питанням державної і національної чести, і тому всяке пониженне руської церкви, по гадцї автора, київське громадянство невблаганно ставило на рахунок свого правительства і своїх князїв, як непростиму провину.

Такий незвичайний інтерес до церковно-срархічних питань д. Приселков веде ще з першої половини X в. По його гадцї вже в 940-х рр. державна керма київська була в руках християнської партії, „желавшей пріобщенія Кіева къ христіанской культурѣ", до неї належавї Ігор, але „його офіціальне становище не дозволяло йому перейти на

нову віру особисто, поки не були вияснені умови уставлення державної єрархії в його державі". Се питанне мало бути вияснене при переговорах 945 р., але очевидно Греки не вдоволили жадань Ігоря і його партії і він зістав ся в поганстві.

По його смерти заходи коло офіціального заведення християнства і державної єрархії в Київі не переставали, і в 955 р. (сей рік автор приймає для подорожи Ольги до Царгороду і охрещення там на християнство) обидві сторони прийшли до згоди—„форма насажденія церковної іерархіи не посягала на политическую самостоятельность Кіевской держави и была пріемлема для національнаго самолюбія Руси". Але добивши ся охрещення Ольги, Греки не сповнили її жадань і своїх обіцянок, котрими „заманили" її на християнство. Се поставило Ольгу в безвихідне становище; коли її проба дістати єрархію з заходу теж не удала ся—бо їй давали не архіепископію, не митрополію, а тільки звичайну епископію, їй не лишало ся нїчого як „зробити факт свого охрещення фактом свого особистого, а не державного житя, себ-то зістаючи ся християнкою, зріктись правлїння в Київській державі і передати її в поганські, свобіднїйші в міжнародних відносинах руки сина" (с. 13). Святослав, не звязуючи себе з християнством формально і про око навіть розірвавши з християнською партією, далї вів туж лїнію, і пускаючи ся в болгарську кампанію, мав на оці не тільки розширенне своєї території, але й „користне для Руси розвязанне церковного питання через здобуте болгарського патріархата". З Володимиром повторяєть ся історія його батька: почавши розривом з поганською партією, він з першим користним поворотом міжнароднїх відносин звертаєть ся знову до заведення нової віри й єрархії, з тою ріжницею, що доводить його до кінця, „розвязавши всї трудности далеко не блискучо" (с. 23). Його теж як Ольгу заманили Греки до охрещення, не сповнивши потім своїх обіцянок; Володимир, здобувши Корсунь, змусив імператорів тільки видати за нього царівну—справа церковного устрою охрещеної вже Руси зістала ся не розвязаною. Довершене вже охрещенне Руси поставило Володимира в становище „ще більше безвихідне", пїж Ольгу; церковну єрархію треба було йому здобути яким би то не було способом. Невідомо, чи він звертав ся по неї на захід, але кінець кінцем він знайшов її там, де шукав його батько—в Болгарії.

Після погрому Болгарії за Святослава, як відомо, самостійна болгарська держава була на якийсь час відновлена в Македонії (від р. 976), і тут же був відновлений болгарський патріархат, з осїдком в Охридї. По думцї Приселкова, Володимир, не мігши добить ся єрархії з Царгороду, звернув ся до сеї болгарської держави і від охридського патріарха дістав дїйсно першого епископа—був ним звісний Грек Анастас.

В залежности від охридського патріарха—потім архіепископа (бо після того як імп. Василю удало ся підбити собі болгарську державу Самуіла, в 1018 р., охридський патріарх Іоан стратив титул патріарха і став архіепископом, незалежним від царгородського патріарха) київська церква, по думці автора, зіставала ся до 1030-х рр. Тоді візантийське правительство дійшло до порозуміння в церковній справі з Ярославом, київська церква прийшла в завідуваннє царгородського патріархата і дістала відти першого митрополита Теопемпта в 1037 р. Перша київська лїтопись, зложена по гадці Шахматова при новій катедрі св. Софії, поставленій при сїй нагоді Ярославом, постарала ся витерти з традиції весь сей дуже неприємний для грецької єрархії епізод—залежности київської церкви від пів-законної охридської церкви, і тому вся ся історія в лїтописи так основно замовчана, а дїйсною епохою христіанїзації Руси представлено добу Ярослава, коли то мовляв „нача вѣра хрьстияньска плодити ся и расширяти“.

Але не тільки в лїтературній традиції, а і в житю нова грецька єрархія старала ся по можности витерти слїди охридського епізода. „Учрежденія и дѣятели предыдущаго времени подвергаются угнетенію: не признаются и, вѣроятно, преслѣдуются монастыри Охридской поры, уходитъ въ тѣнь Десятинная церковь, одинъ изъ крупнѣйшихъ дѣятелей—епископъ Анастасъ, счастливо ушедшій до установленія греческой митрополіи въ Польшу, выставляется продажнымъ и позорнымъ человѣкомъ“ (с. 88). Але кінець кінцем ся нетолеранція нової єрархії викликала реакцію по цїлій лїнії, від духовних кругів до правительства кн. Ярослава. В лїтературній сфері відповідю на тенденції митрополії автор вважає „Слово о законѣ и благодати“ і „Похвалу кн. Володимиру“, признаючи їх безсумнївними творами Іларіона і піддаючи детальному аналїзови (с. 95—199). В полїтиці ся реакція привела до війни з Візантією в 1043 р. Слова Пселя про „завзяту, навіжену ненависть против грецької геґемонії, що привела Русь до сеї війни, автор прикладає до відносин церковних; по його думці, церковна залежність Руси спочатку від архіепископа Охриди залежного від Царгороду, а потім від царгородського патріарха, толкувала ся Греками як залежність полїтична, і се гнївило Русь. „Скинуть эту гегемонію, добиться отъ Византіи признанія русской церкви свободной, а державы Кіевской независимой отъ всякихъ поползновеній императорскихъ теорій вселенскаго царства—становится мечтою въ Кіевѣ“ (с. 90).

Війна була програна, але натиск Печенїгів поставив Візантию при кінцї 1040-х рр. в дуже тяжке становище, і сим трудним становищем її задумав Ярослав покористувати ся в церковних справах. Поставлено собором руських епископів Іларіона, потвердити його мав патріарх. Але потвердження не дали, Царгород завзяв ся, і при новім

договорі, скріпленім одруженнєм Всеволода з грецькою царівною, Ярослав пожертвував Іларіоном. Він мусїв покинути митрополїю і пішов в Печерський монастир, де з іменем Никона („Великий Никон“ печерський) ще довго виступає як представник національних змагань в боротьбі з тенденціями візантийськими, а митрополїя знову переходить в руки візантийських ставлеників...

Таке освітленнє дає автор першому столїттю християнства Руси. Не можна відмовити гадкам його певної льоґічности, його гіпотезам смілого розмаху; він сам признає, що в його працї богато де чого „кажется непріемлемымъ или неубѣдительнымъ“, і вважатиме себе вдоволеним, коли його гіпотези „викличуть потребу нового перегляду порушених тут тем“. Я думаю, що ся надїя його сповнить ся, і його книга не в однім дасть імпульс до переоцїнки старих поглядів, дослїди про початки християнства на Руси завдяки працям останнїх лїт зійдуть з тої точки, на котрій поставив їх Голубінский. Але та схема, яку дає для сеї історії д. Приселков, стрічаєть ся з дуже поважними сумнївами і трудностями.

Та роля в державній полїтицї, яку надає він питанню про єрархію, рішучо побільшена і просто таки неймовірно, щоб в полїтицї Ігоря, Ольги, Святослава вона так домінувала, так хвилювала громадянство, щоб через невдачу єрархічної справи мусїла зложити правлїннє Ольга, і т. п. Охридська теорія, виставлена автором для обяснення порожнього місця перед м. Теопемптом, не знаходить собі потвердження в наших джерелах. Автор, як позитивне дане, міг вказати тільки імя архієпископа Іоана в оповіданнях про чудо Бориса і Глїба—він за Шахматовим датує сю згадку рр. 1020 або 1026 і вказавши, що тодї охридською церквою правив архієпископ Іоан, ставить здогад, що се був охридський архієпископ—він нагодив ся тодї в Київі. Друга, ще слабша вказівка—се християнські йменя Бориса і Глїба: Роман і Давид; автор звязує їх з іменами болгарських володарів царя Романа і Давида, брата царя Самуїла. Докази, розуміють ся, не надто сильні (завважу, що охридський Іоан, котрому візантийське правительство не позволило титуловати ся патріархом після умови 1018 року, певно титулував ся б не архієпископом, а патріархом на Руси, по за границями візантийського впливу). Против них маємо насамперед дуже сильне argumentum a silentio: не тільки в старій київській лїтописи, що мовляв умисно замовчала і замазала охридський епізод, але і в иньших творах старого письменства, навіть тих що виходили з кругів настроєних супроти грецьких тенденцій опозиційно—нема на нього нїяких натяків; нема слїдів і якихось близших відносин Володимира до нового болгарського царства, підтримування його против Візантиї—тим часом коли Володимирови хотїло ся оборонити самостійність київ-

ської церкви від царгородських впливів, то лежало йому на серці захованнє незалежности болгарського царства. Далї, против гіпотези і сама льоґіка мотивів. Виходить, що охридська церква не дала Київу нїчого цїнного—що найбільше дала епископа Анастаса, а не архіепископа, анї митрополита; невже ж від Візантії не можна було добити ся навіть звичайного епископа? Тим часом виходить, що Київ упорто держав ся Охриди, навіть після того, як її підбила Візантия, а царгородський патріархат без сумніву дуже був охочий взяти київську церкву під свою власть і його тенденції без сумніву подїляло і візантийське правительство—і все ж справа потягнула ся, по гадцї автора, десь аж до 1037 року.

Огляд другого столїтя історії київської церкви, поданий автором, викликає теж поважні сумнїви. Автор і тут виходить з того погляду, що церковні, єрархічні питання грали велику ролю в сучасній княжій полїтицї, дуже займали і хвилювали громадянство. Коли напр. Всеслав іде на Новгород, то він має „церковний інтерес“—захопити новгородську катедру і порівняти ся з Ярославичами, що добули владичі катедри для своїх волостей (с. 119); коли Всеволод заходить ся коло заснованнія ростовської катедри, то для того аби порівняти ся з Святославом, що має в своїх волостях дві катедри (с. 139). Коли кн. Святополк робить собі справу з печерськими монахами, поминаючи митрополита, то в сїм видко „болязнь князя Святополка кіевской общественности, которая, будучи, конечно, за русское направленіе Печерскаго монастыря, могла простить князю расправу съ монастыремъ, какъ политическимъ врагомъ, но не простила бы отданіе монастыря во власть каѳедры“ (с. 308). Коли Мономах в своїй науцї дїтям радить всяку ласку і печаливість супроти „епископів, попів і ігуменів“, а промовчує митрополита, то се робить умисно, попадаючи в тон неприхильному настроєви Киян супроти митрополита (с. 312), і т. д.

Автор проводить далї через свою кингу ту ідею, що грецька єрархія весь час вела лїнїю візантийського імперіалїзму, грецької виключности, единоспасенности грецької церковности, відмовляючи всякої важности і значіння місцевому духовному житю, старанно іґноруючи і понижаючи заслуги місцевих церковних дїячів, відмовляючи канонїзації найбільш заслуженим подвижникам місцевої церкви, і т. д. Сим викликала вона загальну опозицію против себе—княжого правительства, громадянства, духовенства—на чолї котрого стояв печерський монастир, як найбільше огнище місцевого духового житя і національних церковних традицій. Все церковне житє, особливо київське було перейняте неустанною боротьбою сих двох сторін, в котрій побіда все зіставала ся кінець кінцем по сторонї грецької єрархії, не вважаючи на її ізольованість. Льоґічно переведена, доведена до крайнїх виводів

ся основна гадка автора одначе в значній мірі підкопує себе саму. Як можна припустити з боку візантийської ерархії, яку сам автор величає за її „зручну дипльоматичну гру“ таку дрізбякову упертість, узкоголову виключність, таку провокацію національних почувань, яку він малює на протягу своєї книги; з другого боку, коли по сторонї місцевій були такі напружені змагання до самостійного національного церковного житя, до ерархічної емансіпації, як припускає автор,—то тяжко думати, щоб на протягу цїлих століть, серед таких тяжких часів, які переживала Східня імперія, при таких малих політичних впливах її в сфері східньої політики, вкінцї—при можливости звернути ся до західньої церкви, київські круги—правительство, духовенство, громадянство були такими безрадними і безпомічними і вміли тільки глухо ярити ся на всї знущання Греків. Відокремлений, всїм ворожий, всїми зненавиджений Грек-митрополит, що не має за собою нїякої реальної сили, нїякої матеріальної опори крім свого ерархічного титулу, а веде побідно свою лїнїю цїлі століття—таке явище мало ймовірне.

За всїм тим в аналїзї фактів церковного житя, поданім автором, богато цїкавого, цїнного, чимало вірних помічень, справедливих уваг. Книга виявляє талановитого здатного досліґника, обіцює богато в будучности, особливо коли автор, не вдоволяючи ся сими, на перший раз досить легко киненими здогадами і гіпотезами, згодом сам перейде ще раз холодним аналїзом весь сей матеріал, переоцінить свої власні здогади в світлї заміток критиків і власних помічень і дасть уже не матеріал для чужих переглядів, а більш обєктивне рішенне поставлених питань.

Історія Київської Руси, його церковного і суспільно-політичного житя може сподївати ся від нього богато. **М. Грушевський.**

С. Бугославскій. *Поученіе еп. Луки Жидяты по рукописямъ XV—XVII вв. Спб. 1913, 42 стр. (изъ Изв. от. рус. яз. и слов. Имп. Академіи Наукъ, т. XVIII, кн. 2).*

Питанне про поученіе до братії новгородського епископа Луки Жидяти (1036—1060 р.) за останнї роки було висунуте в працях проф. Н. К. Нїкольського, що запідозрив приналежність слова сьому новгородському епископови. Поученне се, яке містить в собі виклад елементарної християнської морали, було відкрите Тимковським і надруковане ним 1815 р. по двох списках з написом імени архіепископа Луки. Скоро всї, окрім Строєва, визнали за автора поучення новгородського епископа Луку, про якого лїтопись каже, що він жорстоко покарав свого слугу і був на покутї в Київі. Нїяких відомостей про його літературну дїяльність лїтопись не зберегла. Тільки в 4-ій новгородській лїтописї (особливого складу) поученне приписуєть ся еп. Луцї. Більшість

списків анонїмна або приписуєть ся иншим особам. Все се змусило проф. Нїкольського до скептичного відношення до авторства еп. Луки, а дослїдженне 17-ти списків дало підставу для висновку, що за-для вирішення питання про дїйсного автора поученнія треба вияснити: 1) у яких відносинах стоять між собою тексти—лїтописний і нелїтописний, чи користував ся лїтописець останнїм, чи може нелїтописний текст зявив ся пізнїйше од лїтописного; 2) на скільки росповсюджений був поза-лїтописний текст поученнія. Д-їй Бугославський взяв на себе вирішеннє поставлених завдань і прийшов до висновків тим цїннїйших, що вони здобуті вірним методольоґичним шляхом і засновані на пильному вивченнї *всїх* (19-ти) списків поученнія, відомих досї. Він зібрав усї списки і звів усї варіянти до 9 основних текстів. Вже з побіжного перегляду варіянтів до текста, виданого Тимковським, робить ся ясно, що всї лїтописні списки, які носять імя Луки, близькі між собою і до тексту Тимковського (А), тимчасом як списки, що зустрічають ся по збірниках, утворюючи споріднені групи,—не виявляють з себе такої тїсної групи. Д-їй Бугославський детально аналїзує варіанти окремих списків та їх груп і приходить до висновку, що списки поученнія в лїтописях і списки в збірниках ведуть до тексту своїх архетипів, без впливу списків другої групи. У яких же відносинах стоять до себе тексти поученнів згаданих груп? Усї порівняння приводять автора до думки, що архетип лїтописних списків старший од архетипа збірників, і що останнїй іде до тексту одного з списків Новгородської 4-ої лїтописї. Коли ж лїтописний текст поученнія до братії старший од нелїтописного, то й затитулованнє його „Поученнє архіепископа Луки до братії“ треба вважати за найдавнїйше і гідне довірря, тим більше, що титули в збірниках так ріжноманїтні, що вже се одне промовляє проти давности сих заголовків. На закінченнє д. Бугославський дає коротеньку історію текста Поученнія: воно увійшло до новгородського зводу 1050 року, початковий звід 1093 р. проминув його, тим і поясняєть ся відсутність поученнія у Лаврент. списку, Новгород. І-й лїт. та ин. Звід. 1167 р. запозичив поученнія із зводу 1050 року і передав його загальноруському зводови 1423 р., звідки воно попало до зводу 1448 р., а сей останнїй послужив основним джерелом за-для Новгород. 4-ої лїтописї. Титул архіепископа був внесений у заголовок Поученнія після 1165 р. В XV віцї з одного з списків Новг. 4-ої лїтописї Поученнє було вписане до Збірника, звідки перейшло до инших із зміною заголовка. На протязї довгих столїть свого істнування Поученнє, завдяки своїому унїверсальному характерови, зазнало дуже незначні стилїстичні одміни. Серед відомих списків—нема скільки-небудь серіозних переробок Поученнія.

В додатку д. Бугославський переглядає і характеризує кілька по-

учнівь з характером повчаючим й умовляючим, що по ідеї й формі межують з поученням еп. Луки: всї сї поучення хоча й можуть по своїй формі бути зближувані до науки Луки Жидяти, як запевняв проф. Нїкольський, але же не могли служити джерелом для поученя новгородського єпископа або користувати ся ним. Натяк на можливість впливу Поученя Луки почуваєть ся тільки в одному з анонїмних поучень. Проте, мусимо застерегти,—з поширенєм дослїдженя анонїмної лїтератури XI—XIV вв. може бути сей тезис нашого автора й буде трохи обмежено.

Тексти видано дуже гарно, згідно з найдрібнїйшими вимогами фільольогичної точности. На закінченнї статтї — цїкава виписка з рукопис. Історич. Музею (пізнїйшого, XVII — XVIII вв.): тут Лука називаєть ся „Блаженный еп. Лука. *Родомъ Грекъ*“. Маючи на увазї руське імя єпископа (Жьдислав), ледве чи можна вірити пізнїйшому свідоцтву з темного джерела.

Праця написана стисло й цїкаво—і скромно. Рідке явище серед починаючих авторів: він не вважає за-для себе понижуючим точно розмежувати своє власне й позичене, навіть зазначає (ст. 7), що він завдячує в своїй працї товаришеви по семінару. Явище в наші часи незвичайне, хоча й достойне наслїдуваня. **В. Перетц.**

Василь Пачовський. *Нарис історії мінїятури по рукописям, Львів,* 1913. Ст. 64.

Заголовок брошури В. Пачовського не зовсїм відповідає змістови. Се властиво огляд вистави друків і рукописів, що зберігають ся у Відні в цїсарській надворній бібліотецї. Розуміть ся важко собі уложити скільки небудь повне представленнє про розвій мінїятури по виставі віденської, що правда багатої, але не першорядної колекції. Але і таке виданнє, при бідности української лїтератури може бути користним і пожаданим, але при обовязковій умові, щоби се виданнє було ілюстроване, бо найдокладнїйший опис памятника, без знимку з нього, не годен дати читачеви представлення про обговорений твір.

Найцїкавійшим уступом книги є опис кодексів ілюмінованих Стефаном з Сучави: Віденського Апостола і львівського Євангелія (з унїв. бібліотеки), хоч присуд автора відносно невмілости сего ілюмінатора мусимо прийняти з великим застереженєм: дїло в тім що В. Пачовський для своєї працї познайомив ся зі спеціяльними студіями в области візантийської мінїятюри тільки росийських авторів, з нїмецьких же називає лиш пару загальних підручників по історії мистецтва (Springer, Kraus). Між тим російські автори, як Покровський, Стасов, Буслаєв, навіть Кондаков при всїй великій науковій ерудиції і запасї знання, не вільні від певного естетичного упред-

женя, і нахилу оцінювати памятники мистецтва в залежности від зближення їх до реалїстичного напряму. Слїдуючи за ними в оцінці старих рисунків Пачовський впадає в помилки, від яких могла б його урятувати знайомість з солїднїйшими дослїдами французьких учених як Delisle, Bastard, Lecay de la Marche і особливе Diehl, автор одної з новійших праць по історії византійського мистецтва. Бо очевидно критика византійського рисунку під взглядом реалїзму, а не лїнейної будови, декорування площи і ідейного схематизування не може бути слушною. І ледве чи варто повторювати слова Буслаєва про неумілу техніку і бідність уяви таких прекрасних памятників нашого старого мистецтва, як Ізборник Святослава. А присуд відносно фресок Кирилівського монастиря і мозаік Михайловського в Київі, в яких „брак всякої пропорції в укладї фіґур, в кольористиці мертві тони виказують всю незугарність варварської роботи," свідчить як небезпечно приймати на віру сентенції найавторитетнїйших учених. (Подібну думку висловив Покровский в опозиції до Прахова в Очеркахъ памятниковъ христіанской иконографіи и искусства 274—288).

Тою-ж причиною (незнайомством з французькою науковою лїтературою) мабуть треба пояснити і думку В. Пачовського, що „історія західної мінїятури не присліджена так основно, як історія візантийської мінїятури". Зрештою найслабшими місцями брошури Пічовського являють ся ті уступи, в яких автор, відходячи від стислого опису віденьської вистави висловлює загальні думки і характеристики що до історії мінїятури взагалї. Але мимо того, оскільки брошура описує цїкаву Віденьську виставу, праця В. Пачовського представляє інтерес, шкода тільки що видана без ілюстрацій.

Д. Антонович.

Д. **Абрамовичъ.** *Къ литературной дѣятельности мниха Камянчанина Исаіи* („Памятники древней письменности и искусства" № CLXXXI) 1913 р., X+8 ст.

Коли зберемо до купи, що власне знаємо ми з української лїтератури старшого періоду, то спинитись з задоволенням на зібранім нїяк не зможемо.

Єсть одна межа, яка дїлить нашу лїтературу на два помітні періоди, — межа ся 1580 — 1581 рік, себ-то рік виданя Острожської Біблії. Починаючи з сього року українська лїтература нам ясна, вона має певний матеріал, який з наукового боку освітлював ся і освітлюєть ся де-далї більше, де-далї краще. Починаючи з сеї великої, величної дати — року видання Острожської Біблії, в українській лїтературі значно відбиваєть ся ще одна помітна риса,—се ідей-

ність сеї літератури, здебільшого навіть ідейність своєрідна, національна.

Але сього не можна сказати про українську літературу до 1580 р. Перше всього,—ми небагато маємо певного матеріалу, на якому може твердо спинитись науковий дослідник. Матеріял сей роскидано, ще не зведено його до купи, навіть не складено повного показчика, що власне ми маємо свойого з часів до Острожської Біблії.

Звичайно, той просвітний рух, що повстав коло князїв Острожських, викликаний був чимсь попереднім, а та літературна школа, що тодї роспочала працю свою, звичайно, мала попередників. Але що ми про їх знаємо, та й чи знаємо все?

От перед нами випадково випливає одна постать з дїячів старшого періоду нашої літератури – се Яким Камянчанин, письменник першої половини XVI-го віку, про якого отсе тепер подав відомости проф. Д. Абрамович.

І раніше наукова література знала ймення диякона Ісаії, що в миру прозивав ся Якимом. Ще року 1883 в „Чтеніяхъ въ Моск. общ. исторіи и Древн. росс.“ I, отд. V, смѣсь, були подані відомости про його. А. К. Харлампович, в своїй відомій праці „Западно-русскія православныя школы“ 1898 р., подав вже і головнїйші риси з життя і дїяльности Ісаії Камянчанина (диякона Іоакима).

Народив ся Яким в Камянцї Подільскім, в „христолюбивій“ родині. Освіту одержав вдома, де був, як він сам росказує, „наученъ святымъ книгамъ перваго закона Господня и втораго, святымъ догматамъ и благочестивому богословію и священной ѳилософіи“. Батьки його скоро повмирали, і Яким поступив в Киприянів монастир в Молдавії, де й став монахом. Пізнїйше його посвятили на диякона, і він вертаєть ся до дому, і проживає то в Київі, то в Вільнї. Тут Камянчанин і починає працювати на просвітному полї.

Десь коло 1561 г. Ісаія їде в Москву, щоб придбати там книжок Святого Письма. В Москві Камянчанина споткали „различныя озлобленія и наруганіе отъ нѣкоторыхъ людей московскихъ“, — ворогами було знято поголоску, нїби Ісаія єретик. І бідного монаха висилають перше в Вологду, а потім в Ростов, де його й засаджено до тюрми.

І от з тюрми Камянчанин пише „Листъ“ до Івана Грозного, виправдуючись в тій поголосці, що про його пустили вороги. „Лист“ сей — цїкавий документ до освітлення культурно-просвітної справи першої половини XVI-го віку.

Але не скоро дойшов „Лист“ до царя. Бідний монах, щоб зовсїм не впасти в роспач, пише собі „Плачъ“, де розважає себе великими благами на тім світї, по смерти. „Горки юзы темничныи, но сладо-

стенъ рай, въ немже прекрасныи и различныи добровонныи цвѣты и щурове поють. Чаю смерть—безсмертіе помишляю".

І тільки р. 1582, себ-то коли він проседів у тюрмі 20 років, Камянчанина покликали до царя. Цар ласково обійшов ся з монахом, пошанув його „милостію государскою" Проте вернутись до дому Камянчанин не зміг,—тодї як раз почалась польско-московська війна. А дотого старий засланець ще й заслаб і скоро й помер.

Проф. Д. Абрамович надрукував три твори Камянчанина по спискам XVI-го віку, твори, з яких тільки один був відомий до нашого часу. Твори Камянчанина мають певний інтерес не тільки до історії релїґійно-церковних відносин старої Москви і Литви, але і до характеризування просвіти і лїтератури сього часу.

Писані твори чистою церковно-славянською мовою сього часу: яких небудь украïнїзмів в сих творах не знаходимо. **І. О.**

Henryk Merczyng, *Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych*, 8⁰, стор. X+3+знимки 178. Виданнє Краківської Академії Наук.

Józef Tretiak, *Piotr Skarga w dziejach i literaturze unii brzeskiej*, 8⁰, стор. 352. Виданнє Краківської Академії Наук.

Свій „Катихисісъ", виданий у Несвіжі 1562 р., присвятив С. Будний князям Радивилам з сеї причини, як мотивував у присвятї: „К тому тѣжь и для того, аби ся ваши княжацъские милости не только въ чужоземскихъ языцѣхъ кохали, але би ся тежь ваши княжацъские милости и того здавъна славъного языка словенъского розмиловати и онымъ ся бавити рачили. Сумъная бо речь естъ, абы ваши княжацъские милости того народу языкъ миловати рачили, въ которомъ давъные предъки и ихъ княжацъские милости паповѣ отци ваших княжецъскихъ милости славне преднейшие преложеньства несуть". Посвята до книжки передрукована в VII р. „Археографического сборника документовъ" (Вильна, 1870). Десять більших єресий, не згадуючи про богато инших, налїчив Артемій у „Посланію до Симона еретика Будного" (надрукованім у „Памятникахъ полемической литературы", кн. 1, 1287—1328). Будний сам прислав Артемієви примірник свойого катихизму, а правдоподобно й книжки „О оправданіи грѣшнаго человѣка предъ Богомъ", виданої також 1562 р. Бодай у посланію до Будного говорить Артемій і про книжку „О оправданіи", яку Будний назвав так „неправеднe". Про посланіе Артемія до Будного Мерчинґ не знає, про писаннє Будного „О оправданіи" знає не більше, нїж знайшов у бібліоґрафії Сопікова, хоч вістки з житя Будного не так дуже численні. Передрук передмови зазначений ось як: „Сю передмову передрукував Гільдебрандт кирилицею у Вильнї

1870 р. в виданнях Археоґрафічної Комісії". Не зашкодило-б і згадати, що детальним розглядом мови катихизму заняв ся проф. Є. Карский в серпневій книжці „Журнала Мин. Нар. Просвѣщ." за 1893 р. у статї „Два памятника стараго западнорусскаго нарѣчія.

Будного вважає автор Поляком без усяких сумнївів і схилюєть ся до думки Сандія, що Будний був Мазуром. Нї рік, нї місце уродження не відомі. Здогадане місце студій—Краків. Найранїйша досї відома дата з житєписи Будного р. 1558, коли 11 сїчня виленський християнський збір вибрав його катихистом. Як загалом нема в працї відповіди на питанне, звідки зявив ся Будний такий з своїми думками, так і великий катихизм схарактеризований кількома виписками. Автор уважає його „цїлком ориґінальною працею Будного" (стор. 15). В такім разї, ще більшою загадкою стає мова обох друків з 1562 р. Сю загадку мусить розвязати автор будучої моноґрафії про Будного. Не зайвим покажеть ся і справа відношення Будного до Скоринового перекладу нового завіту. В каждім разї своєю працею Мерчинґ значно улекшить роботу свойому наслїдникови, зібравши старанно дані з житя і дїяльности Будного й проаналїзувавши розвій його релїґійних думок.

Середовище, серед якого прийшло ся працювати Будному, змальоване також в другім роздїлї працї проф. Третяка, де автор оповідає про боротьбу єзуїтів з реформацією. Перший роздїл присвячений становищу руської церкви до часу Берестейської унії, третїй писанню Скарґи „O jedności kościoła Bożego", четвертий календарній справі, пятий розвою унії до 1595 р., шестий довершенню унії, семий Скарзї і Філалетови, восьмий оборонї унії з боку Потїя, девятий Скарзї і Вишенському, а десятий Скарзї і Смотрицькому. Праця проф. Третяка в більшій части написана ще перед 15 лїтами, але коли вже по так довгім часї забрав ся автор до викінчення роботи, старав ся використати „в міру потреби всї важнїйші човійші оброблення великоруські й українські, що відносять ся до предмету, й усї нововидані жерела". Та виконанне не зовсїм відповідає сим словам. Досить сказати, що в роздїлї про Вишенського не використана знаменита рецензія А. Кримського на студію д-ра Франка про Вишенського, рецензія небуденна, бо се осібна поважна студія о 83 сторонах (Київ, 1895, відбитка з „Кіевской Старины"). Для останнього роздїлу міг автор мати й роботу Осинського „Мелетій Смотрицкій, Архіепископъ Полоцкій (в „Трудахъ" Київської Академії за 1912 р. й осібно), яка була би пригодила ся авторови працї про Петра Скарґу в історії унії і полємічної публїцистики вже хочби тому, що Осинський рішучо відмовляє Смотрицькому авторства трьох писань з іменем клирика Острозького. Вже скорше можна усправедливити невикористанне статей

по всяких „епархіальныхъ Вѣдомостяхъ“, бо їх безумовно дуже тяжко, часто навіть неможливо одержати в Галичині.

Автор підбирає й освітлює факти з католицького становища; тому й надїлює Скарґу всїми ясними красками й гарними прикметами, тому й згадує кождого разу князя Константина Острозького з неутаєною несимпатією. Читача притягає мальовничий стиль праці і епічний виклад предмету, тим більше, що автор нерідко робіть поправки в думках попередних дослїдників або й дає часом зовсїм нове освітленнє. Поправки не все щасливі, приміром справа автентичности листу патріярха Нїфонта, віднесеннє слів Вишенського: „комедії строїти і іграти“ тільки до проповідничих новаторств і т. д. Але є тут думки, що переривають досї традиційно повторювані погляди. Може найзамітнїша з них справа авторства „Апокрізіса“ книжки, виданої під псевдонїмом Христофора Філалета. Вже в „Apologi-ї“ зазначив Мелетій Смотрицький незгадану Третяком деталь, що автором сеї книжки був „кальвінїст, який а нї не знав нашої грецької віри, а нї не вмів українського письма“ (стр. 95). За Стебельским уважано досї автором „Апокрізіса“ Христофора Бронського. Але дивно, що людина, яка написала такий твір, могла бути поза сим зовсїм не відомою; чому не лишила нїякої иншої по собі згадки в лїтературі? Проф. Третяк припускає, що згадану книжку написав Мартин Броневский, автор твору„ Tartariae descriptio“, королївський секретар і дворянин, що його два раза висилав в 1578 р. Стефан Баторій до перекопського хана. Тїшив ся репутацією дуже досвідченої людини в публичних справах і в справах вимови. Був ревним протестантом, і брав участь в торунськім синодї в 1595 р. Його се й Христофора Рея вислав сей синод з листом до Замойського з жалями на релїґійні кривди. Зараз по появі „Апокрізіса“ з початку 1598 р. був Броневский послом на сойм з Київської землї і жив в дуже близких зносинах з князем Острозьким, що називав його „своїм добрим приятелем“. Правдоподібність авторства Броневского скріплює лист александрійського патріярха Мелетія Піґаса до нього, писаний кілька лїт опісля. „Таємничний тон листу патріярха й його одушевленнє до особи Броневского насувають думку, що патріярх знав щось про Броневского від свойого протосінґела Люкаріса й се вводило його в таке одушевленнє“ (стор. 184). Не зашкодить тут заразом зазначити, що згаданий лист припадає на час, коли Острозький думав над унїєю межи протестантами й східнього церквою.

Про цїлість релїґійних сварок за унїєю і проти неї остає й далї єдиною праця проф. Брикнера „Spory o unię w dawnej literaturze“ в III зош. „Kwartalnika historyczn-ego“ за 1896 р. В оглядах української лїтератури згадується ся звичайно тільки про мало що з сих початків української публїцистики. Тому пожаданий був би її огляд з підчер-

кненнєм не чисто доґматичних суперечок колишних реліґійних фанатиків, але таких моментів, що малюють нам тодїшне суспільно—національне житє українського народу.

М. Возняк.

С. А. Щеглова, *Вирши праздничные и обличительные на аріанъ конца XVI начала XVII в.*, СПБ. 1913 (Пам. Др. Письм.).

Нова праця С. Щеглової—а в неї їх де-кілька — коштовна, на наш погляд, а саме через те, шо додає нових та свіжих матеріалів що до історії українского давнього письменства, а власне віршування.

Заходами небогатьох поки що дослїдувачів, як Потебня, П. Житецький. М. Петров, К. Студинський, а особливо В. Перетц, все таки уже використано доволї памяток віршованої старовини. З XVI в. віднайдено та, як відомо, видано: пісню про Штефана воєводу, що записана була в граматиці чеха Яна Благослава 1571 р. [1]), вірші на герб кн. Острозського, Передмову до читачів Острозської біблії, Г. Смотрицького, Хронологію Андр. Римші (усї 1581 р.), його ж ще три вірші—в збірнику 1585 р., що видали Мамоничі у Вільні (1585 р.), у Литовскому Статутї. на герб Сопіги (1588 р.), та в Апостолї 1591 р., вид. Мамоничів, далї вірш в передмові до „Ключа царства небеснаго“ (1587 р.),у Просфонїмі 1591 р. [2]), три панеґірики XVI в., вид. К. Студинського та инш.

Від початку XVII в маємо такі видання вірш як: „Лямент дому княжат Острозских“ (1603 р.), вірши Памви Беринди (1616 р.), „Вѣзерунок цнот“ о. Єлисея Плетенецького (1618) „Вѣршѣ на погреб Петра Конашевича Сагайдачного“ (1622) Кас. Саковича та инш.

Що до змісту та форми виданих вірш, то се були або сухо-книжні перші проби не досить складного віршування, або цілком панеґірич-

---

[1]) Див А. Потебня, Филолог. Записки, Ворон. 1877: „Малорусская народная пѣсня по списку XVI в., текст і примітки; порівн. Зап. Наук. Тов. ім Шевч., т. ŁXXV, кн. I, 1907 р., с. 21—22, в „Студіях над українськими народними піснями“, д-ра Франка; пор. Ibid, т. CX, 1912, кн. IV, с. 5—25: додатки й поправки, I Стефан воєвода; Ст. Томашівський, Ibid, 1907 р., кн. VI, Miscellanea ст. 128—134: Замітка до пісні про Штефана воєводу.

[2]) В. М. Перетцъ, Историко-литературныя изслѣдованія и матеріалы 1900, т, I, ч. I—II, особл. ст. 65—81; порівн. его ж „Малороссійскія вирши и пѣсни въ записяхъ XVI—XVIII вв., Изв. отд. рус. яз. и слов. Имп. Ак. Наукъ, 1899; Къ исторіи Кіево-Могилянской коллегіи, Чтен. въ Общ. Нест. Лѣтоп., кн. XIV 1900; Замѣтки и матеріалы для исторіи пѣсни въ Россіи, I—VIII, СПБ, 1901 Очерки старинной малорусской поэзіи, Изв. отд. рус. яз. и слов. 1903; Новыя данныя для исторіи старин. укр. лирики, Ibid, 1907, XII, кн. I, ст. 144—184; Кілька пісень к. XVII—поч. XVIII вв., Зап. Наук. Тов. ім. Шевч., 1908, кн. VI; Панеґірик „Вѣзерунокъ цнотъ о. Єл. Плетенецкого“ року 1618, Зап. Укр. Наук. Тов. в Київі, 1909, кн. V та иньш.

ного напрямку, що зовсім не доторкались до болючих міст бурхливого українськаго життя того часу. Як відомо, українсько-католицька наукова полемика та полемичні казання мали головною метою боронити свою віру та національну справу від заходів полонїзації. Красне письменство, як досї здавало ся нам, не ставило ся до сеї боротьби.

Виданнє С. Щеглової зміняє наші дотеперішнї думки. Воно яскраво додає нам, що на прикінцї XVI в. український люд мав серед своєї громади такого письменника, що настроїв свою віршову ліру на ту ж само тему, що й полемічне письменство: він присвятив свої вірші боротьбі з еретиками антитринїтарами обо т. з „аріанами“. Се новий, досї невідомий жанр в українському стародавньому письменстві.

Ще в 1897 р. проф. Петров значив в „Описаніи рукописныхъ собраній, находящихся въ г. Кіевѣ“ (в. II, М, ст. 161) збірник вірш в Михайлівськім мон., деякі з котрих мали оглав „на аріан“. С. Щеглова, видаючи усї 48 вірш, що містить сей збірник, додає до них свою коштовну передмову. Тут находимо доладний опис рукопису, що автор датує початком XVII в., далї уваги що до мови вірш, українсько-літературної к. XVIв.—поч. XVII, на ц.-славянській основі (лексїка—мусишь, невдачное, маєть, нехай, мовлю, запытайте, та инш). Зміст вірш ясно вказує на їх відношенне до полеміки проти антитринїтарів, але не всї 48, через те автор передмови подїляє всї вірші на три відділи: полемічні, „похвальныя и назидательныя“. Далї він докладно виясняє питанне про походженне вірш та призначенне їх що до боротьби з антиринїтарами, про час складення їх, саме в другій половині XVI в., майбуть до 1582 р., про джерела вірш (особливо евангеліе, псалтир, мінеї та тріоди). Автор вірш, по гадцї дослїдувача, ледве чи був з школи кн. Острозького, що приємно відносив ся до антитринїтарів. Скорійше він належав до школи кн. Курбського, що вороже ставив ся до сих еретиків.

Дуже цінна праця С. Щеглової, що дає систематичний та доладний огляд віднайдених та старанно виданих вірш нового жанру та дуже старого часу, має й деякї помилкї, хоч й нечисленні та неважні. На наш погляд, подїл вірш на три віддїли не тільки „условный“, як каже й сам видавець, але по декуди й неуґрунтований та довільний: напр. вірша № 2—„Упадокъ сатани изъ Ада“ віднесена до т. з. „похвальныхъ“, хоча скоріше підходить до „обличительныхъ“, вірши №№ 61 и 62 близші до „назідательныхъ“, нїж полемічних. Іноді автор помиляєть ся в передачі українських терміпів: „покора. Христова“, себто по російському смиреніе в муках [1]), автор зрозумів як „покорность“. Хри-

[1]) Див. П. Житецького, Очеркъ литер. исторіи малорус. нарѣчія въ XVII в., Кіевъ, 1889 г. стр. 64, приложеніе „Синонима славенороссійская“,—словник з укр. рукопису XVII в.

сту й передав зміст вірши, начеб то Христос вимагає від людей покори Богу, а не сам дав людям зразок покори своїми муками за людей.

Т. С.

Н. К. Гудзій, *Къ вопросу о переводахъ изъ „Великаго Зерцала“ въ Юго-Западной Руси, Київ. 1913, 42 ст.*

Невелика, але цїкава праця д. Гудзія дає перегляд старого питання на основі нових, ще не використаних ученими матеріалів. Ледве чи можна знайти в старій лїтературі памятку, яка б мала більше росповсюдженнє, нїж „Великое Зерцало“, як в формі збірника, так і в формі більш або менш значних витягів та окремих статей. Присвячена історії сього збірника повістей в славяно-руській лїтературі розвідка П. Владимирова значно вже застаріла: неодмінно потрібний перегляд питань, зачеплених названим ученим; назрівають і нові питання, яких він не зачіпав або торкав ся тільки принагідно і вирішав негативно за недостачею певних авторитетних даних. До таких питань належить і те, котре вирішене в брошурі д. Гудзія. Попередні дослїдувачі вважали, що „В. Зерцало“, переложене в Москві 1677 р. з доручення д. Олексїя Михайловича з польського видання—не було звісне в українських перекладах. Та й справдї—цитати з „В. З.“, котрі ми зустрічаємо у значнїйших письменників XVII в. на Українї, свідчать, що вони користували ся не з готових перекладів, а кожний сам перекладав те, що йому було потрібне: вони всї добре знали і латинську і польську мову. Автор сеї статі подає дані, які дозволяють зробити висновок, що „В. З.“ було переложене в XVII в. на „простую мову“, як тодї казали,—коли не в цїлости, то в значному числї оповідань, що складають цей популярний на Заходї і в Польщі збірник. Д-їй Гудзій дає реєстр статей з „В. З.“ в рукоп. Київ.-Соф. Бібл. № 179 полов. XVIII в. і Моск. Сінод. Бібл. № 729 того ж часу, зазначаючи статї польського „В. З.“, що послужили оригїналом для перекладчиків. Затим—ставить питанне, до якого польського видання „Zwierciadła“ сягають старі українські переклади. Можливо, що се було виданне 1621 або 1633 рр., точне ж порівнянне окремих оповідань перекладу й оригїнала впевняють у тому, що перекладчик оповідань, які зберегли ся в обох рукописах, скористував ся з видання 1621 року.

Далї виникає питанне, чи ми маємо в українських перекладах дїло з безпосередними перекладами, чи з далекою копією; приклад порівняння показує, що переклад був безпосереднїй і що москов. та київ. рукописи дають докази *істновання двох* незалежних один од другого перекладів. Окрім того перекладчики допустили деякі відступлення від оригїналу: робили певні додатки (славословіє св. Тройцї, повчаючі уваги в кінцї оповідань, нарештї долученнє нових подробиць,

напр. про Серапіона милостивого, про Руфіна і Секунду) і прощення (назва монашого католицького ордена, рік події, джерело, з якого взято оповіданнє). Наводимо зразок мови перекладу (не зберігаючи ортоґрафії). „...Шляхтичъ одинъ мовилъ до того чоловѣка: маю дочку уродивую и ростроиную, през которую если ся тобѣ подобает, потомство твое може быт вывисшоно; тую дам сынови твоему за жону, однакъ такимъ способом, жебысь ты сынови своему всю маетность свою пустил, а сын тобѣ и матцѣ поки живи будете, гойне будет додавать всего, бо суть припадки розмаитыи, в которых сын твой держачи (тримаючи) тую маетность моглъ был дѣдитцтва пострадалъ“...

Розслїди д. Гудзія і раніїйші—д. Шевченка (Къ исторіи „В. Зерц.“ въ Юго-Западной Руси. „Вел. Зерц.“ и сочиненія Іоанникія Галятовскаго, Варш., 1909 р. і окремі замітки в Отчетахъ объ экскурсіях семин. русской филологіи)—значно поширюють наші відомости про долю одної з найцїкавійших памяток старої европейської лїтератури.

В. Перетц.

Марія Слабченко, *Матеріалы по малорусской сфрагистикѣ, Одеса, б. року, 16 ст.*

Невелика брошура з вищенаведеним заголовком робить дивне враженнія через силу важних помилок та неправильний погляд на значіннє ініціалів при гербових печатях. Автор брошури очевидно зовсїм не надає значіння сим знакам, тодї як тільки беручи їх під увагу, можна з певністю зясувати, що дана печать належить даній особі. Розцвіт печатей старшинських та міських в Гетманщинї треба віднести до кінця XVII і початку XVIII в.; в другій половинї XVIII в. поруч з иньшими зявищами можна зауважити і цїлковитий занепад української геральдики і печати стають дуже грубими, користування ними здебільшого цїлком випадкове; тому, як що печать належить до 2-ої половини XVIII, не має ініціялів і не має родових геральдичних знаків, то краще її завсїм не описувати і не брати на увагу під час працї над сфраґістикою взагалї. Опріч того автор брошури допускає багато помилок в читанню імен і назв. Напр. на стор. 4 ми зустрічаємо Кисляковську сотню замість Киселевської (Чернигівського полку), полковника Іляшенка в 1728 р., коли був один тільки полковник з таким іменем—Максим Іляшенко, який займав уряд Лубенського полковництва в 1676—1687 рр., Полтавського полковника Ів. Чарниша 1720 р. (був полковником в Полтаві Іван Черняк в 1711—1722 рр. і в Гадячі полковник Іван Чарниш в 1709—1715 рр.), військового товариша В. Камшу (?), відомість, що Іван Ломиковський був ґенеральним есаулом уже р. 1668, коли він сей уряд обняв не раніїйше 1691 р., полтавського полкового судію Лисенка, коли такого

ніколи не було, і т. и. Се все помилки на одній тільки 4-й сторонці. Решта теж мають багато неточностей. На 5-й стор. ми знов зустрічаємо полтавського полковника Чарниша в 1716 р., генер. есаула Ів. Скоропадського в 1668 р., хоч він сей уряд обняв не ранійше 1699 р. і таке иньше. До числа українських печатей зараховано чомусь печать „лейбъ-гвардіи въ отставкѣ сержанта „Івана Цертемана 1806 р. (стор. 5).

Не можна не вказати також на те, що ініціали на печатях автор брошюри цитує неправильно в багатьох випадках. Напр. на печати ніжинського полковника Артема Мартиновича значать ся у автора букви П. В. И. Е (?) Ц. П. В. Д (?) З Н А М, на печати Василя Золотаренка—Е П В Н З В Ц Н В З (?), Пилипа Уманца—Ф И У П Е П В Ц В З Н (?), Леонтія Свічки—В Ц П В Е Е П Л Л С замість И Ц П В В Σ П Л Л С („Ихъ царского пресвѣтлаго величества войска запорожского полковник лубенский Леонтій Свѣчка“) і т. д. (ст. 6). Останню печать взято з „Архиву Стороженків“, т. VII, ст. 8, але тут її наведено цілком правильно. Таким чином ініціали не тільки не полегчують авторови брошури орієнтувати ся, але через неправильну їх передачу тільки затемнюють справу; а сам автор мабуть ніколи не пробував розшифрувати, тоді як вони легко надають ся до розшифрування.

Як що стежити далі за текстом книжки, то доведеть ся вказувати не меньше помилок; краще правда скомпоновано сторінки, присвячені „гетманській печати въ XVII в.“ (ст. 11—15) і „запорожським печатям“ (ст. 15—16). Але й того, що сказано досить для того, щоб зробити висновок про цілковиту непридатність даної книжки для справок. **В. Г.**

М. Е. Слабченко—*Протоколъ отпускныхъ писемъ за гетмана Апостола 1782 года. Тутъ и по отезде его велможности записки щоденнія при концѣ того же года 1782.* Одеса, 1913, стор. 115.

„Діаріуші, каже О. М. Лазаревський (Чтенія въ Общ. Лѣт. Нестора кн. XII)—се були повні дневники административної діяльности правителів краю. Точність записей в них забезпечувала ся офіціяльним положеннем осіб, яким доручалось вести їх“. Такий діаріуш, ведений старшим канцеляристом Миколою Ханенком в 1722 р. був виданий О. М. Бодянським в „Чтеніяхъ въ Общ. исторіи и древн. Рос.“ в 1858 році. Уривки з дневника (діаріуша) гетьманської канцелярії за 1722—1723 р. були видруковані О. М. Лазаревським в „Чтеніяхъ въ Общ. лѣт. Нестора“ кн. XII. Тепер уривки з діаріуша за 1728 (1727?) надруковав М. Е. Слабченко.

На жаль се виданнє викликає велике здивованнє. На окладинцї бачимо 1728 рік. А на другий сторінцї окладинки стоїть вже 1727 рік. І сей рік власне правильний. Д-їй Слабченко видав діаріуш не за 1728 рік, як можна думати на підставі окладинки, а за 1727 рік. В сім легко пересвідчити ся, читаючи перші ж слова діаріуша: „на сей 1727 годъ". Така сама необережність є і в передмові, де напр., дякуючи не точному покликанню, без року, на „Чтенія въ Обществѣ истор. и древн." важко догадати ся, що доповнює протокол, який друкує д. Слабченко.

Можна було б побажати д. Слабченкови мати більше уваги до памятки, яку видає. Без сумнїву памятка дуже інтересна. Але не зайвим було б, як би д. Слабченко при виданню подав загальну характеристику її. Се тим більш потрібно, що д. Слабченко видає памятку не цїлу, а лише випадкові витяги з неї. „Пропущено все те, що в момент списування рукопису (1908)" пише п. Слабченко, „мало мене цїкавило або на мій погляд здавалось незначним". З огляду на таку невиразність, той хто користуєть ся виданнєм д. Слабченка, не розуміє цїлком, що саме цїкавило п. Слабченка, що могло бути визнано ним не інтересним, з яких мотивів; і потім, що саме було пропущено п. Слабченком, коли він видавав діаріуш? Через се виданнє д. Слабченка стає далеко меньш значним. Досліднikови доведеть ся мимохіть звернути ся безпосередньо до ориґіналу, не вважаючи на інтерес частини протокола, виданої д. Слабченком. **Мик. Василенко.**

Іван Джиджора. *Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 рр.* (Відбитка з „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка"). У Львові, 1911, стор. 143.

Не багато видатних наукових праць, опертих до того на великім історичним матеріалї, маємо ми що до історії Лївобережної України. Тому не можна не привітати солїдну працю п. Івана Джиджори. Питанне, розроблене в сїй працї, зовсїм нове. Ів. Джиджора не мав попередників і підготовляючих праць що до питання, яке він студіює. В основу працї п. Джиджори положено новий матеріал, взятий ним з московських архивів і з харьківського історичного архиву. Матеріал сей дуже цїкавий і значний.

Праця п. Джиджори складаєть ся з 8 окремих роздїлів. В першім автор указує на інтензивність розвою в лївобережній Українї закордонної торговлї, на причини й умови для сього, також на причини, що викликали занепад української торговлї. Другий роздїл присвячено викладу заходів росийського уряду, що були наслїдком його меркантильної політики і вбивали українську закордонну торговлю. Третїй роздїл розглядає переважно місцеві заходи полїцийного характера, що були наслїдком загального напрямку росийської економічної політики

початку XVIII в. і утворили ряд перешкод українській торговлї. Четвертий і пятий розділи містять в собі цікаві відомости що до втручання Австрії й Польщі в торговельну політику Росії (заходи російського уряду проти закордонної політики України в високім степеню руйнували торговельні інтереси Австрії й Польщі). Шостий і семий розділ розглядають спроби українських торговців бороти ся з меркантильною російською політикою, а також заходи, за помічю яких гетьманський уряд намагав ся охоронити торговельну клясу від руйнуючого впливу економічних заходів російського уряду. Восьмий розділ—се загальні висновки з цілої книги.

Основна думка в VIII розділї така: „На цілість автономії гетьманщини крім „прав і вольностей“ в сфері політичної складали ся теж такі права і вольности в сфері економічній і фінансовій. Гетьманщина заатакована російським урядом в своїх правах в области економічній тратила силу і престіж в своїх політичних правах, престіж серед українського суспільства, не будучи в стані відповісти всім його вимогам, а не маючи за собою повного морального підпертя у своєї суспільности, тратила тим самим силу і відпорність супроти централїстичних заходів російського уряду“ (стор. 142). „Без належного розгляду й оцінки економічної політики російського уряду супроти України трудно було б зрозуміти скорий упадок правнодержавної окремішности гетьманщини“ (ст. 143).

Образ зовсім вірний в загальнім. Не в усім одначе можемо згодити ся з п. Джиджорою в подробицях.

„Кінець XVIII і перші три десятиліття XVIII в. зазначають ся значним розвоєм торговлї лївобічної України, особливо торговлею з заграницею, головно коли по нещасливій мазепинській справі настають часи релятивного спокою“ (ст. 1). Причини сього д. Джиджора бачить в свободї торговлї з заграницею, в розвитку українського господарства, в інтензивнім переходї до грошового хазяйства. Що до останнього, то, на мій погляд, д. Джиджора переоцінює значінне гетьманства Скоропадського. Перехід до грошового хазяйства був досить інтензивний і раніше. (Масова скупля землї в останній чверти XVIII ст., купчі пишуть ся на гроші, грошові видатки, що були призначені старшині по статям Самойловича, Мазепи, реєстр багацтва Самуйловича при його арештї і т. и.). Менї здаєть ся, що помилково погоню за землею д. Джиджора відносить головно до часів Скоропадського. Вона не менша була і раніш. Скоропадський видавав багато потверджуючих універсалів на маєтности, що були дані раніше.

Досить справедливо д. Джиджора надає велику вагу в процесї розвою грошового хазяйства новій повинности українського народу— удержанню російського війська на Україні, також тим походам, в яких

мусили приймать участь козаки при Петрі І. Сї походи були далеко від України і потрібували багато грошей.

Д. Джиджора зібрав дуже інтересні відомости про заграничну торговлю України і обставини, в яких вона одбувалась, про речи, які ввозились і вивозились і т. д. Се більш зовнїшнїй начерк торговлї, але дуже цїнний з наукового боку. Він цїлком збудований на нових невідомих матеріалах.

Проти сїєї заграничної торговлї й були головним чином направлені укази Петра І. Вони цїлком виходили з тої меркантильної полїтики, котру проводив в економічній своїй дїяльности Петро І. Д. Джиджора думає, начеб то укази Петра що до економічної полїтики стояли в звязку з тими указами, що були направленї проти автономії Лївобічної України. Менї ся думка здаєть ся помилковою. Д. Джиджора не навів докладних фактів, щоб її обосновати. Проводячи свою економічну политику, Петро розумїєть ся, не вважав на права і вольности України, котрі він обіцяв держати непорушно; але його економічні заходи не виходили з плянової полїтики скасування вольностей України, хоч і вели на практиці цїлком до сього, як се добре показав д. Джиджора в своїй працї.

Взагалї робота д. Джиджори се дуже цїнний вкладок в історичну науку. Вона, як я вже казав, торкаєть ся зовсїм нового питання, дає богатий архивний матеріал, котрий автор не тільки зібрав, але й обробив критично і вповнї науково.

Мик. Василенко.

Жерела до історії України-Руси, том XXII. **Дневник Якова Марковича, том IV** (*1735—1740 роки*). *Київ-Львів, 1913. Цїна 1 р. 50 к.*

Археоґрафічна комісія Наукового Товариства імени Шевченка видала під редакцією Вадима Модзалевського 4-й том дневника ґенерального підскарбія Якова Марковича. У перше дневник Марковича був виданий Олександром Марковичом, внуком автора, в 1859 р., але в скороченім видї, і ся остання обставина спонукала „Кіевскую Старину“ видати се цїкаве джерело української історії XVIII в. в повнім видї. Роспочато було се виданне р. 1893 і доведене до 1735 р., склавши 3 томи. Отсе тепер виданий XXII том „Жерел“ являєть ся продовженнем видання „Київської Старини“ і містить записи Марковича від 1735 до 1740, які містять ся на 385 стор. друку.

Короткі відомости про автора дневника і про значінне поданого матеріалу дав О. Лазаревський в передмові до редаґованого ним І тому Дневника у виданню „Кіевской Старины“.

В сей період, який ми розглядаємо, Яків Маркович був бунчуковим товаришем, провадив спокійне безжурне житє в Глухові; одві-

дував начальство і знайомих, бенкетував, грав в карти. Обовязки його службові в „генеральной счетной комиссіи усчитыванія всѣхъ малороссійскихъ комиссаровъ“ були очевидно дуже нескладні і він не вчащав туди. З службових доручень йому тепер дано було лише одне: командіроване для збирання залеглостей в Київському полку літом 1737 р. Опріч того р. 1739 він брав участь в поході проти Турків, але в боях участи не брав, хоч і був в таборі під Хотином. В осени того ж року він повернув ся з походу. Заняти якийсь видатний уряд йому не пощастило, хоч і обраний був двічи кандидатом, в числі иньших, у-перше в поході на посаду ґенерального судії, у-друге року 1740 на місце свого батька, ґенерального підскарбія. Але обидва рази обрали не його, а иньших кандидатів.

Дневник Марковича, як відомо, має невелике значінне для полїтичної історії: для сього автор його дуже обережний; він записує факти полїтичної історії, переказує зміст одержаних в ґенеральній канцелярії з кабінету указів, але обмежуєть ся лише протокольними вказівками, не вглубляючись в оцінку подій. Він був близький з тодішними правителями України (князем Шаховським, князем Барятинским, ґен. Румянцевим, ґен. Шиповим та ґен. Кейтом), але не подає ні їх особистої характеристики, ні характеристики їх дїяльности, хоч старанно реєструє кожний свій візит, кожний бенкет та обід, на якім гості „подпіяли“, та скільки програв або виграв. Що до сього, то дневник дуже докладний: всї торжества й офіціальні свята в Глухові, приїзд до Глухова високопоставлених осіб (Бірона, Мінїха та иньш.) занотовано в дневнику. Так само стежить Маркович за ходом воєнних подій, за долею і службовим рухом представників українських фамілій та урядових осіб. Дослїдник української ґенеальоґії знайде в дневнику користні вказівки. Але полїтичної фізіономії численних родичів та знаємих Марковича у нього не можна знайти. Сам же автор дневника з полїтичного боку був, очевидно, людиною цїлком невиразною, запобігаючи у власть маючих; його єдиний виступ громадського характеру на протязї сього періоду — участь в колективнім проханню про дозвіл часово забороненого р. 1737 варення горілки.

Більш цїкаві Марковича відомости про той збір людей та коштів, якого вимагав тодї уряд. Се був час, коли росийська армія під проводом Мінїха йшла в похід проти Турків і поверталась назад через Україну. Де-які цифри ілюструють, дїйсно, тягар українських жертв. Так в 1736 р. Мінїх домагав ся висилки на лїнїю з України (не рахуючи Слобідських полків) 38 тис. чоловік посполитих на роботи; ґенеральна канцелярія постановила післати лише 15 тис. (по 1 з 8 дворів) по ревізії 1735 р. всього на Україні виявило ся „мужиків“ 110 тис., але на повторене домаганне ґенеральна канцелярія

уступила. Р. 1738 посполитих в поход призначено було вже 50 тис., в тім числї з глуховської сотнї 3207 ч., а з с. Сваркова, найблизшого до Глухова маєтку Марковича 36 чол. Які важкі були умовини житя і працї посполитих, котрих висилали на лїнїю, про се каже посвідченнє Марковича, що з післаних р. 1737 Сварковських селян повернув ся лише один, та і той з одмороженими ногами, трое зникло без вісти, а решта вмерла. Козаків в 1736 р. вислано було 15 тис. і на додаток 2 тис., в 1738 — спочатку 10 тис., а потім покликано було всїх козаків та бунчукових.

Та не легший був і збір збіжа й товару. Так, р. 1736 вимогало ся 20 тис. четвертей хлїба, 1600 четв. крупи; потім ще в вересні й жовтнї того ж року з кожного двору $^1/_2$ четв. житньої муки і 2 гарця крупи що місяця; сїна з цїлої Украіни в 1736 р. забрано було 500 тис. пудів з приставкою; потрібні були й підводи. Р. 1738 з Украіни треба було зібрати 46 тис. волів, за які обіцяно було заплатити. Як важко приходило ся українському населенню, показує та обставина, що довело ся читать у всїх українських церквах 4 грудня 1739 р. царський указ, в якому написано було, що за все забране буде заплачено, що треба людям потерпіти і будуть йому дані всякі милости.

Хоч мало цїкавий для полїтичної історії, дневник Марковича дуже цїкавий для історії господарства й побуту тої доби. Заможний землевласник і властитель кількох сел та хуторів (с. Сварков, с. Криски, с. Сухоносовка, с. Тулиголово, хутір Гамалїївський, Перервинський, Криворудський, Калюжнівський) він був добрим господарем, і його розпорядки й ті дані, які він подає, дуже цїкаві. Сполучивши до купи розкидані вказівки можна одержати цїнні відомости про стан землеволодїння, видатність земель, розміри засїву і урожаїв, податки, а також про техніку господарювання; Маркович укладав для своїх старост і економів писані інструкції, одержував від них справоздання і короткий зміст свого листування з ними заносив у дневник. Майже що року обїздив він свої маєтки; в його господарстві велику ролю грало варенне горілки. Дуже цїкаві вказівки на цїни й заробітню плату сїльсько-господарських робітників. Але найбільше цїн вказано що до коней і товару. Напр. зустрічаємо такі цїни: кобили від 12 р. до 3 р., воли до війська 3—4 р., вівцї 60 і 70 к., старі вівцї й кози по 18 коп., ягнята й козенята по 20 к.; цїни на вино: кварта столового вина 50 к., венгерського—1 р., місцева горілка $18^1/_2$ шагів відро, полинкове вино—8 коп. кварта; жито—24 к. четверть, овес—18 коп. четверть; фунт осетрини коштував 3 коп., білуги—5 шагів.

Що ж до заробітньої платнї, то відомостей меньше. Косарі напр. одержували 1 р. 20 к. за 30 возів сїна і 2 руб. за 3 скирди сїна.

Старости й дворники одержували на рік — дворник в Тулиголові 2 р., староста там же 4 р., сукно і кожух; дворник в хуторі Калюжніївськім 5 р. 75 к., свиту, кожух і чоботи.

Є вказівки про торговельні знязки Глухова і з окрема Марковича: найкоштовнїйші річи і часто лїки, купують ся в Москві, рибу привозять з Черкаска, сіль з Бахмуту; горілку Маркович продає в Київі, чай купує в Борзні, їздить на ярмарку до Кролевця і т. д.

На соціальні відносини в дневнику нема майже нїяких вказівок; з одної звістки про спійманнє й покараннє біглого селянина Марковича, видно, що се час початків панщини.

Приватний побут ілюструєть ся короткими, почасти загальними рисами, але проте там можна зустріти наприклад звістки про лектуру, яку любив сам Маркович, що випозичав де-кому з своїх знайомих книги. Так, з одної вказівки 1737 р. видно, що в Сваркові була бібліотека з 290 книг, що Маркович передплачував ґазети. Де-які звістки медичного характеру теж зустрічають ся; Маркович був дуже повнокровний і досить часто лїкував ся; тому наводять ся рецепти лїків, записаних лїкарями, є вказівки на гонорар лїкареви (за декокт і кровопуск піявками—5 р., у друге 6 р.; за лїкування сухот—16 руб.). Є вказівки і що до тодїшньої почти. Р. 1736 на урядженнє почти позичено було 240 р. військових грошей; в Глухові було 18 коней, а в Тулиголові 14 коней; урядженнє почти взяли на себе селяне с. Товстодубова. Р. 1737 в Глуховській сотнї для почти винанято було 30 коней і за се почтарям заплачено було 625 р. і опріч того давалась мука, крупа, сало, сіль, сїно і овес.

На закінченнє характеристики дневника Марковича треба зауважити, що він що дня записує стан погоди, і такі записи за багато лїт, без сумнїву, цїкаві для метеорольоґії. Нарештї в дневнику зазначено і видатні події: так р. 1738, 31 липня був землетрус; того ж року в Глуховській сотнї і в Лубенськім полку зявила ся пошестна хороба, були карантини й заборонено ярмарки. Того ж року в Басанській сотнї Переяславського полку зявив ся Самозванець, який видавав себе за царевича Олексїя Петровича, на ймення Іван Мінецький; йому помогли піп Гаврило, басанський наказний сотник Полозко і кілька солдат; всї вони були покарані на горло: самозванець і піп посажені живі на палю, а решту четвертовано.

Р. 1740 покарано було трьох розбійників, з яких один, по записи Марковича, їв людське мясо.

З усього сказаного ясно, наскільки дневник Марковича вартий уваги дослїдників, і можна тільки привітати намір Археоґрафічної Комісії видати його повністю.

М. К.

П. Струве, *Крѣпостное хозяйство. Изслѣдованія по экономической исторіи Россіи въ XVIII и XIX в., Москва, 1913, ст. 340.*

В сій книжці зібрано перероблені та доповнені статті д. Струве, присвячені панському кріпостному господарству. Найбільш уваги в сих статтях звернено на XIX в., екскурси в попередні століття меньш цінні. Присвячені економічному побутови XIX в. начерки сі і досі заховують своє значінне, не вважаючи на великий зріст за останні роки і сирого матеріялу і розвідок присвячених історії селянства в XIX в.

Попередні дослідники застановляли ся переважно на виясненню юрідичного становища та щоденного побуту селянства. За останнє десятилітте більше уваги звернули на економічний підклад панського кріпостного господарства XIX в. в звязку з тодішним економічним становищем Росії та торговельними відносинами того часу. Наслідком поширення відомостей в сім напрямі було—між иншим—виясненне економічного підкладу в відносинах панства до плянів визволення кріпостного селянства.

Виявилось, що кріпостний уклад панського господарства перестав місцями бути корисним і панство стало шукати, чим би замінити сю перестарілу, анахронічну основу економічного життя — кріпостне право. Під впливом місцевих умов треба було перейти до иньших основ сільського господарства. Поміщикам з власного досвіду прийшлось переконатись, що місцями користнійше тримати селян на оброці (чинші), ніж примушувати їх до барщини (панщини), що вигіднійше користуватись працею вільних робітників, ніж уживати працю примусову підвладних кріпаків.

Доповняючи сі розвідки з економічної історії, статті д. Струве дають часом цінні поправки і звертають увагу на непорішені ще питання. Для своєї цілї д. Струве використовує цінний матеріял—ріжні аґрономічні проекти панства, друковані і недруковані, та економічні описи окремих панських господарств першої половини XIX в.

З наведеної дослідником аґрономічної літератури видко, що панів дуже цікавило питанне, яка сістема дає більший дохід, чи оброк чи барщина? Виясненню сього питання присвячені статті в часописях і статистичні підрахунки в проектах поліпшення господарства. Наведені дослідником уривки доповнюють відомий вже матеріял і зайвий раз нагадують про необхідну обережність при загальнім рішенню сього важного питання панського кріпостного господарства.

Дуже цікаві наведені дослідником зразки тих засобів, якими поміщики гадали поліпшити своє господарство та підняти його дохід. Таку як раз мету мали пляни примусового сполучення селян в артілі, які б могли спільно вести господарство ліпше, ніж кожний член такої

спілки зокрема. Таку ж мету мав на увазї і плян розселення селян з сїл на окремі хутори.

Передруком своїх давнїх статтей д. Струве зробив прислугу всїм, хто цїкавить ся економічною історією російського панства.

Олександр Грушевський.

Культурныя сокровища Россіи. Вып. II. **З. Шамурина.** *Кіевъ. М. 1912. Вып. VIII.* **Ѳ. Ѳ. Горностаевъ.** *Дворцы и церкви Юга. М. 1914. Стр. 92. Изд. т-ва „Образованіе“.*

Московське видавництво „Образованіе“ поставило собі метою освітити, випускаючи окремі, ілюстровані моноґрафії, ту культурну силу „Культурних скарбів“, що роскидані по глухій провинції і гинуть в безвістї. Окремі випуски присвячують ся, наприклад, підгороднїм маєткам і вілям московських маґнатів Катеринінських та Александрівських часів („Подмосковныя“), деяким, тепер забутим і глухим закуткам Росії (Ростов, Углич, Романово-Борисоглїбськ), а іноді старають ся обхопити культурну минувшину таких значних художнїх центрів, як Ярославль, Москва, Київ. Ми зупинимо ся тільки на тих з-поміж них, які безпосередно торкають ся Украіни—випусках, присвячених Київу і палацовій та церковній архитектурі нашого краю.

Ледве чи яке инше місто в цїлій Росії має таку величезну історичну лїтературу, як Київ, і знайомство з сією лїтературою, без сумнїву, в першою вимогою, яку ми можемо поставити авторови, що пише про Київ. Тимчасом д-ка Шамурина, перу котрої належить випуск „Київ“ так поверхово і лехкодушно поставила ся до свого завдання, наче б то їй доводить ся писати не за тисячолїтній Київ, а про якийсь Конотоп або Миргород. Цїлий ряд тяжких історичних помилок, які абсолютно недозволені для історика, що серйозно ставить ся до своєї праці, допускає д-ка Шамурина, яка не студіювала наше місто, а тільки оглядала його, як турист. Так, говорячи про великокняжу добу київської історії, д-ка Шамурина приймає за чисту монету лїтописний переказ про Кия, Щека і Хоріва, що дали назви окремим частинам міста (ст. 9). Збудованне камяної церкви Спаса на Берестові накидаєть ся св. Володимиру (ст. 25). Переходячи до дальшої, монгольської доби, повторюєть ся стара байка про київське „обезлюдненне“, здавалось би, давно похована після цїлого ряду праць присвячених сьому питанню. Більшої уваги заслуговує розділ праці, присвячений розцвіту украінської культури, де ми зустрічаємо опис деяких памяток місцевого будівництва, різьби, гравюри. Одначе й тута жде нас розчарованне—історичні відомости переплутано, дати будівель часто невірні. Повторюєть ся росповсюджений погляд,—правда, його можна вибачити через цїлковитий майже брак дослїдів у цій сферi—нїби украінське

камяне будівництво „виникає цілком під впливом західно-европейського стилю бароко, являєть ся як щось несподіване, ні з якими попередніми формами не звязане“ (ст. 45). Форми сього бароко здають ся д-ці Шамуриній „чужими руському духу“, вони дбають тільки про те, щоб зрівнятись з „ненависною Польщею“ (ст. 49). В половині XVIII віка, на думку автора „на Україні немає вже власної архитектури“ (ст. 51). І ся, і дальша сентенція, аж до окремих фраз і дат, часто помилкових—запозичені (до того ж без відповідної уваги) з „Исторіи русскаго искусства“ І. Грабаря. Самостійність виявляєть ся тут лише в змішанні Царського палацу з Кловським (збудованнє його кладеть ся на карб Лаврі!).

До позитивних прикмет сеї книжки можна зарахувати тільки опис з добрими знимками деяких київських іконостасів, а також зразки київських гравюр, напр. „Апотеоза Мазепи“ І. Мигури. В цілому, одначе, поверхово накреслені нариси д-ки Шамуриної вираховані тільки на широкого „покупця“, що погано вміє орієнтувати ся. Претенсійний, але позбавлений смаку зверхній вигляд книги збільшує неприхильне од неї вражіннє.

Значно краще стоїть справа з другим (VII) випуском того ж виданія, присвяченого „палацам і церквам півдня“. На цей раз маємо діло з далеко серйознійшим автором—Ф. Горностаєвим, що придбав собі звісність своїми студіями про памятки Чернигівщини, зладженими для XIV археольоґичного зїзду, так само як і великими статями в „Исторіи русскаго искусства“ І. Грабаря.

Одначе наївного читача, який сподівався б знайти під такою загальною, багато обіцюючою назвою характеристику українських палаців і церков на протязї їх тисячолїтньої історії і на території всього „Юга“—знов таки жде гірке розчарувань. Праця д. Горностаєва трактує тільки про деякі палаци й церкви XVIII в., що зберегли ся на території Чернигівщини. Досить цїкавий, хоча трохи недбало зложений, текст книги д. Горностаєва, присвячений нарисови російської поміщицької культури XVIII в., палацам м. Батурина, Почепа, Баклани, Ляличів, церквам м. Козельця, с. Лемешів, с. Романовки (іконостас Боровиковського) та ин. Текст, рівняючи до видання „Трудовъ“ XIV Арх. зїзду (т. II. М, 1911), значно поширений відомостями по історії краю та про його меценатів, більш докладно й зручно описує будівлі і виграє особливо од зазначення авторів будинків, здебільшого невідомих підчас Чернигівського зїзду і вияснених пізнїйше. Дивує тільки, що описуючи Батуринський палац, автор не згадує про реставрацію його, зроблену 1911—12 рр. за ініціятивою „Общества защиты и сохраненія въ Россіи памятниковъ искусства и старины“. Спробу популяризовати серед нашого громадянства відомости про роскинуті по глухій провінції скарби мистецтва можна було б тільки привітати, як би не той зверхній вигляд, що так і бє на де-

шевий ефект, як би не недбалість ілюстрацій та тексту (майже позбавленого наукових приміток) та голосний заголовок, під яким читач знаходе замість опису памяток будівництва, характерних для „Юга“, лише скалки петербурзької культури часів клясицизму, наче через якесь непорозуміннє занесені в далеку глушину Чернигівщини. Т.

Живојин Перич — *Задружно право по грађанском законику кральевина Србије (прештампано из Архива за правне и друштвене науке), Београд, 1912 и 1913.*

Видатний правознавець сербський, професор білградського університету Живоїн Перич, звістний за границею своїми розправами, писаними по французьки, додав до своїх спеціальних курсів цивільного права, які викладав в 1905—1909 р. на правничому факультетї у Білградї ще одну розправу, опубліковану у часопису „Архив правничих та соціальних наук“ під вищенаведеним назвищем.

Автор не підходить до задруги з погляду історичного або економичного, а тільки дає коментарій до XV голови другої частини цивільного законника сербського з року 1844, а саме до §§ 507—529. Але праця його цїкава не тільки для сербського, а й взагалї для словяньского правника. Звісно, що складні родини, чи як їх звуть південні Славяне, задруги, заєдниці, заєдницькі кучі і т. д., додержали ся до сього часу не тільки помежи Сербів, Хорватів та Булгар, але й поміж сільськими громадами деяких країв Росії; там їх прозивають „сложныя семьи, большія семьи, семейныя общины“: про се дивіть ся у моїй розправі Rodinny nedíl čili zádruha v pravu slovanském, v Praze 1898, стор. 49—67. Про те у Перича на стор. 6 І-го зшитку помилково сказано, що окрім Сербів та Хорватів задруга є тільки у Булгар.

Праця Перича містить ся у двох зшитках: перший має 119 сторінок, а другий—145. У першому оповідаєть ся про характерні особливі одміни задруги, або ж умови, при яких може істнувати задруга. Автор викладає зміст її у таких чотирох оддїлах: 1) задруга є здруженнє межи двома, або й більш особами; 2) задруга є здруженнє поміж родичами (родинне здруженнє); 3) задруга є сполученнє (спілка) житя й працї. Росказуючи про задругу яко про сполученнє двох або й більше особ, автор згадує й про такі „инокосні“ родини, які складають ся з одиночки, з єдиної особи; але здаєть ся, що понятє „инокостан“ автор дуже обмежує. По Богишичу, який „инокосній“ родинї присвятив цїлу монографію, инокосною родиною зветь ся й така, що складаєть ся з родичів та нежонатих і незамужніх дїтей.

Цїкава замітка автора на сторінцї 5 першого зшитку, де згадуєть ся про великі задруги в деяких країнах сучасної Сербії.

Письменник розясняє, яке значіннє має у задрузї дорослість або недорослість, чоловічий та жіночий рід і другі обставини. Тому що задруга се спілка родинна, автор заходить у питання про кровне родинство, свойство, духовне й цивільне родство. Через свойство (шваґерство?) не виникає задруга, члени задруги не можуть бути по сербському громадянському Законнику ані сводними, ані пасербовими (то б то такими дїтьми, яких жінка мала од першого чоловіка). Навпаки цивільне родство, яке виникає приняттєм когось за сина, закладає задругу. Так само, як каже автор, побратимством та посестринством може закласти ся задруга. Кумовство, сватовство та свояцтво не можуть постачити на задружний союз.

Досить широкий оддїл про задругу як про маєткову спілку. Письменник тут зачіпає багато спірних питань. Найцїкавійше тут рішеннє питання, чи може бути задруга помежи батьком та сином (I зшиток, стор, 109—110).

В останнім оддїлї першого зшитку письменник розбирає,—що розуміють ся під громадянським життєм і говорить: „Заједница живота то је заједница рада (працї), обитаванье у истом двориштy, оно свакодневно друженье, каје је могучно и перед тога, што појединн брачни парови живе по засебним стајаами и одвојено обедују“.

У другому зшитку автор міркує про правові відносини у задрузї. В першім оддїлї пише про справу задружного майна і перш усього росказує про силу влади, яку має задружний старшина (рос. большакъ, хозяинъ), потім як хто-небудь стає старшиною, і накінець про старшиниху (рос. большуху). Перш усього старшина (старјешина) сам без згоди членів задруги не може одчудити задружного маїна, та крім того не може те майно і заставити. Перич росказує про се в подробицях. Розбіра й питання про те, які відносини межи задругою й третїми особами, коли трапить ся, що старјешина доведе до втрати. Цїкавий росказ автора про відносини старјешини до недорослих членів задруги та про право недорослих на подїл задруги. Другим оддїлом, де докладно росказуєть ся про заставу і продаж заставленого майна задруги, закінчуєть ся наукова розправа Перича.

Dr Karel Kadlec.

August von Löwis of Menar: Russische Volksmärchen übersetzt und eingeleitet, Iena, E. Diederichs, 1914 ст. XXVI + 332.

Вище названа публїкація російських народних казок звертає на себе увагу не як наукова праця, а як спроба познайомити широкий загал нїмецької інтелїґенції з змістом одного з віддїлів народньої російської творчости. В останні часи Нїмеччина дуже зацїкавила ся Ро-

сією, її культурою, літературою і т. д. Російська казка цікава німецькій публиці так само як китайська, індійська, арабська, отже як щось нове, таємниче, екзотичне. Тут—як каже в передмові перекладчик—„flutet die Woge des Seltsamen, Fernen".

Як лектура для ширшої публики видана і зредактована дуже добре, умілою рукою. Перекладчик постарав ся вибрати все найкраще; заступлені майже всї найважнїйші теми, з цїлого простору Росії. Вийшла немала трудність з самим перекладом: треба було дати переклад вірний і точний, не затушувати фарб оріґіналу, а крім того мати на увазї нїмецького читача. Читач нарештї таки переміг, в перекладї пропав не лиш „zarter Hauch der Eigenart", але й стиль, який правда не так легко передати в перекладї. Але не на се я хотїв звернути увагу, а на що иньше: власне на той фактъ, що поміж російскими казками опинили ся й українські. На 55 казок поміщених в сїй збірцї маємо 13 українських та 6 білоруських. Автор не числить ся з етноґрафичніми територіями, не бачить нїякої важнїйшої ріжницї; вони для нього такі самі як ріжницї поміж казками з ріжних нїмецьких провінцій—і він безпечно взяв принціп державний. Інтересно, чому тодї не прилучив до „російських казок" ще й польські, татарські, вірменські і т. д.—адже ті народи живуть також в Росії.

Russische Märchen—се частина видавництва „Die Märchen der Weltliteratür", яке разпочала фирма Дідеріхса в Єнї. Досї вийшло 6 томів казок нїмецьких, і том „російських"; приготовляють ся до друку: скандинавські, китайські, японські, єгипетські, староіндійські (буддійські), арабські, сербські та болгарські, новогрецькі, і т. д. Отже на все єсть місце. А такий богатий та прекрасний матеріял Кулїша, Рудченка, Драгоманова, Чубинського—називаєть ся „російським".

М. Євшан.

Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache von Stephan von Smal-Stockyj und Theodor Gartner, Wien, 1913, ст. 500. 8⁰.

Ruthenische Grammatik von Dr. Stephan von Smal-Stockyj. Berlin und Leipzig 1913 (Sammlung Göschen № 680), ст. 139. 16⁰.

Давно вже істнує катедра українського язика у Львові і можна було сподїватись на великі поступи в діалектольоґічнім і історичнім студіюваннї укр. мови, можна було сподїватись, що молоде поколїннє фільольоґів, згуртоване коло наукового огнища, в певній системі і по певному пляну приступить до розроблення сеї ниви, що облогом лежить ще й досї, але минуло багато лїт, як умер св. памяти О. Огоновський, а про якусь помітну роботу на сїй ниві львівського огнища ми щось не чуємо. Правда, в 1910 роцї в Sammlung slavischer Lehr-

und Handbücher hrg. v. A. Leskien und E. Berneker ми прочитали оголошенне, що на приготуванні має ся kleinrussische (ruthenische) Grammatik von Prof Dr. A. Kolessa—Lemberg, але дальших вістей про се не було, і тим з більшою радостю витаємо вищеназвані дві праці черновецьких вчених, що минулого року вийшли в світ нїмецькою мовою. Перша праця проф. С. Смаль-Стоцького і Т. Ґартнера є науковим трактатом, що порушує багато спірних і засадничих питань що до стосунку укр. язика до инших словянських язиків і через те вимагає докладного обговорення, якого зараз в сій замітці, що має на меті тілько подати до відома ширшому загалові сю цінну працю, ми дати не можемо.

Друга праця проф. С. Смаль-Стоцького є невеличким підручником, що має дати Нїмцеви початкові відомости з української мови, о скільки се потрібно, щоб заспокоїти першу, практичну того потребу.

Спочатку автор дає дуже докладний опис української вимови і в цїлому підручнику подає кожне слово у всїх його формах з наголосом західного типу—того що вже чути в західній Київщинї й Волинї і що захоплює Поділле та ширить ся по Галичинї й Буковинї. Звукові зміни, що мають таку силу для іноземця, виложено ясно й добре освітлено історично. В часівниках докладно наведено форми доконані і недоконані, вживанне прийменників і злучників освітлено прикладами. Закінчує автор свою працю коротким нарисом складнї, де показано найважнїші властивости українського словоладу з докладним наведеннем форм прийдучого часу в часівниках доконаних і недоконаних.

Вказаними добрими прикметами не вичерпує ся вартість підручника, і ми можемо його рекомендувати навіть українській публичности, що так мало теоретично ознайомлена з укр. язиком.

Е. Тимченко.

Русскій Филологическій Вѣстникъ. Учено-педагогическій журналъ, издаваемый подъ редакціей Е. Ѳ. Карскаго. Указатель 1879—1913, I—LXX. Варшава, 1913. 8⁰. 143 стр.

„Р. Ф. Вѣстникъ“, що видає тепер проф. Є. Ф. Карський, був заснований проф. М. А. Колосовим, а після його смерти редагував ся проф. А. І. Смирновим. За свій довгий вік журнал сей умістив на своїх сторінках багато цінних наукових статей, між иншим і таких, які торкають ся українознавства: питань історії і діалектольоґії української мови, народньої словесности і історії літератури, Добре зложений покажчик допомагає легко орієнтуватись в багатому змістї 70-ти томів журнала. Спочатку упорядчик дає алфавитний спис авторів з переліченнем усїх, навіть найдрібнїйших статей і заміток і після сьо-

го—систематичний покажчик статей по мові й літературі в такім порядку: загальні питання язикознавства, історія язикознавства, студії про мови славянські й неславянські, спеціяльно—про староруську мову та її діалекти, про сучасні діалєктольоґічні матеріяли, і спеціяльно—про українську мову (малорусское нарѣчіе, ст. 76); після таких загальних вказівок іде дуже гарно і детально зложений покажчик статей та їх частин, де мова йде про самозвуки та їх долю, про співзвуки, про наголоси, про форми слів, про відміни, складню й словарний матеріял ріжних мов, переважно славянських; нарештї алфавитний спис пояснених в ріжних місцях „Р. Ф. В.“ слів, із зазначеннєм авторів, що предложили своє поясненнє.

Покажчик статей по словесности подає відомости про статї спочатку про студії народньої словесности, потім по питанням методольоґії, про окремі роздїли народньої словесности, по історії старої й нової літератури. Віддїл педаґоґічний також знайшов собі місце у покажчику. В кінцї книги—іменний алфавитний покажчик авторів книг і статей, про які подані були в журналі рецензії.

Покажчик, характеризований нами, має вагу не тільки як справочник: він в стислій формі малює картину росту наукової думки й досліду на протязї більше як 30 років. За сей час по українознавству писали в журналї: *О. О. Потебня* (статі про мову, пояснення українських та споріднених пісень), *С. Н. Браїловський* (про похоронні голосїння південного краю, про Епіфанія Славинецького та ин.), *А. В. Ветухов* (про місцеві говірки), *В. В. Данилов* (про М. Максимовича та ин. українських учених), *С. Желехівський* (про руські говірки в Сїдлецькій губ.); *д. Залозецький, А. І. Смирнов, В. Каллаш* (про слово о Полку Ігореві), *В. Камінський* (про говірку Дубен. пов.), *М. Карпінський* (про говірку пинчуків, південно-руський Апостол XV в., західно-руські Четьї 1489 р. та ин.), *Є. Ф. Карський* (про ріжні питання укр. мови й літератури), *Н. Коробка* (про звук дж), *А. А. Нїкольський* (про мову Іпатієвської літописї), *Н. І. Петров* (про зах.-рус. Четьї 1489 р.), *А. Розенфельд* (про мову Святославого Ізборника 1073 р.), *В. І. Резанов* (розбор „Очерковъ“ проф. Петрова), *А. І. Соболевський* (про памятки старого галицько-волинського наріча та багато ин.), *Н. Ф. Сумцов* (про обряди та вірування, рецензія на „Введеніе“ проф. Владимирова), *А. А. Шахматов* (про сформування руських наріч та ин.), *Н. Шейковський* (статі й рец. на працї по укр. мові), *А. І. Яцимирський* (про старі грамоти), *Х. П. Ящуржинський* (про лїричні укр. пісні та пн.); з молодих учених за останні часи брали участь в „Р. Ф. В.“ кияне: *В. П. Адріянова, А. В. Багрій, С. І. Маслов, А. А. Назаревський, І. І. Огієнко, А. А. Требин, С. Ф. Шевченко, С. А. Щоголева.*

Тільки переглядаючи покажчик журнала за багато років і кидаючи ретроспективний погляд на зміст його, можна оцінити ту, здавало ся б непомітну, але величезну працю, яку вложено видавцями-редакторами в „Р. Ф. В.“, сей одинокий *приватний* російський орган наукової думки на полї фільольоґії. Окрім наукової, культурна вага його велика. Побажаємо сил та енергії теперішньому видавцеви, проф. Карскому для дальшої праці.

В. Перетц.

Хронїка.

Українське наукове товариство в Київі випустило сими днями перший том „Записок“ за 1914 рік (XIII з ряду), де надруковані статї: Б. Бучинського; „Грамота Місаіла“ і „грамота Нїфонта“; Мих. Грушевського: До історії Остряниновоі емігрції., В. Модзалевського: До історії млинського права Гетьманщини, М. Возняка: Епізоди культурних зносин галицькоі і російськоі Украіни в 1-шій полов. XIX в. (докінченнє буде). В. Перетца: До біоґрафії Житецького — його маґістерський іспит, В. Щербаківського: Ілюзійне підвисшеннє внутрішньої високости українських церков. XIV том Записок буде присвячений Шевченкови і його добі—статї й матеріали ще напливають (між иньшим матеріали до історії кирило - мефодіївського братцва). Том XV присвячуєть ся К. Михальчукови з нагоди пятидесятиліття його літературно-наукової діяльности і між иньшим міститиме ряд статей по лінґвістиці; час надосилання статей до 25 марта ст. ст.

В найблизшім часі має вийти перший том новозаснованої етноґрафічної збірки Товариства—„Український етноґрафічний збірник“, сей том містить статї: М. Сумцова Слобідсько-українські історичні пісні, Ів. Франка: Старе й нове в устах народа, О. Шрамченка: Де що з народніх звичаїв на Холмщинї, Мр. Г. З життя селянина на Київщинї, Л. Добровольського „З пісень на Київщинї“, Костева (Верховинця) Українське весілле. Загальні замітки і записи з с. Шпичинець (Київщина), з нотами.

Перший том історичних матеріалів, що теж має вийти сього року, міститиме правдоподібно акти ґенерального слїдства по Стародубському полку.

Друкуєть ся III том збірника природничо-технїчної секції, з такими статями: А. Кулїченка: Садівництво на степовій Українї; П. Немоловського: Ґрафічна інтеґрація, З. Кошеля: Волинські каолїни, М. Русова: Будівля осель на Гуцульщинї.

Наукове товариство ім. Шевченка у Львові останнїми часами випустило: XIV т. Матеріалів до української етнольоґії, що містить в собі другу серію мельодій українських народніх дум, зібраних і зредактованих Філяретом Колессою. IX том Українсько-руського архива, що містить в собі Матеріали до історії

української пісні і вірші, XVII—XVIII в. зібрані Мих. Возняком, перша половина. VI том Джерел до історії України-Руси, містить матеріали до історії Галиччини 1648—1657, а саме літописні памятки, зредактовані С. Томашівським, з вступною розвідкою його: „Межи Пилявцями і Замостєм". Друкують ся тепер: друга половина збірки М. Возняка, як дальший том „Архива", корпус колядок, зредактований В. Гнатюком, як черговий том „Етнографічного Збірника", ювилейний збірник присвячений Ів. Франкови, що вийде як подвійний том Записок (CXVII—CXVIII).

Товариство прихильників української літератури, науки і штуки у Львові випустило останніми часами такі книги науково-літературного змісту: І. Франко Середні віки і їх поет—Данте Аліґієрі і його твори (статї про середньовічну культуру, про Данта і його творчість, та виїмки з його поезій). Оповідання Марка Вовчка, видані по смерти письменницї з варіантами з рукописів і перводруків. Ореста Левицького Волинські оповідання (з життя XVI—XVII вв.).

Українсько-руська видавнича спілка у Львові крім белєтристичних річей видала останніми часами історію французької революції, М. Залїзняка, т. І, й Історію нової фільософії Віндельбанда.

Київська археоґрафічна комісія має випустити незадовго: Архива части першої том VIII—памятки літературної полєміки против протестантів і унїатів, під ред. проф. Голубева; части третьої т. IV—акти до епохи Б. Хмельницького, під ред. Ів. Каманина. Друкуєть ся II випуск „Сборника статей и матеріаловъ по исторіи Югозападной Россіи", містить в собі: акти шведських архівів про Мазепу і Мазепинців, зібрані пок. проф. Александренком, акти ватиканського архива до історії України XVII в., (реляції нунціатури), зібрані пок. В. Антоновичем, матеріали до історії провобічної України XVI—XVII в. Ів. Каманина, з розвідкою його про договори Хмельницького з Польшею, Швецією і Росією, й ин. В друку акти копних і домінїальних судів Волини XVI—XVIII вв., під ред. проф. М. Ясинського (восьмої части т. VII—VIII); акти по статистиці й економіці Волини XVI—XVIII в., під ред. проф. М. Довнар-Запольского (восьмої части т. IX). Друкують ся або готують ся до друку українські літописи XVII в.: Львівська і записки Єрлича під ред. Ор. Левицького, Синопсис і хроніка Сафоновича під ред. С. Ґолубєва. Комісія ухвалила также передрукувати літопись Величка, без цензурних пропусків, пороблених в першім виданні; редакція доручена Ор. Левицькому. М. Василенко ладить до видання акти монастирського землеволодіння лївобічної України. В. Кордт ладить третїй випуск матеріалів по історії картоґрафії Росії.

Чернигівська Архивна Комісія на останніх своїх зборах в октябрі 1913 року постановила видати актову Стародубську книгу 1693 року окремим виданнєм. Книга ся містить у собі переважно земельні документи, але має чимало записів й иншого характеру. Взагалї вона має велике значіннє для історії краю. Редакцію доручено членови Комісії В. Л. Модзалевському.

Полтавська Архивна Комісія друкує тепер під редакцією В. Л. Модзалевського 3-їй випуск актових книг полтавського міського уряду, ориґинал котрих зберігаєть ся в Музеї Української Старовини В. В. Тарновського в Чернигові. Випуск цей обійматиме 1670-ті роки і складатиметь ся майже

виключно з актів цивільного характеру.

Статистичне бюро Полтавського Губернського Земства, на чолї котрого стоїть Гр. Ротмистров, видало недавно розвідку „Козаки Полтавського полка по матеріаламъ Румянцевской Описи". Виїмки і систематизуваннє матеріялів Описї виконали д-ки М. Броневська та Н. Рклицька під редакцією М. Рклицького.

Катеринославська Архивна Комісія випустила в сїчнї IX-й том своєї „Лѣтописи", який містить майже виключно матеріял з українознавства. З статей сього тому зазначимо: Д. Яворницького „Гетманъ Петръ Конашевичъ Сагайдачный", Я. Новицького—„Малорусскіе народные заговоры, заклинанія, молитвы и рецепты, собранные въ Екатеринославщинѣ", В. Біднова—„Матеріалы для исторіи колонизацім бывшихъ запорожскихъ владѣній", Ів. Огієнка—„Очерки культурной жизни Старой Малороссіи" (про братство й школи в м. Брусилові), Д. Дорошенка—„Объ архивахъ Екатеринославской губ". Незабаром має вийти X том „Лѣтописи", який теж складаєть ся переважно з матеріялу по українській історії й етноґрафії.

Украинскій народъ въ прошломъ и настоящемъ—І том сеї енцикльопедії українознавства має сими днями появити ся в Петербурзї як виданнє М. А. Славинського. Сей перший том містить два огляди М. Грушевського: історію українських студій в XIX в. і розвитку в них завдань українознавства та огляд історії України до 1900 р. (разом 22 арк., з 17 ілюстраціями—шість краєвидів софійська фреска сїмї Ярослава і 10 портретів). Другий том, що міститиме статї по ґеоґрафії й статистиці, антропольоґії, етноґрафії й язику (редакція М. Грушевського, Ф. Вовка і Ол. Шахматова), такої ж великости як і перший, призначений до виходу до лїта: всї статї для нього вже готові й ілюстрації замовлені. В том третїй піде історія літератури і половина статей по економіці України, в том четвертий решта статей по економіці і огляд українського життя в XX столїтю.

„Малороссійскій Гербовникъ". Чернигівське дворянство приступає до видання „Малороссійского Гербовника", зложеного В. К Лукомським і В. Л. Модзалевським, з малюнками ориґинальних гербів Г. Нарбута. Для сеї працї використані: Дворянський Архив, Музей В. В. Тарновського, Збірка документів Чернигівської Архивної Комісії і деякі приватні збірки, як наприклад збірка П. Я. Дорошенка. Книжка має вийти в маю сього року. Окрім опису й малюнків більше як 500 гербів в книзї будуть містити ся відомости генеальоґичного характеру, з справками про жерела до історії родів. Передплата приймаєть ся (по цїнї 5 руб.) в канцелярії Дворянського Зібрання у Чернигові.

Нова праця про старе будівництво на Україні. Молодий чернигівський дослїдувач старовини П. Савицький готує працю, присвячену художньо-історичному описови маєтків Гринева, Понуровки й Ущерпя (на Чернигівщинї), із знимками з архитектурних памяток. Уперше виступив д. Савицький на літературне поле статею „О каменномъ зодчествѣ Украины", друкованою в „Черниговской Земской Недѣлѣ".

Міський історичний музей у Київі. Художньо-промисловий відділ Музею за 1913 рік збагатив ся на 365 предметів. З того важнїйше: порцеляна і фаянс ріжних фабрик, переважно місцевих — Межигор-

ської, Миклашевського (Глухів. пов. на Черниговщинї), Барановської (на Волинї) та инших, часом мало відомих, що колись були на Українї. Дуже гарні речи прибули з виробів колишньої Київо-Межигорської фабрики: вази, кошики для квіток з фигурками амурів. Взагалї відділ межигорського фаянсу в Музеї став тепер дуже показний. Придбано також велику збірку старовинної матерії з шитвом—з ріжних частин України. Окрім матерій кілька убрань чоловічих і жіночих, шитих камзолів, усе XVIII віку. Решту придбань відділу становлять деякі срібні речи, шкляний посуд, вишивки нитками й бісером за часів кріпацтва.

Історичний відділ придбав за 1913 рік коло 800 номерів. Прибула колєкція церковних образів Західної України XVI віку; різний фигурний іконостас з Київщини—XVIII в. Цехові знаки, цехові покривала з Полтавщини й Київщини. Старовинне шитє: цїла колєкція XVII і XVIII вв.—сріблом, золотом, шовками. Колєкція церковних сосудів поч. XVII в.—хрести, чаші, дароносиці. Збірка козацьких поясів. Великий портрет чорноморського козака поч. XIX в., подарований ґр. А. Бобринським. До музейної колєкції „Мамаїв" прибуло ще 5 екземплярів. Згадаємо ще два портрети полтавських міщан XVIII віку.

Найбагатші здобутки мав у минулому роцї відділ етноґрафічний—понад 3.000 №№. Завдяки субсидії од Київського Земства, Музей мав змогу улаштувати цїлий ряд етноґрафічних екскурсій в повіти Васильківський, Канївський, Радомисльський, Липовецький, Черкаський, Київський, Сквирський, Таращанський, Звиногородський, Чигиринський і Уманський. Підчас екскурсій сих здобуто 2022 предмета; з того коло 500 номерів різьби на дереві: миски, посуд дрібний і великий, скринї, знаряддя до саней і до воза, божниці, праники, колєкція деревляних форм до виробу медяників, набойні дошки. Коло 500 №№ здобуто шкляних виробів, що колись робили ся по невеликих шкляних заводах—„гутах", переважно в північній Київщині. Сї вироби, являючи зразки чисто-народнього смаку, часом досягають великої своєрідної краси. Коло 350 №№ придбано виробів глиняних—посуд і дитячі забавки. Коло 100 старих кахлїв. Збірка (коло 150) килимів. 50 №№ народньої одежи й уборів. Дуже багато придбано зразків вишивок, усього за минулий рік привезено з екскурсій і придбано на місцї 1300 №№ вишивок.

Порівняючи менше мав добутків оддїл археольоґічний. З цїннїйших його придбань треба зазначити колєкцію золотих бляшок—окрас, знайдених в числї 42 в с. Расаві Канїв. повіту. Гр. Бобринський подарував збірку ріжних мідних предметів з могили із скорченим пофарбованим кістяком. Він же подарував збірку бронзових царських палиць скифської доби, знайдених по курганах Ромен. пов. на Полтавщинї. З инших добутків варто зазначити фібулу скандинавського типу, знайдену в Київі в могилї, де похорон одбув ся через спаленнє; кинжал скифської доби з бронзовим дуже ориґинальним держалом, знайдений коло с. Софіївки Черкас. пов.; бронзові бляшки з малюнком стилїзованого лева і т. ин.

Катеринославський музей імени А. Н. Поля. За 1913 рік музей дістав нових 420 №№ (окрім оддїлу природничого) з того 34 припадає на відділ археольоґії, 120 на загально-історичний, 76 на запорожський, 78 на церковний, 107 на етноґрафію, решта пішла до віддї-

лу varia. З цікавійших добутків *запорожського* відділу треба зазначити такі: сосновий сволок з будинку кишенського сотника Григорія Потоцького, знайдений в селі Озерках кобел. пов. на Полтавщині. Кінці сволока обрізані, але посередині зберіг ся напис: „...отца и поспѣшеніемъ сына и совершеніемъ святого духа сооружися домъ сей стараніемъ и коштомъ рабомъ Божіимъ Григоріемъ Потоцкимъ его милостію паномъ сотникомъ кишѣнскимъ року 1733 мц...". Другий сволок—із запорожського будинку в м. Никополі з датою 1746 року. Надгробний камяний хрест над козаком Пластунівського курення Іван Гарбаренком, знайдений в землі в с. Капулівці на місці останньої Січи. З добутків *етноґрафічного* оддїлу цікаві колєкції малюнків народнього орнаменту,спеціяльно зроблених по селах Новомосковського повіту з скринь, луток, вікон, рушників і т. ин., усього більше сотні аркушів великого формату.

Музей незабаром матиме новий будинок. Як звісно, губернські земські збори постановили видати 225.000 рублїв на будівлю нового будинку музею, поруч із старим. Городська управа дала від себе пляц під будівлю на розі Проспекту і площи, поруч з теперішнім музеєм. Пляц сей цїнить ся в 150.000 рублїв. Плян будинку виробив інженєр Б. Колпичев у клясичному стилї. Будинок матиме два поверхи з половиною. Внутрішнїй росположог нового музею буде уряджено на зразок музею єгипетської старовини в Каїрі. Будованнє почнеть ся з сеї весни і за рік має бути скінчене.

Скоро Музей скінчить справу купівлї могили Івана Сїрка в селі Капулівці. Справа ся дуже довго тягла ся, бо власниця ґрунту, де лежить могила, баба Мазайка не хотїла продавати. Тепер ґрунт перейшов до її дочки, ця згодилась продаги і вже добула дозвіл на продаж ґрунту. Таким чином могила славного кошового зробить ся власністю Музею.

Музей української старовини В. В. Тарновського в Чернигові придбав у одного з петербургських букинистів рукопис, що містить у собі копії кріпосних актів на майно, яке належало Київському Михайловському Золотоверхому Монастиреві. В рукопису тому, писаному десь у 1730-х роках, більше 300 аркушів. Документи поділено на глави, де говорить ся окремо за майно в певних районах: в Київщині, Лохвиччині, Остерщині і т. д. Серед паперів немало листів гетьманів, полковників та инших особ напів-офіціяльного характеру.

Кубанський Військовий Єтноґрафічний та Природничий Музей. Недавно видане звідомленнє музею за 1911—12 рр. дає відомости про історію Музею і про його сучасний стан. Музей колись належав Кубанському Статистичному Комітетові, тепер же він являєть ся самостійною інституцією. Засновано Музей 1879 року. Тепер поділяєть ся він на оддїли: археольоґичний, нумізматичний, етноґрафічний, природничий, сільсько - господарсько-промисловий і рибальський. Археольоґичний оддїл мав до 1 сїчня 1913 р. 344 №№ предметів камяної доби, бронзової, скифської й кочової, знайдених виключно на території Кубанщини. Етноґрафічний оддїл не має місцевого характеру: тут поруч з річами, що належать до побуту козацької української людности стрічаємо колєкції китайські, японські, перські та всякі инші. Цікавіші для нас збірки предметів народнього побуту—посуд, лїки, та де-що з запорожської

старовини—козацька зброя і одежа. Усього №№ в оддїлї коло 800. Инші оддїли характеризують природу краю і промислові заняття його людности. При музії є бібліотека, що нараховує в собі коло 8300 назв. Музей містить ся у найманому будинкові і утримуєть ся кошт том Кубанського козачого війська.

Музей Наукового Товариства імени Шевченка у Львові в 1913 році перейшов до нового помешкання (у власнім будинку при вул. Супіньского ч. 24) і зараз іде росташовуванне його річей по віддїлам. Уже зразу можна бачити що й нове помешканнє буде за тїсне, так що значна частина колекцій мусить зостати ся в схованцї. Надрукований тимчасовий каталь'г музею по віддїлам археольґії й етноґрафії увиддїлї археольґії має скатальґізованих 309 №№ палєолїтичної доби, 2155— неолїтичної, 201—передмікенської, 129 — бронзової, 2195 — скитської, кочової й княжої доби. Усього у віддїлї 5012 річей, знайдених майже виключно на території України. Етноґрафічний віддїл складаєть ся з двох частин; етноґрафія з Галичини й етноґрафія з російської України. Перша частина має 6778 предметів, переважно одежі, всякого знаряддя, моделїв будівлї і т. ин. Друга частина має 2320 предметів. Всього поки що в обох віддїлах скатальґізовано 14.120 нумерів.

З прибутків останніх часів треба відзначити збірку писанок (624), що складає дуже показну колєкцію, з Галичини, Буковини й Волинї. Далї закуплено через д. Б. Заклинського 258 номерів річей гуцульського побуту і моделїв будівлї та всякого господарського знаряддя; з ріжних місць Галичини набуто багацько старих образів, фігур, церковних убрань, всяких тканин, деревляних та металєвих хрестів і т. ин. Між иншим образ Спасителя з датаю 1729 р., портрет священика Онуфрія Баньковського, датований 1715 р., з польськими віршами на оборотнім боцї, царські двері з старого іконостасу та ин. З рос. Поділля набуто колєкцію глиняного посуду (72 предмети). Д-ій Р. Заклинський подарував до музею 52 предмети з побуту провінціяльної укр. інтеліґенції кінця XVIII і поч. XIX в., д-ій В. Левицький подарував збірку паперів, що стосують ся до історії укр. товариств. До археольґичнаго віддїлу прибуло чимало предметів з каміня, глини, бронзи—з с. Городниці коло Городенки; з Іваня Золотого прибула, між иншим, бронзова заушниця XI—XII в. так званого київського типу.

Колєкції Вол. Лозінського. Богата львівська збірка музеальних предметів пок. Володислава Лозінського недавно перейшла на власність громади міста Львова. Містить вона ріжні роди зброї, воєнні трофеї, вироби промислу, портрети, мінїятури, емаль, бронзи польського й західно-европейського походження, що стоять в звязку з історією й культурою Галичини. Має незабаром вийти з друку каталь'г сеї збірки, полишений в рукопису самим пок. Лозїньским.

Буковинський Краєвий Музей в Чернівцях відбув в неділю 18 січня н. ст., 21 загальні збори. Із справоздання виймаємо деякі важнїйші дані.—Буков. кр. Музей числив в останнім адмінїстративнім році 137 членів (+ 8), між ними кілька місцевих інституцій і 10 громад, які підпомогали його більшими датками. Хоч доходи Музея невеликі 3.000 корон (2,000 к. від мінїстерства освіти і 1.000 к. від буков. краєвого видїлу), удержав видїл фінансову рівновагу і удержував далї загально-доступний краєвий

музей, що за остатнїй рік виказав приріст предметів вартости 222 к. Музей складав ся з доісторичного віддїлу, в якім переховують ся буковинські знахідки, а між иньшим відомі знахідки з Шипинців (сього року прибули ще нові речі, подаровані п. Костіном), з етноґрафічного віддїлу, в якім значне місце займають предмети гуцульського побуту, з природничого віддїлу і з бібліотеки, з якою в обмінї стоїть 31 музейних і подібних інституцій. Музей видає що року окремий науковий збірник (преісторичного, історичного, етноґрафічного і природописного змісту), але сього року збірник сей не міг скінчити ся складанням через дотепер ще тріваючий страйк друкарських складачів. Друкують ся в нім частини історії Молдавії кн. *Кантеміра* і богато ілюстрована статя *Д. Оліńеску* про ґотсько-скитське золотництво в Дакії. Музей має окремий фонд на будову власного дому (власну будівельну площу і 14000 к. готівкою), а по найновійшим звісткам дістане відповідне приміщенє в соймовім будинку, до якого незабаром мають приступити.

Університетська бібліотека в Чернівцях дістала в листопадї 1913 р. 1000 к. на доповненнє книжок з обсягу української літератури і діставатиме такую суму через дальші роки. Таким чином поза звичайною дотацією на закупно укр. книжок і часописей, що в останніх роках виносила пересічно коло 120 корон річно зможе зараз бібліотека скомплєтувати цїлковито запас укр. книжок і видань з обсягу українознавства і матиме—вийнявши очевидно цісарську надворну бібліотеку у Відні—найбогатший український віддїл з усіх університетських бібліотек в Австрії.

Варто згадати, що черновецька Універс. бібліотека передплачує між иньшим і отсї часописи: Лїт.-Наук. Вістник, Українську Хату, Дзвін, Сяйво, Укр. Студент, Укр. Жизнь, і т. д. і з того боку стоїть далеко краще, нїж львівська унів. бібліотека, хоч Українців студентів на черновецькому університетї звичайно коло 200 на 1000 усїх студентів.

Український віддїл в Етноґрафічному музеї Александра III в Петербурзї. При новому Етноґрафічному музеї імп. Александра III саме тепер улаштовуєть ся український віддїл під доглядом проф. Хв. Вовка. Віддїл займає дуже простору залу і обіцяє бути дуже цїкавим. Для установи колєкцій убрання роблять ся манекени по фотоґрафічним знимкам на місцях. Український віддїл обіймає не тільки російську Україну, але й Галичину. Порівняючи з великоруським віддїлом український має більше інтересу з того боку, що буде передавати дійсне життя в усїх побутових подробицях, тимчасом як у великоруському мають перевагу більше показні речі. Улаштування віддїлу протягнеть ся ще не менше року [1]).

Польські причинки до українознавства. Наше історичне житя так тїсно звязане з історичним житєм польського народу, що приходить ся нам доволї пильно слїдити за усїми проявами польського наукового руху. Польські наукові публїкації, нові придбання по польських архівах, музеях і бібліотеках, наукові зїзди й експедиції, усе те годить ся пильно реєструвати навіть тоді, коли не безпосередно, а лише посередно дотикають вони української науки.

Найбільш із польських наукових

[1]) Про иньші музеї і колекції, інтересні для українознавцїв, редакція сподіваєть ся подати близші відомости в дальших книжках.

інституцій дає для українознавства Краківська Академія Наук. Її літературна комісія видала в 1913 р. новий том „Bibliografii polskiej“ пок. *Естрайхера*, а саме XXV том (Pon—Q), що містить реєстр цікавих і для нас польських старих друків з XV—XVIII в. Історична комісія видала яко частину результатів польсько-римської експедиції два перші томи „Monumenta Poloniae Vaticana“ під редакцією д-ра Яна Птасьнїка, що містять „Acta Camerae Apostolicae“ від 1207—1377 р. На жаль, для нашої історії вони, з виїмкою двох документів (I, ст. 72—3: лист Локєтка з 21. IV 1323 до папи в справі смерти останніх гал.-вол. князів і II, ст. 52—54: лист папи Климентія VI в справі навертання Русинів на котолицтво), не принесли нїчого цїкавого. Зате на особливу згадку заслугує се, що згадана Академія зорґанїзувала цїлий ряд *наукових експедицій*, котрих задачою є чи то збираннє історичних та инших матеріялів, чи то інвентаризованнє архівів, бібліотек і т. и. Її ініціятиві завдячуємо вже цїлий ряд друкованих катальогів, в котрих зінвентаризовано рукописний матеріял деяких публичних і приватних бібліотек.

В першій мірі видала Академія в 1906 р. катальоґ своїх власних рукописей, зладжений проф. Чубком, а вже в 1912 р. появив ся перший додаток (в котрім зінвентаризовано нові рукописні придбання) до сього катальоґу, зладжений рівнож проф. Чубком. Українські дослїдники найдуть там цїлу серію цїкавих для себе матеріялів. Небезінтересними являють ся й инші катальоґи рукописей, як катальоґ рукописей бібліотеки ґр. Тарновских в Дзїкові, зладжений д-ром Хмєльом (Przewodnik bibliogr. 1907—1908 і осібно 1908 р.) з доповненнями Вртеля (ibid. 1911 і осібно) та два катальоґи, зладжені проф. Чубком, а саме катальоґ рукописей бібліотеки ґр. Браніцких в Сухій (Przw. bibl. 1908—1910 і ос. 1910) та катальоґ рукописей бібліотеки ґр. Морстінів в Кракові (ibid. 1911 і осібно).

З доручення Академії відбув наукову подорож *др. Володислав Семкович* в справі видання польських середньовічних річників. Збирання потрібного матеріялу поступає скоро й причинить ся до остаточного усталення текстів згаданих річників. Вельми багатий матеріял, дотикаючий польсько-литовської унії, зібрав др. С. в Несвіжі, Петербурзї й Москві. Йому буде присвячена окрема публїкація, що появить ся незабаром заходами історичної комісії варшавського Наукового Товариства. До речи буде згадати, що рукописи ім. Публичної Бібліотеки в Петербурзї дослїджував уже в рр. 1891—1892 і 1907 др *Йосиф Корженьовский* та результати своїх дослїдів подав в XI томі видавництва Крак. Академії п. з.: „Archiwum do dziejow kultury i oświaty w Polsce“. Оцїнка й доповнення працї д-ра К. з описом цїлого ряду нових рукописей з сеї бібліотеки появили ся в „Archiv für slavische Philologie“ (1913, ст. 226—252), пера A. C. Croiset van der Kopp.

Окремої згадки варта *шведська експедиція*, в котрій брали участь з доручення Академії др. Евген Барвінський, Л. Біркенмаєр і проф. Ян Лось. Результати своїх дослїдів в шведських бібліотеках подали вони в обємистім „Sprawozdaniu z poszukiwań w Szwecyi...“, що вийшло як раз тепер (1914 р.) накладом Академії. Учасники експедиції прослїдили там цїлу масу рукописей і старих друків, забраних з Польщі в часї шведських війн, або тамошніх,

що відносять ся до Польщі. Окремий розділ (IV) містить „Rossica", що стосують ся Польщі. Польсько-римська експедиція продовжує далї свої працї над збиранням матеріялів. Найдено цїкавi вельми й незвісні досї *реляції нунцiїв* про Польщу й незвісний сучасний італїйський опис походу Стефана Баторія на Полоцк 1579 р.

„Archiwum Komisyi historycznej" Академії (том XI, 1909—1913) принесли нам цїкаву розвідку д-ра *Евгена Барвінського* (видану окремо ще в 1909 р.) п. з. „Archiwum Ks. Radziwiłłów w Nieświeżu. Rys jego historyi i sprawozdanie z poszukiwań". Невеличка розвідка (всього 10 сторінок) знайомить нас одначе з усїма категоріями матеріялів, що містять ся в згаданім архиві.

Ягайлонська Бібліотека в Кракові, одна з найбогатших публичних бібліотек в Австро-Угорщинї з огляду на число рукописей, видала писаний на машинї *інвентар рукописей*, що доповняє печатаний *катальог Вiслоцкого* позиціями від 4177—6215. Значним числом видавництв в останнїх часах може повеличатись унїверситетська бібліотека у Львові. З них акти занятя і продажі королівських і церковних дібр в часах Йосифа II, уміщені в тій бібліотецї, зінвентаризував др. Евген Барвінський в своїм „Repertoryum" (1909 р.). Він же видав (1912 р.) катальог 214 інкунабулів згаданої бібліотеки (хоч лиш тільки уратовано їх в часї бомбардованя Львова 1848 р., все ж е се найбільша збірка інкунабулів у Львові). Історію Унів. Бібліотеки і її розвиток за час 1899—1910 р. подає офіціяльне справозданнє п. з. „Biblioteka Uniwersytecka we Lwowie w latach 1890—1910" (1912 р.). Рельми корисний для працюючих науково виданий недавно (1913 р.) „Katalog czasopism i wydań ciągłych, znajdujących się w Bibliotece Uniwersyteckiej we Lwowie". Бібліотека Оссолїнських у Львові збогачуєть ся рік-річно архівальними матеріялами: свій архів зложили там князї Сапеги, а за ними кн. Любомірські На жаль, катальог рукописей згаданої бібліотеки, пера дир. Кентржиньского не доведений ще до кінця й поки що доводить ся користуватись дуже коротким рукописним інвентарем.

Відрадною обставиною можна вважати се, що др. Кутржеба продовжує катальог рукописей Музея кн. Чарторийских у Кракові (сеї богатої копальнї для української історії), розпочатий ще др. Корженьовским. Докінчено том I, а 3 зошити II тому (1909—1911 р.) кінчать ся, на жаль, поки що на позиції 1624 (всіх рукописей около 5500!).

Неоцїнений для української старовини краєвий Архив актів ґродських і земських (т-зв. Бернардинський) у Львові діждав ся основної студії пера *С. Соханевича* п. з. „Archiwum krajowe aktów grodzkich i ziemskich we Lwowie" (Przewodnik nauk. i liter. 1912 і осібно), котра докладно інформує про матеріяли, що містять ся в тім архіві. Має вийти новий том (XXII) *Актів ґродських і земських*, що буде містити дальшу частину соймикових актів з рр. 1673—1732.

В стадії орґанїзованя знаходить ся Державний Архів у Львові (при ц. к. Намісництві), але: він уже приступний для людей, що працюють науково. Окрім актів Намісництва (гл. *Winiarz:* Archiwum Namjestnictwa we Lwowie, 1909) мають туди вийти ще: Йосифинська метрика, катастр, метрика з 1820 р., акти карного суду у Львові та ин. Заходи коло розширеня архіву робить його новий директор др. *Евген Барвінський.*

Бібліотека ординації гр. Красіньских у Варшаві, що повстала з збірок Томи Чапского, Константина Сьвідзіньского (звісного збирача української старовини) й гр. Красінських переносить ся до власного нового величавого будинку. Українські дослідники мали нераз нагоду переконатись, які скарби для нашої історії зберігають ся там же.

З польських товариств варте особливої згадки Towarzystwo dla popierania nauki polskiej. В 1904 р. принесло воно цінну й для нашої історії працю проф. *Абрагама* „Powstanie organizacyi Kosciola łacińskiego na Rusi" (досі т. I, 1904 р.), в р. 1913 дало воно знову простору монографію д-ра *Колянковского* „Zygmunt August, wielki książię Litwy do roku 1548", нагороджену крак. Академією Наук з фондації Нємцевої.

„Grono konserwatorów" східної Галичини займало ся пекучою справою консервації памятників деревяної архітектури. Наші старинні деревяні церковці никнуть що раз більше завдяки вандалізмови деяких людей, котрим не залежить на тім, щоби їх оберігати; їх розвалюють, а на їх місце будують нові, мурованні, без нїякої артистичної й естетичної вартости. Завдяки польським консерваторам збогачувались одначе предметами нашої старовини, котру вони старались рятувати від загибели, польські музеї, тож українська суспільність Галичини теж приневолена була подбати про своє власне товариство, котре дбалоб про рятуванне від заглади памяток нашої рідної старовини, передаючи їх в наші музеї. Саме в останніх днях відбуло ся його у Львові уконституованне.

Проф. львівського університету Кароль Гадачек, визначнїйший з галицьких археольогів публїкує результати своїх богатих розкопок в с. Кошилівцях (на галіцькім Поднїстровю), з доби т. зв. передмікенської, про котрі досі були тільки короткі тимчасові звістки (див. в історії України проф. Грушевського I с. 37). Виданнє се має титул: Промислова оселя з епохи енеолїту в Кошилівцях, студия до початків цивілїзації в полуднево-східнїй Европі. Текст вийде в трох мовах— польській, французькій і нїмецькій. Атляс містить 33 таблиці з 320 знимками.

В ріжних польських виданнях появили ся некрольогії про заслужених для українознавства дїячів *Володислава Лозїньского* (про котрого музейну збірку ми в горі згадували) й *Олександра Яблоновского,* що померли минулого р. З важнїйших і близше для нас інтересних праць Лозїньского згадаємо „Malarstwo cerkiewne na Rusi". (1887), „Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII w." (1890, 2 вид. 1892), „Sztuka lwowska w XVI i XVII w." (1898), „Prawem i lewem, obyczaje na Czerwonej Rusi" (1903, 2 вид. 1904, 3 вид. 1913), „Życie polskie w dawnych wiekach" (1907, 1 вид. 1908, 3 вид. 1912). Пок. Яблоновський заслужив ся для української історії головно виданнєм матеріялів в „Źródłach dziejowych", монографії п. з. „Akademia Kijowsko-Mohilańska" 1899—1900) і „Atlas-y ziem ruskich Rzplitej". Останньою його працею, дотикаючою нашої історії, була „Historya Rusi południowej" (1912). Його праці до української історії, переважно вступні розвідки із „Źródeł dziejowych", видані в рр. 1910—11 в збірнім виданню „Pism" (Том I. Ziemie Rzeczypospolitej, т. II. Kresy Ukpainne; t. III. Ukraina; т. IV. Wołyń, Podole, Ruś Czerwona).